UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY

WILLIAM H. DONNER
COLLECTION

purchased from
a gift by

THE DONNER CANADIAN
FOUNDATION

ДЕЛО

ЛИСТ

ЗА

НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ПЕДЕСЕТА КЊИГА

ГОДИНА ЧЕТРНАЕСТА

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“ ЧИКА-ЉУБИНА УЛ. БР. 8.

1909.

LIBRARY
APR 30 1969
UNIVERSITY OF TORONTO

AP
56
D38
kuj. 50

САДРЖАЈ Ь КЊИГЕ

I Белетристика

СТРАНА

Остатци и уломци о вјери, од Људевита Вуличевића 3
Слободи, од Ивана Вазова, (превео В. С.) 7
* * *, песма од Владимира Станимировића 9
Народни Суд, (легендарна прича о једној девојци) од Чеде Поповића 24
Будни снови, новела од Милеве Симићеве 49
Око Прилепа и Велеса. Четничке успомене од Д. М. Стојадиновића 55
Ана Карењина, роман Лава Толстоја. С руског преводи М. Сретеновић 75, 187, 349
Долази јесен, песма од Јеле 129
У освит смрти, песма од Ив. М. Милићевића 131
Позориште у паланци (једна успомена из прошлости). Приповетка од Чеде Поповића 148
Катихизис срећног живота, од Жана Фано. С француског превео Петар М. Илић 237
Остатци и уломци о Богу, од Људевита Вуличевића 257
Пред пролеће, песма од Велимира Ј. Рајића 261
Јадна моја сејо! — песма од С. Д. Петровића 262
Волео бих.., песма од Ж. Лазаревића 263
Рамов нећак, од Денис Дидроа. С француског превела М. Марковића 286
Песма у прози. О невиности, од Ничеа. С немачког Д. С. Пијаде 275

II Наука

Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске, (један лист из новије историје Србије), од Стој. М. Протића . . . 11
Ограничавање шума у Србији, од Др. Миливоја С. Васића . . 132

СТРАНА

Двадесет година политичке борбе на приморју (1880—1900 год.), од Др. Александра Митровића 158

Политичке тежње Херцеговине за време рата турско-аустријског од 1737 до 1739 године, од Радосава Јовановића. 207

Денис Дидро, од Гр. Берића 282

О правном односу мајке према деци, од Др. Драг. Аранђеловића 302

Економско стање Србије од окупације Босне и Херцеговине до анексије, од 1878 до 1908 год., од К. Стојановића . . 313

III Хроника

Позоришна хроника:

Народно Позориште, (Одговор критичару) до Р. Ј. Одавића 99, 246

IV. Некролог

Некролог:

† **Лаза Комарчић**, некролог од Др. Божидара С. Николајевића 108

V. Критика и библиографија

Кртика и библиографија:

Српско народно црквено појање, од Ст. Ст. Мокрањца. Реферат од Душ. Јанковића 113

Зембиљ, шала и маскара свеска I и II написао Саво Скарић. Реферат од Стјепе Кобасице 118

Посмртне почасти, песма Симе Пандуровића. Реферат од С. Д. Петровића 372

VI. Белешке

Белешке 121, 255, 381

ДЕЛО

КЊИГА 50. ЈАНУАР, 1909. ГОДИНЕ СВЕСКА 1.

ОСТАТЦИ И УЛОМЦИ

О ВЈЕРИ

1.

Негда сам мислио, па сам и у многијем говорима тврдио и писао да ће свеђ бити вјере, јер ће свеђ бити отајства. А што није отајство? А гдје га нема?

Овако сам до данас мислио, писао и говорио, али данас потпуно овако не мислим. Још овако мислим, али не потпуно. Човјек философ седам пута на дан мијења.

Правој вјери отајство није предмет, ако је вјера у што гледати, како се мени чини да је. А је ли овако?

2.

Попут свакога другог човјека ја чујем у себи непрестану хлепњу за нечијем, што мислимо да нас може усрећити, да нас за увијек може наситити и напојити.

Ми смо увјерени да има овако добро, и дјелујемо, трудимо, па и гријешимо да га се дохитимо. Али нетом поштено, или непоштено, докучимо и окусимо, оно добро, упут доли у души оћутимо да није оно што смо ми мислили да је. За тијем се у срцу пробуди нова жеља другога добра, бољега добра, правога добра.

И није само кадгод овако, него је свеђ овако. Ми се пењемо уз љестве разликијех и непрестанијех жеља.

А што људи говоре да је онамо преко часовитијех нашијех жеља и задовоља? Што они говоре да се находи на врху вјечнијех љества? Неки говоре да је онамо горје врховно добро; говоре да је онамо Бог.

Ово је темељ некој вјери. Ове вјере нигда неће нестати на свијету, што никако није могуће да је у срцу нестане, у жељама, у души.

Вјера је природна човјеку. Ништа му друго није тако природно како вјера.

Да не заборавим овдје ћу забиљежити да нема смисли, ни разлога ријеч врхунаравно. Боље би било да се рече: ванредно, необично, јер све наравно. Нема ништа изван нарави, и ништа не можемо замислити изван нарави. А ко ће ријети што је нарав?

3.

Има вјере којој предмет није у тами, нити је она тамност, како се некијем чини, онијема што немају искуства вјере, што о вјери не живе.

Мојој је вјери предмет и сврха у свјетлости, па је и сама она свјетлост којом се много види и много може у духовному животу, то јест у правому нашему животу.

Мало је људи вјештијех вјери.

Сви људи нијесу исти. И прсти на руци нијесу исти говорила би нека стара баба у мене у Цавтату. Не би било залуду да би неки философи и неки богословци ставили на памет да сови тама у сунцу а свјетлост у тами.

4.

На земљи има много гусака. Гуске мисле да је вјера у народу, у цркви, у обитељи.

Многи говоре: „Ми смо оне вјере... Ми смо твоје вјере... Ми смо источне вјере... Ми смо западне вјере... Ми се тврдо држимо вјере својијех отаца и праотаца...“

Ријечи без соли и без смисли!

У опће они што овако говоре немају у прсима ниједне вјере. Ја им одговарам: „Вјеро невјеро!“

Мијехови надути; проби их иглицом, и одушиће.

„Облаци безводни, које вјетрови преносе. Бијесни валови „морски, који се пјене својијем срамотама; звијезде лажне, „којима се чува мрак вјечне таме.

Ко има вјеру, и живи о вјери, има своју особиту вјеру, живи о својој вјери, како свак дише својијем духом, како свак гледа својијем очима и живи својијем властитијем животом.

С двора не долази вјера, него се замеће, зачиње у дну душе плоднијем жаром истине, којој се памет и срце отвара да је приме и склопу у се како цвијет прими и склопи у се

росну капљу, сунчани зрак. Речено је да вјера бива чувењем. Ово значи да се ријечју зачне, али је ријеч у срце не уноси. Боље је ријети да је буди.

Права се вјера наслања на особито знање и искуство. Она има имати свој темељ у нама, у срцу, у дубинама душе, таман онди гдје се коријени знање и искуство.

Зашто вјерујем? Вјерујем, јер знам што вјерујем; знам кога вјерујем. Толика ми је вјера колико ми је знање и искуство истине коју вјерујем.

Ваља знати зашто се вјерује.

Вјера, без знања и без искуства истине, није вјера, него нека проста, луда лаковјерност; вјера без знања није друго него студена, лијена повољност онијех људи који не мисле и не могу мислити својом главом, него им је тријеба на другога слијепачки се наслањати, и држати за истину — не оно што су својијем разумом дохитили да је истина — него што им други говоре да је истина.

Њихова се вјера не темељи на особиту знању и увјерењу, него на обичајима, на власти онијех који их гоне, како се стока гони. Оваки су људи и народи несрећа за напредак и за слободу.

Вјера је чисто, јасно знање усађено у срцу гдје љубав гаји и справља славна предузећа. Не, правој вјери ни отајство ни незнање није предмет, него свјетлост, него оно што се зна и види.

У вјери је најбоља израза човјечијег знања и духовне му слободе; вјером се никому не подлагамо, него с истином испоређујемо. Вјера нас ослобађа од сваке власти, што се врх свега и свакога виси Истина.

5.

Душа, дух, духовност не припадају, како негда, слијепој вјери.

Богословје нема, и нигда није могло имати смисли и значаја, јер црви не могу гледати у сунце, и о сунцу говорити. Како су могли неки људи усадити себи у главу да они знаду и да могу говорити о Богу? Много би било боље и корисније душама кад они не би више блејали о Богу!... Што нам они могу ријети? Пилат запита Исуса: „Шта је истина?“ А Исус му не одговори. Богослов не би био премучао.

6.

Хегел рече да философија није мудрост овога свијета, него знање онога што није од овога свијета.

Мени се чини да је лако увиђети кроз ове ријечи сврху на коју смијера философија; она нема нипошто савезе са слијепом вјером.

Философија се бави унутрашњијем човјеком, правијем човјеком, који није од овога свијета, како му је тијело.

Не затворенијем, него добро отворенијем очима философија прелази тјелесне границе; у тијесноме округу неставнијех прилика она није задовољна. Гледа, истражива човјека у његовој души, у знању, у оному у чему је управ он. Тијело оставља лијечнику да га убије и попу да га укопа.

Људевит Вуличевић.

СЛОБОДИ

Ми који смо спремни да се жртвујемо за слободу своје миле отаџбине.

Румунски лист.

Слободе свете богињо страшна,
Поштујем свети твој олтар.
Пла̂чем и муњом ти си издашна,
Изливаш увек највећи жар.

Пред заставом ти бледе и круне,
Тресе се, љуља цео свет;
Катоне рађаш који се буне
Противу трона, не жале мрет'.

Од тебе има моћ, веру робље,
Ти пуниш борбом свачији век.
Крвљу пољане, костима гробље,
И мртве дижеш уз трубин јек.

Колико слепих не зна да суди,
Не осећа ти велики дар.
А други — с твојим знамењем блуди,
Њему је роба и твој олтар.

Са народом сам — то многи вели,
А оков им је сковати рад.
А други крешти: слободу жели,
Да гњечит' може слабијег тад.

Робове, знам ја, покорне, верне,
Сваки се зове слободан.
Попове имаш — све лицемерне,
Војнике имаш — грли их сан.

Слободо, дигни мач како ваља,
Тирану к'о и робу на срам,
Што девојачки пол теби каља,
Што пијан ступа у свети храм.

Дођи! Реч своју гомили кажи,
Нек' сви задрхте од збора твог!
Истина да си — свима докажи,
И да си жива, и да си Бог!

(Превео **В. С.**) **Иван Вазов.**

*
* *

За путем и за животом се крени,
Биће ти дани мирнији и дужи.
Ако ти судба бољу срећу пружи,
Ти никад моје име не помени.
Без њега све би још раније стекла,
Никад се не би ни за што зарекла.

И не понеси ниједан остатак
Негдашње своје душе осећајне.
Не тражи никад више снове сјајне,
Ни први пољуб украђен и кратак.
Без свега тога задовољство славно
Тебе би младу загрлило давно.

И не смеш никад пресићена бити,
Ни одморена, ни имати жуди.
Никад ти не сме задрхтати груди,
Ти не смеш сузе у самоћи лити.
Ако ти некад сан очи не сведе,
Нек' те у прошлост немир не одведе.

К'о што си била усред борбе стална,
И подносила многа искушења,
Нек' ти се и сад природа не мења
У пуној слави живота банална.
Неокаљана ипак, док се крећеш,
Ти моје име поменути нећеш.

Ако ти душа пробуди се плаха,
И обнови се слутња да те гони, —

Ти се у бриге и у мрак зарони,
Испуни срце с пуно зла и страха.
Ал' душу своју никоме не нуди,
Падни, ал' само одратна не буди!

Чувај се једног да не видиш дана
Шта си све могла својим срцем дати.
Твоја би душа морала да пати
За старе боле преболелих рана̂,
И видела би колико си сјала,
И осетила да си данас пала.

Кад би се добу повратила старом,
Мене би понос до безумља одн'о.
Сетио бих се свега што сам подн'о,
И презр'о бих те оним истим жаром
Којим сам теби своју љубав рек'о,
Кад сам од тебе све за живот чек'о.

Владимир Станимировић.

ТАЈНА КОНВЕНЦИЈА

ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И АУСТРО-УГАРСКЕ

(један лист из новије историје Србије)

Балканска криза, која је настала једностраним и самовољним ништењем Берлинскога Уговора од стране Аустро-Угарске и Бугарске, отворила је многа питања, ставила на пробу многе односе, изнела на видик многе тајне.

О једној тајни, која стоји у тесној вези с данашњом балканском кризом, било је до сад само мимогред говора. Она је овда онда помињана, она се и сад овде онде помиње, али увек овлаш, увек непоуздано, па и — погрешно. Та дипломатска тајна, то је тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске од 1881 године, а не 1882 године како и г. R. Pinon мисли.[1] И као што ће се ниже видети, ова је тајна конвенција била политичка, а не војничка, као што мисли и г. др. Владан Ђорђевић у свом чланку Oesterreich-Ungarn und Serbien, објављеном у Neues Wiener Tagblatt-у ових дана.

За што се о њој до сад није више сазнало, за што се о њој није што више и поузданије објавило? Очевидно за то што оваке тајне увек морају да избију на јавност од интересованих страна било посредно било непосредно. Други о њима, са свим природно, не знају, па не могу ни да их проказују и објављују. А интересовани су овде Аустро-Угарска и Србија. Да је ова тајна конвенција повољна за анексиону политику Аустро-Угарске, нема сумње да би њу Аустро-Угарска до сад објавила, као што је покушала да се користи објављивањем Рајхштатскога споразума и Пештанске конвенције, као и тајне

[1] René Pinon, L'Europe et l'empire ottoman, стр. 406.

декларације од 1878. године између ње и Русије, учињене за време самога Берлинскога Конгреса. Кад Аустро-Угарска о овој конвенцији брижљиво избегава сваки разговор, и кад она ћутке прелази преко свих помињања о њој, онда би већ то, само собом, казивало да би Аустро-Угарска и сад желела да се о њој ништа не зна, или, бар, да се о њој што мање говори. Ми Срби, међу тим, не само што немамо разлога о овој конвенцији ћутати, него, на против, по нашем нахођењу, ми имамо велики интерес да јевропско јавно мишљење о њој што више сазна и што правилније схвати сву њену важност и сву њену тежину.

До сад је, са српске стране, указивано само на њену егзистенцију и на њену садржину у опште. Ближи говор о конвенцији остављао се за доцнија времена, без сумње да се избегну замерке „да смо индискретни.“ У случајевима овакве врсте, где је реч о одбрани животних интереса једне земље и једнога народа, и где се чак прибегавало и неправилностима тешким да се одредбе једнога тајнога уговора наметну једној малој земљи, нама се чини да морају пасти сви други обзири пред обзирима да се опасност открије и аларм учини за одбрану и. помоћ. Данас, кад је балканска криза, изазвана Аустро-Угарском, отворила многа уста; данас кад је г. Ханото отворио врата тајне дипломатске архиве онога времена објављивањем тајне декларације, закључене и потписане између пуномоћника турских и аустроугарских на Берлинском Конгресу[1]; данас кад је и Аустро-Угарска отпочела објављивање тајних докумената за које држи да јој иду у прилог, — данас су, за нас Србе, пале све скрупуле у том погледу, баш и кад не бисмо имали да бранимо овако животне, овако битне интересе српскога народа и Србије као слободне и самосталне државе, у једном веома критичном тренутку.

*

До пред крај 1893. године за ову тајну конвенцију је знало само неколико људи: само они који су директно били посвећени при њену закључивању и продужењу. За њу је карактеристично, пре свега, да су, при њену закључивању и све до 1889. године, знали само пок. Пироћанац и Гарашанин, и ондашњи министар спољних послова г. Чед. Мијатовић, као и то

[1] Студија г. Ханотоа о Берлинском Конгресу, где је објављена и ова декларација, изашла је у српском преводу у Делу за октобар, новембар и децембар прошле године.

да је она потписана била без знања и одобрења пок. Пироћанца, као ондашњега министра председника, а по свој прилици и без знања пок. Гарашанина. По обавештењима која имам од самог пок. Пироћанца и која ми је он дао 1895—6. године под погодбом да их у поверењу задржим за његова живота, конвенцију је готову донео Краљ Милан из Беча. Никаква преписка није о том вођена. Пок. Пироћанац, кад му је Краљ Милан конвенцију показао и затражио пристанак његов као шефа кабинета, одмах је одбио рекавши да би Србија том конвенцијом дошла према Аустро-Угарској у положај у коме се налази Тунис према Француској. И он је одмах дао оставку. На захтев да се криза не отвара и решава тада због пута Краља Милана, пок. Пироћанац је пристао да се одложи ствар до повратка Краљева под погодбом, наравно, да и питање о конвенцији остане како је било, т. ј. не решено. Међутим, у том међувремену, или боље одмах иза тога, Краљ навали на г. Мијатовића, који подлегне по обичној слабости својој да ништа не може Краљу Милану одрећи, и потпише конвенцију као министар спољних послова без обзира на ранији договор и дату реч[1].

Да је конвенција потписана, пок. Пироћанац је дознао од барона Херберта, посланика аустро-угарскога. Кад је Пироћанац дао израза своме чуђењу и неверици, додавши да је то немогућно, јер је влада баш због тога питања у оставци, онда се барон Херберт опет томе зачудио! Краљ Милан је, дакле, пошав на пут, однео собом и — потписану конвенцију. Кад се Краљ вратио с пута, онда је криза отклоњена била и оставка владе повучена под том погодбом, да Краљ допусти шефу владе, пок. Пироћанцу, покушати да измени, или бар ублажи, једну одредбу конвенције, а Пироћанац се надао или заваравао, како ми је рекао, да ће том изменом и првим применама конвенције ублажити њен карактер и сачувати земљу од тежих последица које је предвиђао, ако би се повукао са свим с управе, пошто је конвенција већ била потписана. Услед свега тога он је одмах сам узео министарство спољних послова.

[1] Г. Мијатовић је овај свој одношај према Краљу Милану признавао и сам. Кад је једном тражио Краљ Александар једну услугу од њега, мислим 1894. године, он је, на примедбу Краљеву, због његова устезања, да је он Краљу Милану све чинио, рекао, како се говори: „Јест, ја сам Оца Вашега служио по осећању, и видим да много шта зато није било добро; с тога Вас хоћу да служим по памети, а не по осећању.“

Доцније ће се видети која је то одредба конвенције, и шта је и колико пок. Пироћанац успео у том погледу.

Кад је конвенција почетком фебруара 1889. продужена, за конвенцију су дознали још намесници, а пок. Ристић мало и пре тога, јер је вероватно, да је њега Краљ Милан у то посветио раније, кад се решио на абдикацију и кад је њега био изабрао за првог намесника.

Колико је мени познато, до пред крај 1893. године за конвенцију ову нити су знали други председници разних влада нити министри спољних послова! Од овога је чинио мали изузетак само пок. Докић, коме је Ристић предао конвенцију после првог априла 1893. године. Политички људи и јавно мњење слутили су, дотле, само да, по свему што се догађа, мора бити некога тајнога уговора између Аустро-Угарске и владаоца Србије. Зуцкање и слућење о томе почело је за време тимочке буне, а нарочито за време и после рата с Бугарском 1885. годинѐ.

После 1893. године почело се више о том говорити. Некако ускоро по том и граф Калноки је, услед питања ческих посланика, признао у парламенту да је конвенције било али да она више не важи! О садржини њеној ипак се није знало ништа, или скоро ништа, у јавности ни српској ни јевропској. Она се обележавала и даље поглавито као војничка конвенција, а не као политичка.

Интересно је какав је утисак учинила конвенција на пок. Краља Александра кад ју је он први пут видео и прочитао 1893. године. Он је тада узвикнуо: па ово је издаја!

При свем том у Србији се јако страховало да се конвенција опет не обнови и продужи, и оно јаче истицање постојања и карактера њеног од 1893. године, које је повело за собом да и гроф Калноки призна у парламенту да конвенција постоји, имало је за циљ да се спречи нова конвенција ове врсте.

То је и постигнуто. Али — место тога долази све живља и све јача политичка радња Краља Милана поред све његове абдикације, док, најпосле, није она достигла свој врхунац у његову постављању за команданта активне војске крајем 1898. године. Место писане, дипломатске и тајне конвенције, дошла је неписана, жива и јавна конвенција у повратку Краља Ми-

лана у земљу и у његову фактичком и пресудном утицању на све послове земаљске све до женидбе пок. Краља Александра!

*

Да видимо сад изближе време кад је ова конвенција постала, каква је ова конвенција и да ли и у колико она оправдава ову своју историју и оне оцене о њој које имамо од пок. Пироћанца и пок. Краља Александра.

Конвенција је потписана у Београду 16/28. јуна 1881. године. Потписали су је барон Херберт и Чед. Мијатовић.

Кад се мало пренесемо у оно време, а сетимо се с једне стране неких појава оног времена, знаних још онда, и с друге стране неких факата Аустро-Угарској знаних још тада а нама тек сада, биће нам лако разумљиво и време постанка ове конвенције, и велико интересовање Аустро-Угарске за њу, и карактер саме конвенције.

Сад се зна да је Аустро-Угарска на Берлинском Конгресу морала дати изјаву Турској да окупација Босне и Херцеговине има привремен карактер и да се њоме не дирају суверена права Турске на Босну и Херцеговину. Без те изјаве турски пуномоћници нису хтели потписати Берлински Уговор, а без њихова потписа не би било ни окупације ни Берлинског Уговора. Да се Аустро-Угарска могла проћи без те изјаве, она је, по свему што се и онда и после тога знало о њеним тежњама, не би за цело дала. Али се она без ње није могла проћи. Она ју је морала дати. Да би јој, за своје даље смерове, умањила значај, она је успела код турских пуномоћника, уз помоћ коју је на Конгресу имала, да та њена изјава остане тајна.

Познато је да се, одмах по завршетку Конгреса, приступило извођењу окупације. Ђенерал Филиповић је 25. јула 1878 упутио прокламацију на Босанце, а 29 истог месеца су трупе добиле заповест да пређу у Босну. Аусто-Угарска није била, дотле, успела споразумети се с Турском и закључити конвенцију, коју је предвиђао члан 25. Берлинскога Уговора. Окупација Босне и Херцеговине војнички је изведена, због отпора становништва, тек после два месеца, крајем септембра, а од похода на Нови Пазар се одустало са свим услед незадовољства произведеногa у самој Аустро-Угарској и услед тешкоћа и отпора на који су трупе, мимо очекивања, биле наишле. Конвенција с Турском је закључена тек 21. априла 1879. године,

и онда је Аустро-Угарска ушла и у Новопазарски Санџак, посевши Препоље 14. септембра 1879. године. Овом конвенцијом, пошто је фактички заузела Босну и Херцеговину, Аустро-Угарска је успела одбити турски захтев да се и у њој спомене привремени карактер окупације. Њом су уређена питања друга, али је између осталога и питање о поступању са становницима Босне и Херцеговине кад се баве или путују по иностранству остало нерешено и остављено за доцнији нарочити споразум. У земљи је остало и даље ванредно стање под којим се нова управа начела организовати.

Чим је колико толико стала добро ногом у Босни и Херцеговини, и закључила с Турском конвенцију, Аустро-Угарска се окренула Србији. Она је њој понудила и наметнула ову тајну конвенцију. Она је хтела да је веже за себе и да свој нови посед у Босни и Херцеговини обезбеди од незгода и опасности које би могле с ове стране доћи. Она онда не само што није налазила да Србија нема правну титулу да се интересује за Босну и Херцеговину, него је ту правну титулу у толикој мери осећала да је сама пред Србију изашла с нарочитом, тајном конвенцијом, пошто је за њу раније припремила била терен!

Краљ Милан је ресултатима рата и Берлинским Конгресом већ био готово сломљен. Требало је још мало па да душевни слом његов буде потпун. Аустро-Угарска се за то ревносно потрудила и одмах, по Конгресу, на посао дала. Још за трајања Конгреса она је Србију везала погодбом од 8. јула 1878. године за уређење железничких, трговинских, царинских и бродарских односа, и њој је био задатак, као што бечки професор Dr. K. Grünberg каже у свом делу Oesterreich-Ungarns handelspolitischen Beziehungen zu den Ländern an der unteren Donau, Leipzig, 1902., да прокрчи пут потпуном стапању обеју земаља у једну царинску област. Кад је Ј. Ристић, ондашњи шеф српске владе, покушао идуће две године да трговинским конвенцијама с другим земљама, а нарочито трговинским уговором с Енглеском, спасе земљу од ове опасности, Аустро-Угарска је притисла на Србију свом снагом својом, и у јесен 1880. на питању трговинско-политичком изазвала кризу и промену владе, тражећи за себе искључни положај у Србији. И онако већ посрнуо и сломљен, Краљ Милан је сад са свим подлегао. Аустро-Угарска је, после силе, прешла на употребу и других средстава. Одмах иза промене владе, она је Ср-

бији нашла католичку Генералну Унију, којој је Бонту био на челу, и која је с бечком Лендербанком била у најтешњим везама, те је тако, по њеном наваљивању, у првим месецима 1881. године дошло до зајма за грађење и финансирање српске железнице, и до лутријскога зајма за исплату унутрашњег државнога дуга који је од ратова био остао.

Борба, која се у Народном Представништву развила на питању о уговору с Генералном Унијом, и која се после пренела и у народ и захватила широке слојеве, таман је била згодан терен да се владалац Србије хвата у нове замке. Опозиција је према уговору овом била тако јака да је морао бити употребљен и сав владаочев ауторитет, па и средства коруптивне природе, да му се победа у Народном Представништву обезбеди. Опозицији се, с аустро-угарске стране, и јавно и тајно, почне придавати антидинастичан карактер, а то је таман било оружје које је на Краља Милана увек дејствовало. Он је још од младости стекао био слабост да је свагда био јако подложан утицајима те врсте.

Терен за конвенцију био је тако код Краља Милана, с аустро-угарске стране, потпуно припремљен...

Да видимо сад саму конвенцију.

Први члан конвенције одређује да је конвенцији задатак да уведе и утврди између Аустро-Угарске и Србије савршено пријатељство!

Други члан конвенције већ ближе казује природу тога „савршеног пријатељства“ и сам мотив конвенције. У њему се каже: „Србија неће трпети никакве смутње (menées) политичке, религиозне или друге које би, полазећи одатле, биле управљене противу монархије аустро-угарске, у compris la Bosnie, l' Herzegovine et le sandjak Novibazar. Аустро-Угарска прима исту такву обавезу на се према Србији и династији, коју ће помагати да се одржи и учврсти свим својим утицајем“.

У трећем члану Аустро-Угарска прима унапред да призна од своје стране титулу Краља Кнезу Милану, кад он нађе за потребно да се за Краља прогласи, и обећава помоћ своју да то признаду и други кабинети.

У члану четвртом Аустро-Угарска прима на себе да помаже Србију и њене интересе код других јевропских кабинета, а Србија за то прима на себе обавезу: да неће без прет-

ходног споразума с Аустро-Угарском преговарати ни закључивати политичке уговоре с другом којом државом, и да неће на својој територији допустити (n'admettra pas) какву страну оружану силу, ни редовну ни нередовну, па ни под именом добровољаца!

Члан пети утврђује узајамно пријатељство и неутралност на случај рата с којом другом државом, а члан шести предвиђа војну конвенцију ако би била потребна војна кооперација.

После тога долази члан седми, који је такође и важан и карактеристичан. Њиме се Аустро-Угарска обавезује: да се неће сама противити, и да ће и код других сила помагати Србију ако она, евентуално, дође у положај да добије каква територијална увеличања у правцу своје јужне границе изван Новопазарског Санџака

Конвенција је закључена на десет година с обвезом, да се на шест месеци пре тога обе уговорне стране договоре о продужењу или изменама у њој.

Због члана четвртог ишао је пок. Пироћанац под јесен у Беч, и ту покушао да измени или ублажи његове одредбе. То је било око половине октобра 1881. године по нашем календару.

Пок. Пироћанац је успео да добије једну декларацију, коју су потписали он и В. Калај, као ондашњи заступник аустро-угарскога министра спољних послова, али она врло мало мења ствар. У тој декларацији се објашњава члан четврти, после прилично дугачкога претходнога уверавања да обе стране остају при утврђеној погодби, тако: да се њиме не крњи право Србије закључивати уговоре с другим државама, па баш и политичке; он само ангажује Србију да ти преговори и уговори не могу бити противни духу и садржини тајног уговора од 16/28 јуна 1881 године!

*

Пред абдикацију своју Краљ Милан је продужио конвенцију до 1. јануара 1895. године. Краљ Александар је уставно имао да буде пунолетан 24. августа 1894. године. Као што се види Краљ Милан је према томе и одредио нову важност конвенцији, продужујући је.

Продужење је извршено 28. јануара, односно 9. фебруара 1889. године, а 22. фебруара исте године, по нашем календару, Краљ Милан је абдицирао.

Продужујући конвенцију Краљ Милан је унео у њу и неке измене, које су, опет, карактеристичне и за њега и за Аустро-Угарску, и које одају смер извесних одредаба у првој конвенцији.

Новим чланом другим објашњава се стари члан други конвенције тако, да је сад Аустро-Угарска дужна и оружаном руком бранити династију од свакога упада који би дошао од стране Црне Горе, из Босне и Херцеговине, из Новопазарскога Санџака и из Турске, код које би Аустро-Угарска у тој цељи имала да дејствује те да и она помаже да се такав упад с турске територије не учини.

У новом члану трећем одређује се, да се одредбе члана шестог прве конвенције могу извршити само у смислу Устава од 1888. године.

Овде треба мало да станемо. Као што се из овога види, члан 6. дотадање конвенције који предвиђа војну конвенцију и војну кооперацију морао је да претрпи извесну измену због самога Устава новога.

По члану 200. Устава од 1888. године, који је пренесен и у данашњи Устав (сада чл. 199), „Страна се војска не може узети у службу државну. Уговор да страна војска поседне српско земљиште, или да пређе преко њега, не вреди без одобрења Народне Скупштине, као што се ни српска војска не може ставити у службу које друге државе без одобрења Народне Скупштине“.

Овај члан првобитно, по предлогу Устава који је Народна Скупштина имала да реши, није гласио овако. Он је измењен, ма да је и без измене давао већу гарантију но стари Устав. И тек кад му је дата горња редакција, Народна је Скупштина примила Устав од 1888. године „од корица до корица“. Зебња и страховања били су у свију, и ова страховања су још више појачавана била наваљивањем Краља Милана да се члан 200. Устава прими по предлогу.[1]

[1] У првобитном тексту овога члана новог Устава, како је он изашао из ужег и ширег Уставотворног Одбора, није било последње реченице: „као што се ни српска војска не може ставити у службу које друге државе без одобрења Народне Скупштине“. Види: Предлог Устава за Краљевину Србију, од ужег Уставотворног Одбора, штампан као рукопис, у Народној Библиотеци под Бр. 32702/4. И даље: Отаџбина, књ. 30., стр. 434.

Члан 200. Устава од 1888. године стоји, дакле, у вези с тајном конвенцијом од 1881. године. Због ње је он онакав какав је. Због њега је, опет, члан шести ове конвенције морао бити измењен, кад је она била продужена 28. јануара, односно 9. фебруара 1889. године.

Аустро-Угарска је хтела, између осталога, конвенцијом, да има слободан и отворен пут за југ моравском долином.[1] И тај пут јој је давала конвенција од 1881. године до године 1889. згодно и лако. Од тога доба, она је за тај пут имала да рачуна и с Народним Представништвом, које је Уставом од 1888. године добило нова полета и које се од тада није могло тако лако и згодно састављати по вољи владе и владаоца.

Сад је, у вези с овим, без сумње лакше разумети, и ону мржњу с аустро-угарске стране на Устав од 1888. године, и ону борбу, дугу и мучну, да се до њега дође, и онај кратак живот његов, и долазак Краља Милана у Београд јануара 1894. године када је, у мају месецу, Устав од 1888. године суспендован а у живот враћен Устав од 1869. године....

Члан четврти продужене, нове конвенције, има такође једну интересантну измену и допуну. Њиме се од стране Аустро-Угарске обећава: помагање ширења Србије, ако буде верно вршила овај уговор, у правцу долине Вардара докле год околности буду допустиле да се она, Србија, у том правцу прошири!

Овде је традиционо пријатељство Аустро-Угарске према Турској добило још један свој класичан израз, као што је овим чланом и целом конвенцијом јасно и очигледно засведочено да Аустро-Угарска не мисли ићи даље на југ ка Солуну!

У вези с овим, и у светлости целе ове конвенције, сад су јаснији и покушаји Аустро-Угарске у 1878. и 9. години да Србију увуче у царинско јединство, као што сад јаснији постаје и наш први трговински уговор с Аустро-Угарском од 1881. године.

Колико је Краљ Милан био ушао у ове идеје, и колико је он погрешно ценио тенденције и намере аустро-угарске поли-

[1] Види у овом погледу важну и врло карактеристичну, за намере Аустро-Угарске, војну-политичку студију Mazedonien, Wien, 1905. Она се, најпре, јавила у Danzers Armee-Zeitung, па је, после, одатле одштампана. Њу је писало, како сама редакција каже, једно одлично информисано војничко перо!

тике, види се и из члана петога нове конвенције којом Аустро-Угарска, по његовој жељи, обећава помоћ — да се Србија економски и финансијски консолидује! Сви српски државници, међу тим, знају да је Аустро-Угарска била стална и жива сметња да се Србија економски и финансијски консолидује и развија. Пок. Пироћанац ми је с болом и горчином казивао, како је Аустро-Угарска систематски сваки корак његов укрштала да се Србија и њен кредит ослободе зависности од Лендербанке, која је српски кредит онда држала у својој руци. Доцнија искуства и појаве последњих година, у том погледу, да оставимо на страну, јер би нас то далеко одвело.

* * *

Без знања ове конвенције не може се добро разумети положај и живот Србије за последњих тридесет година, ни спољашњи ни унутрашњи. Многе појаве, многи догађаји овога времена су и директно везани за њу и изазвани њоме. Тек кад се она зна, могу се како треба оценити оне тешкоће у којима су се све владе српске налазиле, оне невоље и тегобе с којима је имао да се бори за то време српски народ у Србији, и оне опасности којима је Србија била стално изложена за то време. Нека се само замисли, за тренутак, та једна околност: да министри председници, и министри спољних послова, воде политику земље и носе одговорност за послове њене, а не знају њен положај и немају у рукама кључ за политику своје отаџбине! Све онда мора бити искварено: и одношај између владаоца и владе, и одношаји између владе и Народне Скупштине, и одношаји између владаоца и народа. Тенденције народне политике и тенденције конвенционе политике ступају у борбу, и борба траје, борба жестока и очајна, пуних двадесет година... Она је забележила и једну буну, и један рат — српско-бугарски рат....

Од интереса је да се још једном, на завршетку, зауставимо на последњој години важења ове конвенције. То је, као што већ знамо, година 1894. Крајем те године истицала је важност конвенције, а почетком те године долази у Србију Краљ Милан противно једном позитивном закону, долази нова влада мимо Народне Скупштине, па се и она после три месеца мења, и већ у мају месецу суспендује се демократски Устав од 1888. године, а у живот враћа стари, из архивске прашине извучени

Устав од 1869. године који је засновао криптоапсолутизам и давао владаоцу, по изреци самога Краља Милана, три четвртине све државне власти у земљи.

Кад су се 1896. и 1897. године за владе Ст. Новаковића и Ђ. Симића почели показивати опет знаци кретања у правцу народне политике и демократизма — Краљ Александар је обећао био и кабинету г. Ст. Новаковића и кабинету г. Симића да приступи решењу уставнога питања, т. ј. ревизији Устава од 1888. године, који се био огласио као и сувише демократски, и укидању Устава од 1869. године који је био враћен у живот 1894. године — Краљ Милан се поново јавља на бину! Краљ Александар, ма да је при поласку на пут изјавио био г. Извољском, онда руском посланику у Београду, да је с владом потпуно задовољан и да нема разлога ни за какву промену, у повратку из Париза отпушта кабинет г. Ђ. Симића, образује кабинет г. др. Владана Ђорђевића, истиче с помпом неки д р ж а в н и п р о г р а м и око Божића исте године поставља свога оца, Краља Милана, за команданта активне војске! Као командант активне војске Краљ Милан имао је да буде јемац за продужење конвенционе политике без конвенције, и за продужење живота Уставу од 1869. године који је давао тако згодну подлогу за члан 6. конвенције од 1881. године! Тада су и српски официри чули реч: да српска војска неће никад доћи у положај да се бори на северном и западном фронту! Наравно да је онда према том начелу и сав рад српскога главнога штаба и српске главне команде био упућиван...

*

Такве су биле последице за Србију од окупације Босне и Херцеговине. Какве би, пак, биле последице за њу од анексије Аустро-Угарској ових српских и балканских области није, према овоме, тешко погодити. Треба само да се сетимо шта је кнез Бизмарк, на заходу свога живота, написао у својим мемоарима. Ту се, у другој књизи, на стр. 252, читају ови редови: „природно је да становници Дунавскога басена имају потребе и планове, да се преко садашњих граница Аустро-Угарске монархије пруже; а немачко царевинско уређење (Die deutsche Reichsverfassung) показује пут како Аустрија може постићи да измири политичке и материјалне интересе који се налазе

на простору између источне границе румунскога племена и Боке Которске“!

Бизмарк не жели само да Немачка залаже за ове планове крв и имање Немаца, али он им жели пуна успеха и, у тим границама, даје им сву помоћ Немачке, као што је то чинио и пре Берлинског Конгреса и на Берлинском Конгресу, где је он био главни виновник и окупације. Енглези су онда помагали Аустрију, али с погрешне политике, а Бизмарк ју је помагао свесно, намерно је потискујући на Балкан. Да није било кнеза Бизмарка и такве његове политике, не би било ни Рајхштата ни Пештанске конвенције. Немајући ни најмање намеру да бранимо ондашњу руску дипломатију, коју ни Руси не бране, историјска истина захтева ово признати. Позната је његова реч: Je suis Russe à Sofia, Autrichien à Belgrade. Али цела његова политика, заједно с његовим мемоарима, показује да је само друга половина ове изреке била тачна.[1]

Како се Аустрија тиме користила, и како се и данас користи, видели смо из ове конвенције и из поступка барона Ерентала. Сад би само имало да се утврди и даље продужи извођење теорије хинтерланда!

Стој. М. Протић.

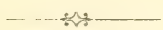

[1] Види за све ово и леп и важан рад С. Горяинова Босфоръ и Дарданелы, С. Петербургъ. 1907. стр. 287—297, 302—8, 344—48.

НАРОДНИ СУД

(ЛЕГЕНДАРНА ПРИЧА О ЈАДНОЈ ДЕВОЈЦИ)

То је давно било, према краткоћи људског века врло давно.

У селу Растиштима у Тари планини, које је тада било много мање него што је сад малено, живело се у то време чистим природним животом, онако можда, како су живот проводили још првобитни удружени људи. Кућа од куће била је тада много више удаљена него што је даљина која сад раставља кућу од куће тога забаченог планинског села. Главни извор људског живота био је у природи; главни основ јавног живота био је у кући и породици; друштвени додир био је у обичајним општим и случајним личним састанцима; власт и правосуђе беху оличени у суду добрих људи, у суду стараца, који се тада називао народним судом и састајао се обично једанпут, највише двапут годишње; морал друштва живео је у неокрњеним традицијама далеке прошлости.

Растиштани су од вајкада добри људи. Све су то били божји људи и рајске душе, каквих више ретко где има. Ако је провала облака коме однела усев елде, о тој су кући до прве жетве водиле стараље све остале куће у селу. Ако се медвед навадио на чију крупну стоку, цело село је заједнички улазило у опасну и очајну борбу против напасти, све до истраге њене. Ако су курјаци почели причињавати коме штету у ситној стоци, село је заједнички полазило у хајку на курјаке. Ако се стена опучила и чију кућу од брвана сравнила са земљом, село је имало душе да саосети ту невољу и да је олакша. Ако се вампир појавио и почео људе бацати у страх и трепет, село је заједнички устајало и против вампира, све док глоговим коцем

није учинило крај његовом бесу. Ако је вештица отворила морију по селу, село је и ту вештицу трпало под камење, или је на боровом лучу сажижало у најситнији прах и пепео, који је после са простодушним церемонијама бацан у воду. А за кривице појединаца народни суд је имао прву и последњу реч.

*

Лицем на Ивандан једне године састао се беше народни суд на своме уобичајеном месту, у хладовитој сенци прâвих и витих јела које су врховима својим у небо парале. Све су то старци у дубокој старости, у стајаћем руху и са врло озбиљним и свештеним изгледом.

Дошли су да суде, али коме? Парничара нема. Зато ћуте и у стрпељивом очекивању слушају како планински поветарац звижди кроз игласто лишће горостасних и непроходних четинара.

Одједном ту свечану тишину пресече појава једне девојке која је стасита као бор, здрава као бор и мрачна као бор. Своје русе косе она је посула пепелом; своје љупко девојачко лице она је нагрдила поктима; своје живописно одело она је заменила траљама. Стала је пред старце, назвала им Бога, пришла сваком руци, и онда им је покајничким гласом рекла:

— Добри старци, ја дођох к вама да ми судите, јер сам грешница... Погазила сам свој девојачки образ и под појасом осећам оживели стид једног греха без опроштаја...

Старци се убезекнуше, згледаше се, па и њих од тога неки стид подузе.

То је била Јагода, кћи некога Сретена Јововића, кога је прошле године бујица ухватила у врлетној клисури Дервенти, смрвила га о кршеве и снела га у валовиту Дрину, да му се у њој за навек сваки траг изгуби.

И онда очајна девојка, оптужујући себе, поче причати са таквом отвореношћу, како се само самртници на последњем часу исповедају духовнику.

— Видите ли ону Црну Чуку над Седаљком?... Ту сам се пролетос први пут са њим видела и упознала. Он је био у заседи на дивокозе, а ја сам била за козама. Ту ми је срце први пут у животу заиграло. Ту смо се замиловали, а после смо често пута одатле гледали како се уморно и зажарено сунце полако спушта за камениту Јагоштицу... Од тада њему

више није било до дивокоза, нити мени до коза, и тако је то трајало све док му нисам први пут поверила да се уза стене не могу више онако лако и сигурно да верем, како сам то до скоро могла... Онда је њега нестало. Оставио ме је јаду моме и срамоти мојој, и ваљда отишао другој девојци... Али га ја не тужим, нити ћу рећи имена његовог. Ја само тужим себе и молим вас, добри старци, да ме каштигујете за хатар незнана гроба родитеља мога и за памет другим девојкама.

Један од стараца упита је ипак у име народног суда за име његово, али му она одговори одлучно:

— То никад неће рећи!... И да знам да ћете ме сад овде на ситне комадиће живу сећи, ја његовог имена неће поменути!... Добри старци, ја не тужим њега, ја сам њему опростила; ја тужим само себе и праведну каштигу очекујем...

Старци, пренеражени несрећом преварене девојке и срамним неверством незнаног момка, рекоше јој да се мало удали. Она то учини. Онда међу њима наста живо саветовање, после чега је несрећна девојка опет била пред њима.

Најстарији међу старцима устаде са камена на коме је дотле седео и свечаним гласом изговори ове речи:

— Посрамљена девојко, срамото нашега честита села, иди кући, ти си прокажена, и сва каштига нека ти буде у стиду који ће те до гроба пратити.

— Али ја хоћу смрт! — јекну девојка. — Грехота је да сâма на себе подигнем руку!

— Ова ти је каштига тежа од смрти — рече јој исти старац, и тако тужно заклима главом.

*

Сутрадан пред народним судом стајао је младић, кршан као јелен, витак као јела и леп као сунце.

То је био у свој околини чувени ловац Обрад, праунук најстаријег старца у томе народном суду.

Он је био дубоко погружен и са обореном главом на прса.

— Ти си се, младићу, обрекао девојци Јагоди коју си осрамотио? — рече му један од добрих стараца. — И ако ти то можда нећеш признати, ми то ипак добро знамо.

Он је ћутао и постиђен гледао у једног зеленог црвића који је гмизао пред његовим ногама. Ко зна, можда је у томе тренутку пожелео да се у тога црвића претвори?

— Реци нам целу истину, у име онога сунца које нас тако мило са неба греје! — настави старац. — Реци је, тако ти лепе младости твоје, која је слађа од меда, силнија од медведа и веселија од дивокозе!

А он је само ћутао и мисли му се губиле далеко за гором, у чаробним падинама, са којих се од скорог времена разлеже и по планини одјекује један тако милозвучан и љубављу надахнут глас девојачки.

— Девојка те не тужи; она ти чак и имена крије, али те тужи вечна правда којом људи на земљи живе и по којој милост божју уживају; тужи те поштење наших честитих праотаца, чије свете гробове не смемо никад осрамотити...

Он је и даље ћутао и тупо гледао преда се. Чело му се мрачило, груди му се надимале, и старци очекиваху тренутак кад ће се покајнички срушити на колена.

— Младићу, покај се и кајањем ублажи каштигу која је и велика и страшна!

На те речи младић поносито диже главу и старцима смело погледа у очи.

— Ја се смрти не плашим... убите ме! И смрт је лакша од мука које ми не допуштају кајање...

Наста тајац.

Са далеких падина до његових ушију допирао је онај милозвучни глас девојачки и сетно се губио у дубоке поноре срца његова... Је ли он познао тај глас? Је ли тога гласа тада у истини и било?...

Одједном из његових светлих и ведрих очију потекоше плахе сузе и овлажише његово као роса нежно и као љиљан лепо лице. Он то као да задуго није осећао, али се намах трже и би га стид од тих суза.

— Ако сте заиста добри старци, не мучите ме више!... Ако у вашим душама има ма и једне искре Бога, убите ме!

После тих страшних речи младић се удали мало у страну и остави старце да донесу пресуду.

И међу старцима наста живо саветовање, после чега је несрећни младић опет био пред њима.

Тада са камена, не коме је дотле седео, устаде најстарији старац. Његова дуга брада тресла се; његову као снег белу и као паперје меку косу лелујао је тихи поветарац.

— Са места, на коме си срамоту и зло учинио, да те срамота и зло снађу... Угашена радости и сахрањена надо моја, суд народни те је каштиговао смрћу...

И изговоривши те као смрт хладне речи, несрећни старац клону и поведе се у страну.

Истог дана би по селу разглашено да ће те ноћи са Црне Чуке несрећни Обрад, везан, бити гурнут у понор.

И грозна пресуда заиста те ноћи би извршена, без једне речи, без једног уздаха, без једне сузе.

*

Било је већ које доба ноћи кад се из понора, као из каквог исполинског гроба, у правцу ка врху Чуке поче уз стрмене стене верати једна женска прилика.

Ноћ је била тиха и јасна, и ту благу тишину с времена на време нарушаваху само ћук и буљина, који су се ваљда надметали у свом језовитом двопеву. У даљини, кроз чаробну клисуру Дервенту, за коју су везане толике фантастичне и страхотне гатке народне, сетно је шумила река Дервента. Горостасне стене, опасане дебелим жилама црних борова који су се у небо пели, на мекој месечини бацале су далеку и полупрозрачну сенку, пуну тајанствености и чежње.

Женска прилика се с тешком муком верала уза стрмене стене. Под њеним ногама опучало се ситно и крупно комаће зубом времена наједених стена и са хуком и треском, ломећи се о гребене нижих камених слојева, падало у понор. Али се она са самртничким напором хватала за жиле борове, пужала се као мачка од једне до друге, са лица јој је у млазевима лио зној а из прстију јој је крв шибала.

Али одједном застаде.

Да ли је снага издаде? Или се од нечега уплашила? Или се у својој великодушној и јуначкој одлуци покајала?

Не.

Доспела је жељеној мети.

Над њеном главом, о једну суву рачву црнога бора, висио је несрећни Обрад, закачен о тканице којима му беху унакрст везане и ноге и руке.

Она постоја тако тренутак-два, онда стеже срце и сузним очима погледа несрећног младића. Кад виде да су још до тога

вечера сјајне коврце његове лепе косе убрљане крвљу, она горко зајеца.

— Обраде! — промуца она, и уплаши се од са̂ме себе при помену његовог имена.

Одзива не беше.

— Мртав је — прошапута она, и онда, гушећи се у сузама, поче тако тужно нарицати, да би и са̂ме стене заплакале, кад би и мрве срца имале. Она је нарицала за његовом лепом младошћу, жалила је његову дивну мушку снагу, тужила је за својом одбеглом срећом и клела своје очи девојачке.

Али се намах притаји.

Учинило јој се да је чула уздах његов.

Ослушкује, али осим не́ме тишине величанствене ноћи не опажа ништа више. И звездано небо и тајанствена планина ћуте, као да заједно са њом ослушкују.

— Луда девојко — болно зајеча он — ти се никад нећеш опаметити!... Шта ћеш сад овде?!... Мени је добро... Боље правде никад ниси могла пожелети!

— Ја такве правде нисам ни желела, нити ми треба... Моја правда је судбина једне прокажене девојке, осрамоћене и за гробом... А тако ни пси не скапавају, како ти ето умиреш у овој мени доскоро толико милој пустињи!... Зар гавранови да кљују мушко срце твоје?! Зар мрави да попију дивне очи твоје?!... Никад!

И сузе је опет загушише.

— Иди!... Иди, тако ти ових мојих самртних мука! — промуца он па се и са̂м заплака.

Али она као и да не чу ту његову очајну молбу.

После тешких мука и надчовечанских напора Јагоди, је већ у са̂ми расвит зоре пошло за руком да Обрада ослободи веза и да му помогне сићи се са страшног места на коме је дотле био. И он се, малаксао, спусти на једну борову жилу.

— Видела сам све, осетила сам све и учинила сам све што сам могла — говорила му је она, бришући му са лица крв. — На другој страни понора била сам кад су те извршиоци пресуде извели на врх Чуке. Стегла сам рањено и крваво срце своје, скаменила сам сузе уплаканих очију својих и гледала сам твоје и своје зло... Гледала сам како си се, везан, опучао са стене на стену, полетела сам у понор да те прихватим, и тада ми је свест мркла. А кад сам к себи дошла, чула сам јаук твој

и видела сам те на сувој грани овога бора... И кад се све утишало, кад ни твога гласа више није било, ја тада пођох к теби...

— Скинула си ме одавде, да сутра поново будем бачен у понор, да двапут умрем! — рече јој он прекорно. — Свеједно, хвала ти! Само одмах иди одавде и главом се немој шалити да ма коме повериш да си се усудила да обуставиш пресуду народног суда!... Иди и... опрости!

Она се на то горко и презриво насмеја.

— Скинула сам те да ти живот поклоним!... И не лудуј ни за тренутак, већ бежи, бежи главом без обзира куд те очи воде и ноге носе!... Бежи у свет и буди срећан, јер слатка је младост и мио је живот људски!... Бежи и не заваравај се више лажљивом надом, јер она, којој си ти од мене отето срце поклонио, — она га је бацила псима!

Онда га у тренутку набујале снаге узе под пазухе и усправи га на ноге.

— Ево већ зоре, бежи... ја сам ти све опростила!

— Јагодо! — рече јој он потресеним и покајним гласом — мени се ум мрачи... Јагодо, ти си света девојка! Опрости, заборави све и хајде са мном!...

И маши се руком да је узме за руку, али му се она отрже, уроженим погледом упиљи му се у очи, и тако оста.

Њега страх подузе од тога погледа.

— Јеси ли познавао ону баба-Јегду? — упита га она дрктавим шапатом. — Ону, знаш, што је живела још пре него што је Господ ово стење посејао овде?...

И одједном се тако силно грохотом засмеја, да је гора одјекивала и одјеци се ломили међу стенама.

Он сав уздркта, ухвати се за главу и у безумном страху побеже од ње, да га више никад и нико не чује и не види.

*

Кад свану, дође народни суд, дођоше многи над понор да виде раздробљеног грешника.

А у дну понора лежала је девојка Јагода. И руке и ноге беху јој поломљене, а са бледих усана, на осмех развучених и покривених крвавим клобуцима, као да су се у ваздух дизале живе речи:

„Ја сам му све опростила.“

Чеда Поповић.

ОГРАНИЧАВАЊЕ ШУМА У СРБИЈИ

Међу питањима наше економне политике једно је од најважнијих, најтежих и најпречих, питање о ограничавању државних шума.

Шуме у Србији представљале су, па и данас представљају, вредност многих милијона, али коме ти милијони припадају: држави, појединим општинама и селима, или приватнима, не зна се данас још ни издалека. Међутим се не да ни замислити и најобичнији рад ма у којој привредној грани, кад се објектима, којима та привредна грана располаже, не зна прави господар. Зар се у опште може обрађивати њива, чији се сопственик не зна а коју присвајају више њих? Или зар може једна фабрика функционисати, којој се издају за господара више њих? Сасвим је јасно да не може. Исто се тако не може завести ни поле интензивнији рад на шумарству све дотле, докле се не зна: којим шумама располаже држава, којим околне општине и села а којима приватни. Па не само то, него се напротив ти објекти, услед трвења оних који их сматрају за своје, упропашћују, сатиру и ниште и онда, кад се зна, да њихово сатирање има ужасних последица и страховитих катастрофа, какав је увек случај са сатирањем и ништењем шума. С тога би, у сваком другом случају, одлагање регулисања питања о својини било можда и лако и не тако судбоносно; али код шума, оно је и тешко и неоправдано и судбоносно.

Па се ипак код нас допустило, да се готово са потпуно нерашчишћеним питањем о својини врло многих шума, уђе и у двадесети век.

Кад ствар тако стоји, онда и није никакво чудо, што се наше шумарство не да ни сравнити са шумарством ма које

културније државе, и што ми од њега немамо ни стоти део онога прихода, кога бисмо могли имати.

Важност и значај држања и заштићавања шума, на нашу велику жалост и срамоту, сазнали су се у Србији тек онда, када су се рђаве последице огромнога сатирања шума на више места тако јасно испољиле, да се морао узрок тога сатирања потражити, и кад се нашло, да он лежи у томе, што је држава не водећи довољно рачуна о својим шумама, оставила отворено поље свакоме да у њима ради шта хоће — пришло се доношењу данашњег закона о шумама, којим се на првом месту имало извршити ограничавање шума. То је учињено законом о шумама од 30 марта 1891 године.

Али што је најинтересантније за питање о ограничавању шума, то је, да су у поменутом закону (који је од онда па до данас — а то је за осамнаест година — претрпео у четири маха измене и допуне и то: 1898., 1900., 1902. и 1904. год.), увек мењане баш оне одредбе, које су о томе ограничавању говориле. То је већ довољан доказ, да ограничавање шума, извођено по њему, није ишло тако лако ни тако правилно, те се тим честим мењањем законских одредаба, које су о томе говориле, ишло на то, да се решење тога питања с једне стране убрза а с друге што правилније изведе.

Ограничавање 1891., 1892. и 1893. године.

По основном закону о шумама од 1891. године, ограничавање шума имале су да изврше нарочите комисије. Сваку је комисију састављало седам чланова. Тројица су (један стручан шумар или економ, један инжињер и један правник) постављани указом; тројицу су бирале општине у чијем се атару имало граничење да врши, а једног је бирао стални окружни одбор. Ове су комисије судиле и решавале „на основу прибављених доказа, већином гласова, како у погледу граница, тако и у погледу својине, где се ова не би доказивала уредном тапијом или судским пресудама“. Противу пресуда комисијских имало је места жалби првостепеном суду у року од 15 дана. Гранични протоколи ограничених шума предавани су министру народне привреде.

По томе закону државне су шуме:

1. Све оне којима је држава искључиво располагала без ичијег и икаквог права уживања;

2. Оне, којима је држава дотле као са општенародним руковала.

Општенародне т. ј. целога народа (државе) пак шуме биле су до тада готово све веће планине и шуме. У њиме су имали околни становници право попаше и жиропаће за своју стоку, и право на дрва за домаћу потребу, путем службености — сервитута — и сем тога нису имали никакво друго право, као што је н. пр. право на попашу и жиропаћу трговачке стоке, право на дрва за продају и т. д., каква је права имао сопственик шуме, а то је држава.

Општинске и сеоске су шуме — по горњем закону — оне, које су поједине општине и села сама ставила под забрану и подигла од 26 октобра 1833 год., или су их другим којим законитим путом добила у својину. — „У ново-ослобођеним крајевима за општинске шуме сматраће се оне, које министар народне привреде, а у споразуму са Привредним Саветом, на предлог комисије за ограничавање шума, појединим општинама одредио буде“.

Манастирске и црквене су оне, које су својина појединих манастира и цркава; а приватне оне које каквом приватном лицу припадају по праву својине.

По оваквим одредбама вршено је ограничавање 1891, 1892 и 1893 године и то: 1891 год. у окрузима: крајинском, крушевачком и подринском, почев од 1 септембра па до конца октобра, сем подринске комисије, која је радила до 22 децембра те године; 1892 године настављен је рад у горњим окрузима и сем тога отпочети још у окрузима: подунавском, рудничком, врањском, тимочком и топличком. Рад је трајао у свима од 1 априла до 15 јула. Најзад је у 1893 години ограничавање настављено у свима горњим окрузима а отпочето још и у окрузима: моравском и ужичком. Рад је у свима отпочет 28 јула, а само у ужичком 15 августа и трајао до конца октобра исте године.

Целокупан рад на ограничавању за та три лета био је следећи:

1. У округу крајинском комисија је радила у срезовима: неготинском, крајинском, брзо-паланачком и кључком, а на планинама: „Мирочу“ и „Дели Јовану“, и за то је време ограничила:

а) државних шума на Мирочу у величини око.... 13.332 хек.

б) општинских и сеоских на „Дели Јовану“ (цео) и Мирочу у величини око.... 8.446 хек.

в) манастирских и црквених у величини око.... 622 хек.

2. У округу крушевачком комисија је радила у срезу трстеничком и нешто мало у жупском, а на планинама: Гочу. Жељину, Татарни и др. и за то је време ограничила:

а) државних шума на Гочу и Жељину, по том „Орловац“ (500 хек.) у атару села Руђинца; „Мрке Стране“ (350 хек.) у атару општине дубљанске; „Мали Врх“ и „Спахијску Сабљу“ (100 хек.) у атару општ. брезовачке; град „Козник“ у атару села Козника, укупно у величини око.... 28.130 хектара.

б) општинских и сеоских шума на тим планинама и на „Татарни“ (целој) у величини око 5.000 хек.;

в) манастирских и црквених шума у величини око... 1200 хектара.

3. У округу подринском комисија је радила у срезовима: јадранском, рађевском и нешто мало мачванском и поцерском а на планинама: Гучеву, Борањи, Бобији и др. и за то је време ограничила:

а) државних шума на горњим планинама у величини око 19.891 хек.

б) општинских и сеоских на горњим планинама и иначе по срезу мачванском и поцерском у величини око.... 4.825 хек.

в) манастирских и црквених у величини око.... 3.049 хек.

5. У округу тимочком комисија је радила у срезовима: сврљишком, а на планинама: Плешу и огранцима Старе Планине (у атарима: мало-изворачком, селачком, ошљанском, новокоритарском, радичевачком, и т. д.) и за то је време ограничила:

а) државних шума на огранцима Старе Планине у величини око 3.138 хек.;

б) општинских и сеоских на именованим планинама у величини око 8.181 хек.

в) манастирских и црквених у величини око.... 758 хек.

5. У округу топличком комисија је радила у срезовима: косаничком и добричком, а на планинама: Соколовом Вису, Дешишкој, Механско-проломској шуми, Рударско-преполачкој шуми, Рупавичком Вису и др. и за то је време ограничила:

а) државних шума на горњим планинама у величини око 16.684 хек.; и

б) општинских и сеоских у величини око.... 2.484 хек.

6. У округу подунавском (сада београдском) комисија је радила у срезовима: грочанском, врачарском, космајском и нешто мало колубарском, а на шумама: Авали, Шупљој Стени, Космају, Кљештевици и др. и за то је време ограничила:

а) државних шума (горње шуме) у величини око.... 2.439 хектара.

б) општинских и сеоских у величини око.... 4.323 хек.

в) манастирских и црквених у величини око.... 60 хек.

7. У округу рудничком комисија је радила у срезовима: таковском и качерском и то на планинама: Сувобору, Равној Гори, Осредцима и Рудничкој планини, којом је приликом прешла с радом и у округ крагујевачки у колико ова планина у њ улази и за то је време ограничила:

а) државних шума (горње шуме) у величини око.... 4.842 хектара.

б) општинских и сеоских у величини око.... 971 хек.

8. У округу врањском комисија је радила у срезу јабланичком а на планини: Доброј Глави и Кремену, Гајтану и др. и за то време ограничила је:

а) државних шума у величини око.... 9.000 хек.

б) општинских и сеоских шума у величини око.... 13.800 хектара.

в) црквених око.... 27 хектара.

9. У округу ужичком комисија је радила у срезу рачанском на Тари планини и за то је време ограничила:

а) државних шума у величини око.... 6.560 хек.

б) општинских и сеоских у величини око... 1.010 хек.

в) манастирских око 530 хек.

10. У округу моравском комисија је радила у срезовима: беличком, темнићском и левачком на Јухору, ограничивши на њему:

а) државних шума у величини око.... 2.050 хек.

б) општинских и сеоских у величини око.... 3.000 хек.

Све су ове комисије поред овога главног задатка — ограничавање — имале још задатак, да по довршеном ограничавању образују и шумске округе али је по овоме само комисија у окр. крушевачком образовала шумски округ „Жељин — Гоч“, који у ствари није по том ни егзистирао. Остале комисије у овоме смислу нису ништа предузимале.

Сем тога оне су имале још за задатак, да стављају под забрану ради пошумљавања, сва гола и непотпуно обрасла места у свима шумама, од чега су готово све комисије чиниле употребу; и најзад им је било стављено у дужност, да врше размену шума и земљишта у интересу арондирања државних шума, али су при овоме наилазиле тешкоће, тако да се од тога доцније морало одустати једном нарочитом наредбом министровом.

Целокупан трошак на ове комисије износио је око 100.000 динара.

Међутим цео тај рад на ограничавању није добио по том своју завршност, јер га министар народне привреде није акцептирао, и ако је њиме било ограничено дотле:

1. државних шума	у величини	око	106.000	хек.
2. општинских и сеоских	„	„	„ 52.000	„
3. манастирских и црквених	„	„	„ 6.240	„

Свега дакле шума преко 164.000 хектара. Министар га није акцептирао стога, што је нашао, да су многе комисије веома погрешно — што и јесте на више места у ствари и било — схватиле своју дужност, те су многе чисто државне шуме формално делиле околним општинама и селима, па чак и приватнима (н. пр. она за окр. врањски). Сем тога многе су комисије једноставне шумске комплексе, који у природи образују једну целину, при ограничавању делиле по сеоским атарима на многе парцеле, те се отуда стварала грдна пометња. Најзад сâм састав комисија, које су при томе веома погрешно биле и назване „комисије за поделу и ограничавање шума“, био је веома незгодан и гломазан, а то с тога, што су у њих улазила за чланове врло често веома заинтересована лица (из дотичних општина), која су била оптуживана за горосечу, заузеће и др. кривице учињене у шумама о којима сада она требају да суде, те су према томе та лица увек имала пред очима чисто своје интересе и интересе својих сељака.

Неке од тих комисија биле су погрешно схватиле свој задатак, па су вршиле ограничавање општинских, сеоских, манастирских и црквених шума и тамо, н. пр. у Мачви, где су се међе тих шума пре тога врло добро знале, и које по смислу закона и није требало граничити.

Тако је цео тај рад био без успеха, и он после 1893 године није више никако ни предузиман по одредбама заком о

шумама од 1891 године све дотле, док те одредбе нису 1898 године измењене.

Ограничавање 1899 године.

Измене у закону о шумама од 1898 год. састојале су се у томе, што комисије више нису састављали седам већ пет чланова, од којих су тројица постављена указом, а двојицу је бирала окружна скупштина онога округа у коме се ограничавање имало да врши. Сем тога комисије — по тим изменама — суде по савести о границама и својини шума, изузимајући случајеве, где се својина доказује уредном тапијом или судском пресудом, при чему се обзире и на одредбе грађанског закона у части II глави III и IV, и части III глави IV, као и на одредбе закона о шумама и шумске уредбе од 4 априла 1862 год. Комисије суде већином гласова и њихове су пресуде извршне. Ограничавају само државне шуме и граничне протоколе шаљу суду, да држави изда тапије.

По овим одредбама вршено је ограничавање 1899 године само у окрузима: врањском, крајинском, подунавском (односно београдском), рудничком и ужичком.

Све су ове комисије, сем крајинске, почеле рад 20 јуна, а закључиле 4 августа, и за то време њихов је рад био у овоме:

1. Комисија за округ врањски радила је искључиво на „Карпини“ за коју је дала предлог министру нар. привреде, да се цела уступи околним селима. На случај да јој се предлог не усвоји, једновремено ју је ограничила као државну. Пошто је ово довршила, она је отпочела ограничавање „Крстиловице“ и „Пљачкавице“ изнад Врање, где ју је и затекла, у самом почетку рада, наредба о прекинућу посла за ту годину.

Међутим ни по њеним предлозима за „Карпину“ у министарству народне привреде нису биле донете никакве одлуке, те тако није тада ни за једну шуму рад на ограничавању окончан.

2. Комисија за округ крајински радила је на „Дели Јовану“ око кога је повукла граничну линију и изрекла све пресуде, њих 12 на броју, за шуме и земљишта на њему; али због недостајања потписа једног члана комисије није гранични протокол послат суду ради издавања тапије држави на ту шуму, и ако је иначе све друго било готово.

3. Комисија за округ рудници радила је само на Рудничкој планини и то у срезовима качерском и таковском,

али стварно није ништа урадила, нешто стога што су биле учестале жалбе противу ње с једне стране од повластичара качерских и таковских рудника: како комисија оставља околним селима чисто државну шуму на коју он има повластицу; а с друге стране од околних села: како комисија све узе за државну својину, а њима ништа не остави; а нешто и услед неслагања чланова комисије међу собом, услед чега је комисија била у брзо и распуштена.

4. Комисија за округ ужички добила је задатак да ограничи Тару, почињући од Дрине, а она је отпочела ограничавање Звезде, огранак Таре, али ни њу није могла ограничити, у главноме због несугласица међу члановима комисије, у којој готово ни један члан није остао од почетка рада па до свршетка, јер су сви били измењани. Целокупан њен рад састојао се у томе, што је само кроз већи део атара села Јагоштице повучена гранична линија и за њу примљено 15 пријава појединаца, који су полагали право својине на поједине делове шума и земљишта, које је ушло у границе државне шуме „Звезде“.

5. Комисија за округ подунавски радила је на Авали и Болечко-лештанској шуми, које је те године дефинитивно и ограничила у величини и једну и другу око 1.600 хектара (сваку по 800 хект.), пославши граничне протоколе београдском окружном суду ради издавања тапије држави. Посао и у овој комисији није ишао глатко услед неслагања њених чланова, али је она бар нешто дефинитивно урадила.

То је и једини стварни рад на ограничавању државних шума у 1899 год., који је стао шумски фонд око 20.000 динара.

Ограничавање 1900 године.

Међутим су већ 1900 године измењене понова неке одредбе закона о шумама, које се односе на ограничавање државних шума, од којих је најглавнија та, да комисије састављају пет чланова — тројица из реда стручњака а двојица од активних народних посланика — и сви се постављају указом. Начин суђења је остао неизмењен.

Овако састављене комисије образоване су и радиле су 1900 год. за: округ београдски; окр. крајински; за Рудничку планину и Јежевац; за Тару; и за Буковик, Рожањ и Честобродицу. Свега дакле пет комисија.

Све су ове комисије отпочеле рад у јуну месецу, сем ове последње која је рад отпочела концем јула, а све су рад прекинуле у току месеца октобра, и за то су време урадиле следеће:

1. Комисија за окр. београдски ограничила је потпуно следеће државне шуме:

а) Мало-иваначку у величини око 250 хектара
б) Космај „ „ „ 1000 „
в) Кљештевицу „ „ „ 150 „
г) Губеревачку „ „ „ 800 „
д) Липовицу „ „ „ 1500 „

на које је шуме држава одмах добила и тапије.

2. Комисија за окр. крајински ограничила је потпуно ове државне шуме:

а) Дели Јован у величини око 5000 хектара.
б) Мироч, предео Црни Врх, у велич. око 8000 хек.
в) Мироч, предео В. и М. Штрбац, у вел. око 17000 хек.

3. Комисија за Рудничку планину и Јежевац ограничила је потпуно Рудничку планину у величини око 10.000 хектара.

4. Комисија за Буковик, Рожањ и Честобродицу ограничила је потпуно ове шуме у једном комплексу а у величини од 12.000 хектара.

5. Најзад је комисија за Тару потпуно ограничила два огранка Таре и то:

а) Црни Врх у величини око 4000 хектара.
б) Звезду „ „ „ 3000 „

Сем тога је ова комисија повукла провизорну граничну линију и око Главне Таре, којом је обухватила око 20.000 хектара шума и шумског земљишта.

Рад је ових комисија текао с почетка мирно и без жалби. Прве пак жалбе противу комисијског рада дошле су од државних заступника, којих у ранијим комисијама није било и који су први пут постављени те године из реда шумарских чиновника. Они су у својим извештајима наводили: да комисије раде и сувише попустљиво према општинама, селима и појединим лицима; да огромне просторе од државних шума, апсолутно шумског карактера, стрмените, осипљиве и опасне по околину, остављају појединим селима, која су досадашњим својим поступањем доказала, да не умеју њима руководити; да бесправна заузећа појединаца или остављају ван граница државних шума,

па уз њих и знатне делове под шумом; или та заузећа, за која су појединци били чак и кажњавани, признају овима у својину ако се налазе у границама државне шуме.

И ако се имало уверења, да су ове жалбе основане, ипак се по њима није из министарства народне привреде ништа предузимало, да би се само овај врло важан посао што пре извршио, имајући пуно поверење у чланове комисија, који су узимати из реда виших државних чиновника (касационе и апелационе судије, председници првостепених судова, окружни начелници у пензији и т. д.)

Међутим одмах затим почеле су стизати жалбе и од појединаца и пуномоћника општинских и сеоских, у којима су представљали рад комисија као по све штетан за њих и њихов даљи опстанак. Али је главна маса жалби упућена Народној Скупштини, чим се она те јесени састала. У тим жалбама, које су често потписивале и стотине лица, од којих многа нису била ни у колико заинтересована, представљен је рад комисија као незаконит, отимачки и т. д. и ако он у ствари није био такав. Али услед велике множине оваквих жалби, поједини народни посланици у дискусији, која се поводом њих у Скупштини повела, стали су на страну жалилаца, чиме је цела ова ствар добила озбиљан карактер, који је, као што ћемо доцније видети, довео до нових измена у закону о шумама.

Целокупан трошак на комисије у 1900 години износио је око 50.000 динара.

Ограничавање 1902 године.

Међутим ни одредбе закона о шумама у погледу ограничавања државних шума, које су измењене 1900 године, и по којима је доста урађено, стога што је по њима нарочито начин суђења био веома подесан — нису биле дугог века. Услед оних силних жалби упућених Народној Скупштини још 1900 године, струја, која се у Скупштини ставила на страну жалилаца, тражила је, да се одредбе, које говоре о ограничавању државних шума, измене и оне су одиста 1902 године и измењене.

Пре ових измена важиле су, као доказна сресства, тапије и судске пресуде, а однос државе према општенародним шумама, којих код нас понајвише и има, схваћен је онако, како се фактички, према целокупном дотадашњем шумарском законодавству, треба схватити т. ј. да су такве шуме сада државне,

јер према њима држава никако није занемарила своје право својине, и ако је околним селима допустила право уживања попаше, жиропађе и дрва за домаћу потребу путем службености — сервитута.

Те — 1902 — године унето је у закон, да и општине и села и појединци могу доказати право својине на шуме и шумска земљишта не само тапијама потврђеним судом и судским пресудама, него још и:

а) пресудама избраних судова од пре 1884 год. и плаћањем порезе држави на дотична земљишта све од 1884 год.; и

б) непрекидним, потпуним и неограниченим уживањем најмање за 24 год. пре уписа у пописне књиге од 1884 године и редовним плаћањем пореза почев од тога доба.

За зиратна земљишта и она, на којима су дворишта, стаје или куће, својина се доказује само непрекидним, потпуним и неограниченим уживањем од 24 година пре ступања у живот тих измена и плаћањем порезе од године 1884.

У ново-ослобођеним крајевима својина се увек доказује непрекидним уживањем од 1 јануара 1879 године и плаћањем пореза од 1884 год. као и пресудама и решењима аграрних комисија.

По тим изменама, комисије суде о границама и својини шума и шумских земљишта на основи горњих доказа и раније наведених одредаба грађанског закона, а противу пресуда шумских комисија има места жалби Касационом Суду у року од 15 дана по пријему пресуде.

Сем тога у овим је изменама, а у члану који говори о начину суђења, унета и одредба, по којој су се могли жалити министру народне привреде сви они, који су полагали право својине на делове шума и земљишта, која се налазе у ограниченим државним шумама, а на којима им комисије нису признале право својине, и то у року од два месеца по њихову обнародовању, а на случај да и министар нађе, да им се по жалбама не може дати задоволење остављено им је било право жалбе Касацијоном Суду у року од 15 дана по саопштењу министровог решења.

Овим изменама је једном за свагда скренуло питање о ограничавању државних шума од дотадашњег шумарског законодавства и пошло на сусрет — нарочито у погледу доказивања својине — одредба грађанског закона, јер се уживањем шума

за известан број година овим изменама добија право својине, и ако се знало, да је за шуме, свугде па и код нас, постојало и постоји нарочито законодавство, по коме је уживање било законом допуштено у општенародним шумама појединим селима и општинама путем права службености, које се право ни по коме закону не може да претвори у право својине; и ако је за свакога, и раније и тада, било и сувише јасно, да је дотадашња дужност појединих општина и села на плаћање пореза на извесне делове шума, излазила од права уживања тих шума у извесном погледу, али не као сопственици, већ као уживаоци општенародних шума по праву службености — сервитута, те се према томе то уживање не може узети сада као доказ о својини тих шума, чији и назив „општенародне шуме“ сведочи, да оне не могу бити приватна својина или својина појединих села, општина и других.

Али поред тога, овим се изменама у изјављивању жалби на пресуде и ранијих комисија и комисија које би по тим одредбама радиле, ово питање овлаш одуговлачило, место да се што пре реши, а тиме и целокупно шумарство у земљи у свом развитку заустављало, његово напредовање спречавало и оно навлаш одржавано на најнижем ниво-у.

На овај начин и овако скренуто ово питање са свога правилног гледишта тешко ће се икад моћи поправити. Кривица, коју за ово носе меродавни фактори, може се рећи, да је исто толико велика, као и кривица оних, који су допустили, да се тако заплетено стање у погледу својине шума и створи, или, кад се већ створило, што нису настали, да се одмах, док још није заузело велике размере, правилно и реши.

По овим изменама радило је 1902 године пет комисија и то: у окр. београдском, у окр. крајинском, на Тари, на Баласичкој шуми, и Јастрепцу и на Јешевцу, чија је комисија била именована сем за Јешевац, још и за: Котленик, Црни Врх, Бешњају и Гледићске планине.

Све су ове комисије отпочеле рад 9 августа а прекинуле га у току месеца окобра, усљед наступелих кратких дана и хладноће, када теренски послови ове врсте морају престати, и за то су време урадиле ово:

1. Комисија за окр. београдски која је била именована и за окр. подрински, ограничила је:

а) чибутковачко-барциловачку шуму у велич. око 460 хек.

б) Каменити оглавак у величини око 110 хектара.
в) Рудовички забран „ „ „ 120 „
г) В. Орловицу Шутицу у „ „ 180 „
д) М. Орловицу „ „ „ 85 „
ђ) Торлак „ „ „ 16 „

али услед тога што јој све пресуде ни за један од ових комплекса нису постале извршне, јер је противу њених многих пресуда било жалби Касационом Суду, који јој је више пресуда и поништио; — комисија није могла ни за један од њих саставити гранични протокол и послати га првостепеном суду, ради издавања тапије држави. Тако у ствари није дефинитивно ограничила ни једну од горњих шума.

2. Комисија за окр. крајински повукла је граничну линију око следећих државних шума ограничивши њоме и то:

а) Шупљајку, предео Мироча, у величини око 230 хектара.

б) Ковилово у величини око 900 хектара.

в) Џеврин у величини око 1400 хек., оба комплекса као делове Мироча, и

г) Алију у величини око 360 хектара.

Комисија је за све ове комплексе изрекла ове пресуде, али пошто јој све пресуде нису ни за један од њих постале извршне, усљед изјављивања жалби Касационом Суду, то ни она није ни за један послала гранични протокол првостепеном суду ради издавања тапије држави.

3. Комисија за Тару, око које је провизорно била повучена гранична линија 1900 год. и том приликом примљене пријаве околних села и појединаца на шуме и земљишта, која су остала у тако повученој граничној линији, — добила је задатак да по примљеним пријавама донесе пресуде и по њима изврши корекцију граничне линије, коју по том да утврди као сталну. Према оваквом задатку, ова је комисија радила само у атару општине бајино-баштанске а села: Раче и Бесаровине, доневши укупно око 70 пресуда, али усљед тога, што су народни посланици као чланови комисије, ометали правилан рад комисијски, она је пре свију осталих комисија била распуштена 1 октобра, не свршивши дефинитивно посао ни у једној општини.

4. Комисија за Беласичку шуму и В. и М. Јастребац повукла је била граничну линију око целе Беласичке шуме у величини од 780 хектара, али усљед тога што јој све пресуде за ову шуму нису постале извршне, није ни послала гранични

протокол првостепеном суду ради издавања тапије држави, те према томе није ни ограничавање те шуме потпуно окончала. Око Јастрепца она је повукла граничну линију кроз цео срез расински, изрекавши око ње и један део пресуда, по којима је знатне просторе ове државне шуме оставила ван граничне линије околним општинама и селима и ако ти делови нису били окрајци и окуке њене, како је законом било предвиђено.

5. Комисија за Јешевац и друге шуме, радила је само на Јешевцу, који се налази на граници окр. крагујевачког и рудничког, око кога је повукла граничну линију кроз цео срез гружански и око половине среза таковског у дужини од преко 30 километара, кроз атаре општина: гунцатске, борачке и баранске у срезу гружанском и гор. црнућске у срезу таковском расправивши 222 спора око те граничне линије и оставивши околним селима ван граничне линије државне шуме и то:

а) Бумбаревом брду и Претокама	око	50	хек.
б) Борчу, Радмиловићима и Бечевици	„	250	„
в) Брестовцу	„	60	„
г) Коњуши	„	70	„
д) Белом пољу	„	90	„
ђ) Г. и Д. Врбави	„	150	„
Укупно дакле око	„	670	хектара.

Овим је било свршено ограничавање тек око половине Јешевца.

Из овога се види, да је целокупан рад на ограничавању шума 1902 год., по изменама у закону о шумама од те године остао недовршен, јер држава ни за једну шуму није добила тапију, и ако су биле узете у ограничавање и мање и незнатније државне шуме.

Целокупан трошак ових комисија износио је око 36.000 динара.

Ограничавање 1904 године.

Али се ни на изменама одредаба закона о шумама, које се односе на ограничавање шума, није ни 1902 год. стало.

Како је као што смо раније видели, 1902 год. дат са свим нов, али при том врло рђав, обрт питању о ограничавању државних шума, то је канда као неминовна последица тога, требало то питање 1904 год. потпуно на штету и државних шума и народних интереса решити. И ово се и учинило.

У првој Нар. Скупштини сазваној у редован сазив 1903 год., после догађаја од 29 маја исте године, осетио се жив и јак покрет у томе правцу, да се многе одредбе закона о шумама измене, а међу овима на прво место оне, које говоре о ограничавању државних шума. У том правцу био је израђен и Народ. Скупштини поднет нарочити пројекат о изменама и допунама у закону о шумама, од самих народних посланика, којим се чак тако далеко ишло, да се предлагало укидање дотадашњих окр. шумских управа и предлагало предавање свих шума полицијским и општинским властима на руковање и газдовање. У погледу пак ограничавања шума тражило се, да се озакони свачије дотадашње уживање шума као својина и да сваком таком, нарочито општинама, комисије признаду право својине на све шуме које се у њиховим атарима налазе. Да би се овај пројекат паралисао поднео је и министар Народне Привреде, који је одмах увидео ову штетност посланичког пројекта, нарочити свој пројект тих измена и допуна, којим се само неке одредбе закона о шумама мењаху, али се ипак задржаваху и шумске управе и у погледу доказаних срестава о својини шума тражаху се нарочити докази, без којих комисије не би могле тако лако признавати право својине ни општинама и селима ни појединцима. Из ова два пројекта, скупштински одбор за њихово проучење, израдио је опет свој пројекат, који је изнет пред Скупштину, који је у главноме и задржан те по томе после постао и закон.

По изменама од те — 1904 — године, комисије за ограничавање државних шума састављају три члана; двојица су од њих из судске струке, а трећи је од народних посланика. Сва тројица се постављају Краљевим указом.

По тим изменама и општине и села и појединци могу доказати право својине на шуме и шумска земљишта:

1) Тапијом коју је потврдио првостепени суд;

2) Извршном пресудом државних судова;

3) Пресудом избраних судова од пре 1884 год.;

4) Непрекидним, потпуним и неограниченим уживањем најмање за 16 година пре уписа у пописне књиге од 1884 год. па до дана ограничавања.

За она пак земљишта на којима су или стаје или дворишта, или су већ преобраћена у воћњаке, њиве или ливаде, сво-

јина се може доказити непрекидним, потпуним и неограниченим уживањем од 1 јануара 1880 год. па до дана ограничавања.

„У ново-ослобођеним крајевима својина се може увек доказати непрекидним, потпуним и неограниченим уживањем од 1 јануара 1880 год. па до дана ограничавања изводом из пописних књига, као и пресудама и решењим аграрних комисија и закона о досељавању од 3 јануара 1880 год.“

У измене од те године узето је и то, да комисије могу околним селима и општинама, које немају довољно испуста, на њихову молбу одредити од оближњих државних шума (нарочито окрајке и окуке) известан простор, кад потребу за ово докажу. „На ово имају права и она села и општине, где је ограничавање државних шума раније свршено.“

Комисије — по тим изменама — суде и о границама и о својини на основу предњих доказа и раније наведених одредаба грађанског закона, а противу комисијских пресуда има места жалби надлежном првостепеном суду у року од десет дана.

Најзад у закон о шумама од 1904 г. унето и ово: „Општине, села, цркве, манастири и поједини грађани, који налазе да у до сада ограниченим државним шумама могу по овом закону доказати право својине на шуме и земљишта на којима су куће, стаје, дворишта, воћњаци, њиве и ливаде, имају права у року од 6 месеци, од кад овај закон ступи у живот, поднети жалбу надлежном првостепеном суду противу свих пресуда, донетих од стране ранијих комисија за ограничавање државних шума. Ово право могу употребити само према држави, а никако према трећим лицима. Првостепени суд цениће доказе, изнесене у жалби, по овом закону, и донети решење, које је извршено.“

Ето то су најновије измене у закону о шумама од 23 марта 1904 год. које се односе на ограничавање шума, и које су донете и противу воље ондашњег министра народне привреде (Г. Dr. Свет. Радовановића) коме се мора одати захвалност, што је својом енергијом успео, да задржи скупштину од укидања шумских управа, и противу воље Шумарског Одељења.

Оне су од свију дотадашњих измена највеће, најтеже, најгоре и најнеправилније. Њима је измењен и састав комисија, и доказна средства, и начин суђења, и у исто време — као и 1902 г. — њима се успело, да се целокупан рад рани-

јих комисија подвргне поновном суђењу и на тај начин поништи и за оне шуме, за које је држава већ добила и тапије, и чије ограничавање стало много труда и трошка.

Овде се истиче питање: да ли се по правној науци могло допустити, да се један рад извршен по једном позитивном закону може новим законом поништити, и да ли се једном стечено државно право својине на извесне шуме по том истом позитивном закону може сада да нулира? — Ако се ово одобри, онда у Србији није више искључена могућност, да се задобивена и стечена права по једном закому новим изменама у том истом закону одузму.

Али то није све.

Ми смо раније видели, да је по закону о шумама од 1891 год. у састав комисија за ограничавање шума улазило седам чланова; по том је по изменама од 1898 год. тај број спао на пет, док по најновијим изменама од 1904 год. те комисије образују три члана. Противу овог броја не би се имало шта навести, али чудновато изгледа то, да, док је по свима ранијим одредбама међу члановима комисија увек био бар по један стручњак — шумар, — по изменама од 1904 год. у састав шумских комисија не улази шумар. Дакле за један специфично шумарски посао, за један тежак и деликатан рад у шуми, не треба узети онога коме је шума струка, који се дуго година спремао за тегобан и заморан посао у шуми и са шумом, већ њега треба избацити и онда, кад он врши само посао своје струке. Како би то жалосно и смешно изгледало, кад би се са послова око трасирања путова имао да избаци — инжињер, или око секције леша — лекар, или око склапања закона — правник; али је ипак зато из комисија за ограничавање државних шума избачен — шумар.

Односно доказних срестава за задобијање права својине на шуме и шумска земљишта, учињено је само оно, што се према изменама од 1902 год. имало до краја да изведе.

По најновијим изменама у закону о шумама, за задобијање права својине на шуме, довољно је уживање од 36 година, а на остала земљишта у саставу шума од 24 година, онако исто као што прописује и грађански закон, и ако је то противно дотадашњем шумарском законодавству, и ако се зна, да право службености никад, па ни после 36 година, не може да пређе

у право својине, тим мање, ако се на дотично земљиште ни порез не плаћа, а то се плаћање најновијим изменама у закону не тражи изрично, нарочито не за новооослобођене крајеве, за које је довољан доказ о својини само извод и пописних књига.

Да се и не упуштамо у расправу тога: зашто су комисије за ограничавање држ. шума дегредиране тиме, што противу њихових пресуда има места жалби првостепеном, а не коме вишем суду, ми морамо да констатујемо, да ће оваквим одредбама за доказивања својине шума и шумских земљишта Краљевина Србија изгубити многе своје државне шуме, и евентуално остати и без шума у опште. Ево зашто. Опште је позната ствар, да се у Србији намерно граби и тамани оно је што државно, општинско и сеоско. Како су пређашње огромне општенародне шуме у грдној величини уписане у пописне књиге (према закону о порези од 1884 год.) на име села и општина, оне ће, према оваквим законским одредбама, припасти селима и општинама у својину, а да ће по том, у најкраћем року, бити разграбљене и уништене, нарочито према измењеним законским одредбама у погледу поступања са општинским и сеоским шумама од 1904 године ван сваке је сумње. Доказ за ово већ сада имамо у општинским и сеоским шумама окр. београдског у коме је у знатној мери извршено ограничавање државних шума, пошто су оне готово свугде потпуно исечене (н. пр. све овакве шуме око Авале, Липовице, Космаја и т. д. сада су потпуно уништене (н. пр. општина врчинска, рушљанска, барајевска, сремачка и друге). Какви каламитети отуда могу наступити за целу земљу, није тешко предвидети, пошто се они у источном крају наше отаџбине могу и сада опазити.

Dr. Миливоје С. Васић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

БУДНИ СНОВИ

НОВЕЛА

Све село спава. Само на отвореном прозору неке омање куће, стоји млада девојка, те гледа у ноћ.

Са пуначке јој руке, којом је обухватала полуотворено крило на прозору, оклизло танко широко зарукавље, те јој мека облина њене беле мишице служи као нежно узглавље лепој глави, коју је на њу наслонила.

Бледи јој месец за тренутак обасја зажарене образе; али кад загледа жарки сјај у њеним великим црним очима, чисто се застиди, те зађе за облак.

Но она од свега тога не опажа ништа. Занесена сјајним сликама, које јој у души искрсавају, не види ни ону недогледну црну пучину, коју пред њом тајанствена ноћ све гушћом и гушћом ствара.

А дивна ли су та привиђења што јој пред очима лебде. Мисао њена тек их местимице допуњује:

„Даље, ви црне слутње! Заман ничу претње ваше; у моје наде је дивовска снага — сатрће вас већ у зачетку". Из њених се груди оте лак уздах и она настави:

„Набројала сам већ доста дана како смо се растали. Али кад на тај дуги низ још петнаест надовежем — он ће доћи; и тада ћемо похитати да што пре оставимо оно, што обоје тако жудно очекујемо:

Стаћемо пред моју стару мајку и признаћемо јој све, што смо од ње тако дуго крили. А она? Она ће, топећи се од радости са наше среће, положити своје изнемогле увеле руке на наше главе и благословиће нас. А како и не би? Није ли ми, сирочету, толика добра учинила? Па зар да ми то највеће благо своје милоште, ускрати?

Тада ћу се пожурити да довршим оно мало својих скромних дарова; па кад све буде готово, свануће за нас двоје најлепши дан: сва наша кућица замирисаће ружмарином; по њој ће се захорити дивни звуци српскога сватовца; мене ће заоденути невестинским рухом, а косу ми окитити миртом.

Па кад тако нагиздана станем пред њега, те у очима му сагледам неодољиви израз потпуна задовољства и најнежније милоште — затрептаће над мојом главом алемови среће, просуће се по том белом руху, те ће сјај њихов озарити и њега — њега који ме је тим благом и обасуо.

Али кићени сватови неће нас дуго оставити у том заношљивом сјају. Од њих ће се одвојити и прићи ми девер, привешће ме старој мајци на опроштај, извешће ме испод њена крова, провешће ме кроз многе улице сакупљена радознала света, све даље и даље кроз онај хладовити ред гранатих лица што води нашој лепој богомољи и опростиће се са мном тек пред светим дверима њеним.

Па кад на место њега опет уза ме стане мој Ђорђе — тада ће се онај злаћани сунчев зрачак, који сам ја на главама других срећних младенаца жудно погледала, и опет прокрасти кроз гвозденим решеткама шпаране црквене прозоре, те ће обасјати и нас и слити се у топлину љубави наше; а ми — ми ћемо се у томе тренутку једно другом заклети на вечну љубав, вечну верност,

И — од тога часка живећу ја само за мога Ђорђа. Сваку ћу му мисао са очију читати и старати се да му у свему угодим.

О, ала ће лепо бити под нашим скромним спротињским кровом. Како ли ће све блистати од среће и задовољства!

Сваки пут, када се он са посла кући враћа, а ја своје редовање довршим — стаћу крај прозора па ћу га, скривена иза завесе, очекивати све дотле, док га не сагледам. Угледам ли га, истрчаћу преда њ у двориште; он ће ми пружити раширене руке, а ја ћу му полетети у загрљај. Па кад му паднем на груди, он ће...“ али не доврши.

На средини узрујаних јој груди затрепта нека питома електрина, проструја јој кроза све дивно тело, потегну и према нежним образима, ови се зажарише, а очи јој се неким неодољивим полусном обујмљене, у пола склопише.

Па када је кроз своје густе трепавице на мах угледала, како више ње, на оном недогледном тамнилу трепти сјајна звездана мрежа, учини јој се, као да и небо дрхће са неког светог, тајанственог миља. . . .

Тако она. А он, далеко од ње, тамо у престоници, камо је отишао да своје науке доврши, он, коме њена мисао тако жудно полеће — кога она оквиром својих најнежнијих осећаја тако идеално реси? Он — већ о дану по тој ноћи друкчије:

По угаситом вечерњем небу над угарском престоницом, утакмице јуре црни и жути облаци, те се сливају у густу тмасту масу, по којој муња учестано своје светле јероглифе бележи.

Кроз бесно хујање ветра продире потмуло рикање грмљавине као нека страшна претња, са које би и најокорелији грешник задрхтао.

Нека споредна улица замаглила се од прашине; а у овој се витлају малени комадићи хартије и других лаких ствари што их вихор немилице у вис диже.

Но крај свега тога се на некој лепој, великој кући у тој улици отворише тешке, сваковрсним рељефима украшене вратнице, а на њима се указа Ђорђе.

Неко време је испитљиво погледао око себе; по томе прикопча свој горњи капут, подиже на њему јаку чак више потиљка, натаче шешир на главу тако, да су му се једва очи виделе, па онда, као злим духом гоњен, наже корачати што је брже могао.

Па које што је сам брзао, које што га ветар тренутно силом понесе, за мало времена прође кроз две три мање улице, уђе у неку повећу, али доста опалу кућу и успе се уз трошне вијугаве степенице на други спрат.

Но тек што се нашао у својој скромно удешеној соби, те мало одахнуо, а по мутним окнима напрашених му прозора почеше ударати крупне кишне капље.

Али он се на то слабо осврта; брзо скиде шешир и капут, баци их на неку ерхаву столицу, па онда приђе столу, који је био крај прозора.

Неко време је журно преметао хартију, која беше по столу разбацана; али кад на мах опази неко затворено, а већ адресовано писмо, готово јекну од љутине:

„И није га на пошту однео?! Слутња, која ме је из онако лепа и пријатна друштва по овој непогоди кући догонила, није ме дакле преварила. Проклети домар!“ дода и тресну писмо о сто тако, да су неки комадићи хартије на земљу слетели. Но на брзо опет узе писмо у руке, па наслонивши се на зид у дубину прозора и погледајући адресу, рече у себи.

„Је ли тако случај хтео? Треба ли то да ми послужи као опомена да још једном размислим о свему оном, што сам јој овим писмом јавио? Али чему то? Све је свршено. На оно што сам јој рекао, немам ништа да додам; од онога што сам јој казао не могу ништа одузети; па на што подлегати случају, који је поникао тек са домарева заборава, те изводити из њега бапске комбинације?“ заврши, а мисао му за тренутак одлете далеко... далеко...

Међутим је на пољу непогода све јаче беснела. Трошни лабави прозори спромашне му собе ни за тренутак нису мировали. Махом се, муњом озарени, заспјаше, махом опет помрчаше; необуздани ветар час их из темеља дрмаше, час их опет немилице плахом кишом запљускиваше.

Али у његовој души као да су се осећаји још бурније комешали; јер он се није мицао; баш као да је то бесно разметање природе превидео.

Тек кад раскламитана окна на прозорима са громовите грмљавине поново зазврјаше, прену се мало, седе у овешталу угнуту наслоњачу што беше пред столом, па заваливши се на њену прорешетану полеђину, пребаци немарно ногу преко ноге, поче даље мислити:

„Како ли ми оно рече на растанку? — Јави ми одмах чим испит положиш; не би ли се што пре почела радовати које томе, које и свему оном другом што ће уз то придоћи? — Па шта ли ће, када јој у место жељена гласа, стигне од мене овакав обавештај?“ и он поново баци писмо на сто.

„Шта?“ дода слегнувши раменима „неко време ће плакати, можда се и разболети, а по свој прилици ме најстрожије осуђивати. Учини ли што глупо — томе ће бити узрок идеално, или боље да речем, њено погрешно схватање свега, што живот собом носи.“ Он пређе готово бесвесно својом десницом, која је од узбуђења дрхтала, преко свога влажнога чела, па настави:

„Уз њу ће, дакако, пристати сви људи настраних појмова о моралу; сви који као и она гледају овај свет кроз призму свога болеснога идеализма. Сви ће ти запети о неко моје назови — обећање, поштено задану реч на вечну љубав и верност и — шта ти ја још знам. Али зар може човек одговарати за сваку реч, која му се у полунесвесном љубавном заносу са усана омакла, ге да за то кави и онда, кад се из тога заноса пренe и освести? Зар да том тренутном лакоумљу жртвује сву своју будућност? Прошла су она времена, у којима су љубавне авантуре играле велику улогу; данашњи живот за њих не хаје, већ немилице тражи своје. Па тим његовим захтевима подлегао сам и ја.“ И — задовољан тим и таким својим уверењем крену мислима мало смелије:

„Да, да, са свим је природно што сам се за времена освестио. Јер — чему би на сусрет пошао, да то нисам учинио? Доживотној борби против разних недаћа, којима је живот човечји испреплетан и тешкој муци, која сатире снагу човечју за време рада око набавке оно мало насушна хлеба. Не, не. Наш век је век кристализована реализма, век здрава појма о задатку човечјега живота. Пут који том задатку води, мора бити утрвен начином којим се најбрже долази до главног циља; а тај начин зове се правим именом — осигурана будућност“.

„Али“, дода, осећајући како душевни немир у њему све више превлађује, „зашто толико морити главу о томе, што се са свим природним начином развило? Случај је хтео, да се са мојом новом, садањом заручницом чешће виђам, да се она у мене загледа, озбиљно ме заволи, те то оцу своме и призна. Па кад ми је овај — бојећи се зар, да му слабуњава јединица, ако јој жељу не испуни, здрављем још више не ороне — с богатим миразом, готово рећи сам своју кћер понудио, усвајајући уз остале моје неприлике и ту, што сам на испиту пао, није ли природно, што сам понуду оберучке прихватио? Та он ми је том својом понудом пружио све погодбе за безбрижан и у сваком погледу удобан живот. А што је моја нова заручница Мађарица, — то ми тек неће сметати?“ и он пехотице погледа око себе, као да је на своје питање од некога одговор очекивао.

„Но“, дода, пошто је неко време замишљен седео „свакојако је добро, што ћу по венчању, како то мој будући таст жели, остати овде у престоници у његовој кући. Тако бар

за прво време неће из моје прошлости ништа до мене допирати. Ништа?“ — прошапта и насмеја се поругљиво. „Али ако ме Смиља зато, што сам је напустио, прокуне? Па ако ме, по оној народној песми да се девојачка клетва до Бога чује, клетва њена стигне? Бог? Па шта ли би Бог могао мени“ — — — али не доврши.

Све што га окружаваше, на мах засја неком натприродном светлости, баш као да сва соба беше живим огњем запламтела; а у истом тренутку пуче гром тако близу, да му се учини, е је њега беше згодио.

Неко време је непомично седео. Свим бићем његовим беше овладало неко чудно осећање. Беше то смеса тренутног кајања, које је у њему пробудило за часак одвугло му срце и упорна јогунства према пробуђеној му савести“. Али на брзо се прену. Па, застиђен са свога ма и тренутна мекуштва, поче сам себе корети:

„Јесам ли ја човек? Није ли и ово што се мало час десило, као и много друго што шта тек само природна појава? Да, да“ дода цинички и одмахну руком „збогом прошлости. Тако је морало бити. Она сирота — ја бескућник. Природна појава . . . природна појава . . .“

Милева Симићева

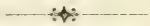

ОКО ПРИЛЕПА И ВЕЛЕСА

— ЧЕТНИЧКЕ УСПОМЕНЕ —

III

На међи каза

(НАСТАВАК)

Око поноћи стиже велешки војвода Василије Трбић, са својих девет четника. Весела граја и смех разбудише ме те се и ја поздравих с њим. Имало је скоро више од годину како се нисмо видели. Све то време Васа је провео четујући, али се ни најмање не беше изменио.

Омален, крупан, с оштрим цртама, малим плавим брковима и лицем увек насмејаним, Васа је био веома симпатичан и искрен човек. Ма да беше прек и строг, ипак су четници њега после Бабунског највише волели и најрадије се њему придруживали. Умео је да позна душу њихову и да се саживи са њима, као са својом браћом. Чувао их је и бринуо се о њима као и о себи.

Док су четници других војвода гледали у своме старешини нешто што се увек мора трпети и поштовати, дотле Васини имађаху у њему друга и пријатеља, с којим у пуном смислу дељаху добро и зло.

Родом је из Белог Брода. Живот му је пун свакојаких неприлика и горчина, да је тешко ухватити свему краја и испричати све. Школовао се, мислим, преко, и у Србији па и у Грчкој неко време. Провео је неколико година као калуђер у Хиландару, где је бугарским иноцима задао такав страх, да их и сада плаше његовим именом. После неколико убистава

бугарских калуђера полиција и војска потерају га и он једва умакне.

Био је неко време управитељ ђевђелиских школа, за тим архимандрит кумановског манастира св. Прокора Пчињског. За све то време он је непрестано хапшен, протериван, осуђиван на сто и једну годину робије, амнестиран и ослобођаван итд. итд.

Кад је четнички рад отпочео, он се из Софије кренуо заједно с првим бугарским четама, и тада је извесно време четовао по велешкој кази.

Кад је последњи пут ухапшен и осуђен на сто и једну годину затвора у солунској „Бејаз кули“, Васа се спасе с помоћу аустриског конзулата и добије амнестију с условом да одмах оде из Турске и да се више никад не враћа. Тада се он крене преко Црне Горе, па на Фијуму, и дође у Србију. Ту са Јованчом Дримколцем образује чету за Дримкол и споразумевши се с Бугарима крену, пређу Вардар и оду у Доњи Дримкол. Васа је намеравао да одмах раскину братство с Бугарима, али је то тешко ишло у та времена. те се зато мораде вратити у Србију. Јованча је после његовог повратка умро, и тако Дримкол не могаше видети готово никакве користи од те прве српске чете. 1905 године Васа покушаваше у два маха да преведе нову чету за Дримкол, али ни једном не успе. Први пут се врати у Србију са два рањена четника, од заседе бугарске у кумановској кази, а други пут доведе свега осам од тридесет и три четника. Остало остаде на бојишту код Челопека у сукобу са турском војском. То је било јануара месеца (1906). До јуна он остаде у Србији, слушајући где га на сваком кораку проклињу родитељи, браћа и сестре изгинулих четника. Сви беху разочарани са њим, и он видећи очиту хладноћу свију крене јуна месеца са још два друга преко Фијуме за Елбасан, а одатле преко Арнаутлука у Дримкол. Ту образује нову чету, али и овог пута, са пет људи, не могаше ништа учинити. Кад му Турци заробише два четника, он спђе у Битоњ а одатле оде Глигору и Бабунском у прилепску казу. Чим се у Србији чуло да је Васа отишао Глигору, одмах је послато наређење да се он убије, јер већ ко не би посумњао у тог човека кога несрећа праћаше на сваком кораку!

Међутим Бабунски, знајући Васу из раније, предаде му своју чету а он оде Глигору. Није прошло много а већ је Васа

обратио пажњу на свој рад. Налазећи се међу народом где поука, упуство, савет имају утицаја на искрен и поштен рад, он се брзо истаче успесима који задивише и обрадоваше све његове познанике и пријатеље. У то време пада и мој долазак тамо.

— Целу ноћ провели смо у разговору, а пред зору изађосмо да обиђемо и сменимо страже око села, па ту и остадосмо све до сунца, када се са четницима повукосмо а на место наше дођоше сеоске страже. То су обично били овчари или говедари који чувајући стоку стајаху на каквој узвишици изнад села, мотрећи на аскера. Њихову појаву јављаху нам виком да се склањамо из села.

Вративши се на конак, затекосмо код Глигора пуну собу сељака. Он је седео на ћилиму прекрштених ногу, поред њега с десне и с леве стране седели су Бабунски, Долгач, Јосиф, Наце, Бошко и Михаило. Пред њима је стајао разоружан четник Јаков, обучен у сеоско одело са широким кратким чакширама.

Овај младић беше досадио Глигору жељом да се врати у Србију. Шта све није измишљао, само да би могао добити отпуст! Најзад је дотле дошло, да га је Глигор осудио на батинање. Чекали су на нас па да изврше пресуду. Беху одредили једног четника Данета, да он бије, али овај, ма да ту дужност најчешће вршаше, овом приликом не могаше послушати Глигора. Да би било мање галаме, војвода Наце изврши заповест Глигорову и удари петнаест штапа Јакову. Плачући, Јаков се опрости са свима и изађе пред кућу, где га већ чекаше сељак коме је наређено да га отпрати до Дреновца а Дреновчани даље за Скопље.

Тај нам дан прође у саветовању шта да се прво ради и где да се крене. Дошли су били са решењем да се напада на бугарашко село Извор; али Глигор канда оклеваше, бојећи се неуспеха. Изгледа да је више волео свој прилепски крај и да је овамо само по потреби долазио. Готово из свију околних села беху стигли сељаци молећи и преклињајући да не оклевамо с нападом, јер им дозлогрдиле претње бугарске које све потицаху из Извора. Село је било одмах иза Рујана, у подножју његовом. Није имало више од тридесет кућа; али колико мање

бројем, у толико беше веће богаством, јунаштвом и фанатизмом од околних села. Налазећи се на самом друму од Прилепа до Велеса, било је као неко бугарско надлештво у коме се царинила националнаност. У селу је стално седела по која бугарска чета, дочекујући на друму путнике и хватајући Србе. Ни Турци нису много боље пролазили кроз ово село, и њих је многе прогутала помрчина и претрпале оне жуте јаруге око села. То је тако непрестано ишло. Што смо се ми више близили Извору, Изворчани постојаху све несноснији за ове крајеве. Васа је целе те зиме имао грдних мука пазећи да не спале које наше село, а како је било јадним сељацима довољно је поменути да нема готово куће где болесника није било: све је то премрзло, стражарећи по сву ноћ у снегу.

Дан прође а ништа се не одлучи. Глигор је, као што рекох, највише оклевао, док је Васа непрестано наваљивао да се не чека, знајући колико нам шкоди ово пропуштање времена.

Другог дана исто што и првог. Сељаци не одмичу, моле, преклињу и богораде.

Ја бејах изашао у село; кад се вратих, затекох у авлији војводу Нацета, преобученог у сеоско одело. Таман је кресао штап за пут. Запитах га где то он мисли, рачунајући да ће ка Извору; али ми он, жалећи се, рече да је разоружан, јер уноси буну међу војводе, и сада иде за Скопље. Опростивши се са мном, он се изгуби уз степаначки поток, праћен једним сељаком.

Трећег дана одвојисмо се Трбић, Долгач, Михаило и ја са двадесет и неколико четника, па прођосмо у село Поменово, сат далеко од Степанца ка Рујану. То смо морали урадити, једно што смо већ три дана сви били у једном крају на окупу, а друго да бисмо Степанчанима олакшали због хране. За нама прођоше и сви сељаци који узалудно мољаху Глигора да их не оставља мукама. Пролеће већ беше на прагу, њиве је требало обрадити и посејати, стоку истерати на пашу, а сељаци не смедоше маћи даље од села, јер из дана у дан, сваког јутра, бугарски четници освањиваху на Рујану, одакле мотрише на нас и вребаху да кога сељака ухвате или убију на њиви.

После молбе дођоше и жалбе па чак и прекори.

Пред Васом беху слободнији и смедоше рећи све што осећају. Знали су да ће их он пажљиво саслушати.

„Ами, што да праиме није? питаху они Од кућа на двор не можеме да излеземе. На кога не можеме на нива да појеме, поарно не клајте у гроб. Сошто да платиме царска мирија? сошто да раниме челата? А и вам од кај ће ви буде живејачка? Од небо не врпет“.

Већ се даље не могаше. Васа им обећа да ће одмах јавити Глигору и позвати га, ако хоће, да пође и он са нама, ако неће, да ћемо сами свршити с Извором.

Увече према светлости мале лампице без стаклета написао сам Глигору и Бабунском ову одлуку и замолио га да нам одмах пошљу шест пари аскерског одела које Васа беше набавио још раније. Писмо потписаше сви и испратисмо га одмах за Степанце. Сељаци чекаху заједно с нама до поноћи, кад стиже одговор да су и они пристали поћи с нама и да за то будемо сутра рано у Оморанском манастиру на договор.

И те ноћи пробдесмо. Васа оде на стражу ка Извору, а ја с оморанске стране. Пред зору се спусти са планине силна магла, притиснувши целу долину. Поменово изгледаше као да је поплављено водом. Једва се покуписмо за полазак.

С Васом дође и једна Поменовка са два десетара сеоска. Хтела се тужити на једног Васиног четника.

Испративши чете са Долгачем, нас се двојица задржасмо да чујемо у чему је ствар.

„Шта има?“ запита је Васа, кад већ сви четници одмакоше уз поток.

„Што има?“ отпоче она кроз плач, миће срам да ти кажа, господин Василе, ама неје за крије̂ње.

„Кај мене беше на конак Диме со Димитрија и уште двојица други. Кога заспаа сите, стана Димитрије и ми посака виделото. Подавајећи видело, го гасна и ме фати. Спискав ја, и тој ме пушти, дека виде ал имает и други луђи. Беше и чичко Бошко ту. Што је овија резилук? Од браћа наши ова работа да дочекаме? Доста да се од Турци и Бугари плашиме ами и од вас. Ете тоа сам имала да ти кажа па праите како знајете“. Сељаци за све време стајаху оборене главе лупкајући својим дугим тојагама по опанцима. Васа поћута мало, па се онда окрете њима и рече им да иду у село а он ће видети шта треба. Затим ћутећи окренусмо за четом чији први редови излажаху већ из потока.

Овај незгодан и непријатан случај беше нам обојици немио. Народ се једва отресао Бугара који су им тим стварима дозлогрдили, па зар ево да и ми почнемо?

Стигли смо наше не говорећи ни речи о томе. Пут за Оморански манастир води све потоком до под шиљат каменити врх планине, који се као завршетак венца диже између Поменова, Степанца и Оморана.

Кад се попне на превој који дели поменовски и оморански крај, одмах се може видети манастир где се припијен уза страну планине истиче чудноватом белином коју готово нигде не може човек видети у овим крајевима. С горње стране опкољен је густом шумарицом, а више њега штрче огромне стене између којих беше орахово дрвеће.

Како је већ свануло у велико, морадосмо због турске војске, која у Оморану стално седи, чекати на маглу, која у облацима наилажаше са планине и сакриваше нас од погледа турских стражара. После читавог часа трчања и застајкивања уђосмо у манастирску авлију кроз лепи камени свод од капије. Од њега се настављаху дебели камени зидови са пушкарницама, који донекле бејаху пажљиво грађени, па се после настављаху у рушевине: већ на двадесетину метара на више видео се само темељ. Тај темељ покривен трњем био је иначе једина ограда око манастира.

Поред лепе црквице са једним кубетом у авлији се дизаху две усамљене калуђерске кућице, окречене и покривене ћерамидом. Мало даље од њих једна велика сељачка кућа са фуруном за хлеб и на крају дворишта дугачак конак са чардацима за госте. На предњем делу конака дизала се полутрула дрвена звонара са једним звоном са кога Бугари бејаху састругали испупчена слова, али се ипак познаваху остаци речи: „Белешани манастиру оморанском“.

Са те се звонаре могла прегледати цела околина, те на њој и беху постављене наше страже са догледима.

Више цркве на десет корачаја била је чесма са два камена олука преко којих су падали млазеви бистре и хладне воде у ниско корито, правећи при том шум који допуњаваше овом крају тајанствен и узвишен изглед. Одмах до цркве беше једна грдна стена и поред ње накривљен камени крстић на гробу неког калуђера. Под стеном је била мала пећина с не-

каквом лековитом водом, којој су болесници из далеких крајева долазили. Кад се уђе кроз мала дрвена врата у пећину, одмах се нађе на једно удубљење под стеном у коме се жути и прелива као зејтин та чудотворна вода која капље са стене. Ту сем неколико полупаних икона и разних драгулија другог ничега нема. Таква иста вода извире и десно од чесме. Над тим извором сељаци су подигли малу четвртасту кућицу у којој човек једва може да стане. И ту су биле иконе, шарене шкољке, бакарни новци, стари везени убруси једини украс око малога извора у коме имађаше једва неколико литара те чудотворне и лековите воде.

Манастир је новији. Подигли су га Срби, али су Бугари успели, као и са свима осталим нашим манастирима, да га отму и тапије прибаве у руке и понамештају своје калуђере по њима. Отимајући села, наши су морали отимати и манастире, не штедећи братију која у свом фанатизму беше чисто залудела. Али због тапија које су биле у рукама бугарске митрополије ми по законима турским, не могасмо ни у једном манастиру имати своје калуђере, нити држати и гајити стоку на манастирским добрима. Место калуђера имали смо по кога човека који се бринуо и старао о манастиру и дочекивао нас.

Глигор и Бабунски беху пре нас стигли и ми затекосмо готово сва манастирска одељења пуна четника, који у велико спаваху. Глигор беше одсео у доњим одајама конака где нас дочека мало љутито, кореће Васу што нисмо пожурили, јер нас је аскер могао видети. А кад још чу о јутрошњем догађају у Поменову, он се чисто измени од љутине. Четника Димитрија разоружаше и везаше у порти манастирској а председнику поменовском би послато наређење да одмах дође са оном сељанком и десетарима. Бабунски позва Димка и остале четнике с којима је Димитрије коначио, али они не знађаху ништа о томе. Сви заштићаваху Димитрија тврдећи да би и они сигурно чули да је било што. Остали четници узбуђени галамом сакупише се пред конаком и поделише се на две гомиле. Једни викаху против Димитрија, говорећи да он има обичај да се чешће напије, док други нападаху жену да је она подговорена од Бугара, колико да напакости и упропасти једног четника.

Дође и тужиља из Поменова са председником Јованчом

и десетарима Бошком, Зафиром и Сиљаном. Настаде испитивање, вика, псовка, туча и јаук. Испуни се цела кућа галамом и узвицима, а манастир се претвори у право средњевековно мучилиште.

Жена понављаше све једно исто, причајући оно што је Васи и мени казала, али Глигор па и Бабунски бејаху уверени да мора и други какав узрок бити, што се жена јавља с овом оптужбом.

„Говори кучко!“ викао је Глигор, дајући знак Долгачу да је и даље, изваљену потрбушке на поду, туче. Кажи ми! Признај да лажеш! Ко те је научио да тако тужиш једног четника? Зар због тебе, несрећнице, да закољемо другара нашег!...

Док је Глигор овако говорио, Долгач је из све снаге ударао батином јадну жену, притискујући јој при том ногом главу на под. Она донекле јаукаше па после заћута. Премрла и полумртва, каткад би само јекнула под ударцима, пљујући крв из уста.

Видех да су већ далеко забраздили па задржах Долгача да престане с бојем, говорећи Глигору да се окане жене, него ако му је до истине, нека пита Поменовце каква је жена била раније и да ли би могла учинити то што окривљују.

„Неје, бре, браћа, таква умеша се збуњено председник Јованча, ослобођен мојим речима; поштена је жена. Сите је селани знајеме за намузлија (поштену). Како се стори тоа?!“

„Ћути ти, пресече га Глигор. Ај, не може то тако да буде овде, окрете се мени, није ово Србија Не знаш ти ове ствари. Скотови су овде људи. — Овамо ти, Бошко, лези доле! Долгач, удри, док не каже све шта зна!“

Десетар Бошко човек већ у годинама био је један од најчеститијих и најмиријих људи у том крају. Чувши Глигорове речи, он се забезекну, јагодице му почеше играти а ноге и руке задрхташе као прут. Хтео би нешто да каже, па не може. Постоја мало погледајући очајно час Глигора, час Трбића, па онда хукну очајно, одмануувши болно главом. Васа устаде са ћилима сав црвен од стида и једа па приђе Глигору с речима:

„Чујеш, војвода Глигоре, ако је да се туче Бошко, онда ћу ево ја лећи место њега. Шта је много, много. Срамота је за све нас.“

Глигор увиде да није добро почео, па истрча у двориште и увуче Димитрија тукући га песницама. Обали га крај жене која се без свести грчила крај врата и Долгач као каква машина поче да удара.

Нисам хтео даље да посматрам ово па пођох у авлију а за мном изађе и Васа. Тек што смо прекорачили собњи праг, кад за нама нагрнуше сељаци, гледајући ко ће пре да се докопа излаза, али их Глигор врати натраг.

Мало после изађоше сељаци из конака; натоварише грешну сељанку на коња, па се журно изгубише из манастирског дворишта. За њима изађе и Димитрије сав модар и потавнео. Четници му дадоше пушку и патронташ, и он се посрћући попе на чардак.

„Ето шта се учини, говораше Васа, сад нити четника имамо, нити вере у народу.“

Ни подне нам не прође на миру.

Војвода Јосиф беше отишао на чардак, где су четници били поседали на ручак, и ту избаци једну глупу и одвратну реч, која четнике толико наљути да скоче на њега с пушкама.

Један сељак видећи лом упаде код нас и јави те ми излетесмо сви у двориште.

Једва се успело да се четници смире. Глигор треснувши каном о земљу издра се колико могаше: „Гледајте сељани, гледајте сите! Видите овога коња!“ Ту показа руком на Јосифа. „Ово је коњ, коњ, коњ!... Пфу, и он га пљуну: срам те било матора будало, зар се ти нађе да ме срамотиш?! Иди, иди, нећу да те видим!...“

Јосиф покуњио нос па ћути.

„Браћо, слушајте ме, викао је Јован, шта је било било, да се заборави! Јосифа нека је највише срам за такве речи а ви немојте мислити о томе. Прост човек каже нешто па не зна ни сам шта је казао. Тек кад га заболи, он се тргне и види шта је учинио... Доста је било! Ми имамо сада преча посла него да се кавжимо међу собом!“

Један по један четник повлачио се из гомиле, док се сви не растурише по порти, али ручак оста недовршен.

Глигор већ беше промукао сасвим од непрестане вике овог дана па кад се разиђоше сви, дохвати капу са земље и посматрајући тужно разбијену кокарду на њој оде натраг у собу

с Бабунским и Васом. Ја одох до чесме и легох ту на земљу да се одморим.

Пролећње сунце већ имађаше ону примамљиву топлоту које се човек не може тако лако заситити. Они зраци занесу, опчине и разнеже човека да се мора подати сањарији. Све се заборави, и умор, напори, тешкоће, горчине, непријатности, грозоте. Према свему постане човек равнодушан и одстрањен као да ништа није ни било. Хтео не хтео, мора отпочети с новим животом који се у машти брже буди него природа.

Овај ми је дан био веома непријатан. Чисто ме гушило нешто што не могу изменити и дотерати све онако како треба да буде. Болело ме што неумешност и неупућеност мора да испашта грешни народ, ма да му нико не мишљаше ни трунке зла да учини.

Посматрајући ужурбане сељаке како износе чиније, панице, котлове и растребљују одаје, ја поступно постајах веселији као и остали четници поваљани по авлији црквеној. И они, као и са̂м, испрва намрштени и натмурени, одаваху свој гњев гунђајући, па се затим разведрише те трчаху, као деца, за шареним лентирима који леђаху око нас. Мало па опет оживе манастир. Донесоше од некуда гајде и Глигорев Димко први поведе коло, измишљајући подскочице на рачун Бугара. Четници, сељаци и заробљеници измешаше се па чак се и наше даскалче развитла са његовим дугачким капутом, да се сви почеше грохотом смејати, али то учитеља ни мало не вређаше Играње трајаше до мрака, али ја бејах раније одазван, јер се свађа поново изродила, сада између војвода. Оптуживали су Трбића и оморанског учитеља за некакву крађу у селу Оморану.

Још кад је Оморане прешло на српску страну, један виђенији сељак не хтеде пристати са селом већ упоран у своме бугаризму, побегне са целом задругом у Велес. Трбић га је неколико пута позивао писмом да се врати, обећавајући да му неће ништа бити, ако само буде гледао свој посао и своје газдинство. Кад писма не помогоше ништа, Васи догрди те му поручи: ако се не врати у року од недеље дана, да ће му погорети све што има у селу. Оморанчанин ипак не дође, те Васа, како сам због војске није могао отићи у село, нареди сеоском војводи да запали кућу, стаје, амбаре и сена тога бугараша, али да се добро пази и ништа не износи и не склања, већ све нека прогута ватра. Међутим сељаци обивши

врата нађоше на пуне бачве с вином и ракијом, пуне ковчеге рубина, поњаве, одела и хране па се полакомише и разграбише шта је ко дохватио. Кад је већ све било испражњено, они рачунаху да не треба палити, пошто су иначе зграде биле згодне за склањање стоке.

Војводе се једва споразумеше и пређоше преко те ствари наставивши разговор о нападу на село Извор.

Решише да још исте вечери Трбић и Долгач оду на Рујан и ухвате заседе по врховима, а Глигор с осталима да сутра дан дође. У случају да бугарска чета нађе на наше заседе, тада је Васа са Долгачем имао, без сачекивања осталих, да сиђе у Извор и похвата сељаке. Ако ли се подне дочека на миру, тада ће се заједнички напасти село. Аскерско одело било је већ пренето у Поменово, јер су се сви сложили да се са њим треба у овој прилици користити.

Ја се придружих Васи и Долгачу, те издвојисмо четнике и кренусмо у сами мрак, оставивши остале да вечерају. Ми смо се надали да ћемо наћи што за вечеру у Поменову.

Киша отпоче поново да пада. Мрак, блато и вода измучи нас добро до Поменова. У селу не нађосмо готово ништа спремљено за нас, те гладни продужисмо пут по киши. Хитали смо да нас Бугари не предухитре и не сачекају на Рујану.

Од Поменова воде два пута за Извор. Један је покрај поменовских колиба обилазио Рујан са десне стране од Поменова, а другим се иде за Велес до превоја под Рујаном па се скреће у десно све низа страну ка криљишкој реци. Тог смо се другог пута и ми држали све до превоја. Ту се задржасмо неколико минута, да се одморимо. Жеђ нас беше више савладала него умор. Док једни лежаху изваљени у блатњаву земљу, други се растурише по мраку тражећи неће ли где имати извора или баре. Вративши се од узалудног тражења, настависмо пут право уз Рујан. Киша никако не престајаше. Поред тог што нас окваси до коже она нам увећаваше жеђ квасећи нам лице и усне.

Пењући се све више и више нађосмо на некакво мочарно земљиште на које нагрнуше сви легајући потрбушке и пијући муљ. Али први гутљај свакоме преседе, је се уста напунише смрдљивим блатом и земљом, те настаде велико гађење и пљување. Једина нам још остаде нада на снег, те пожурисмо уз стрму страну и нико се не заустави до њега.

Газећи преко снега, после кратког времена нађосмо се на Рујану. То је усамљено, високо брдо у облику полу месеца, чија је издубљена страна, окренута Извору, обрасла ниском шумарицом и трњацима а друга, према Мукосу, гола и кршна. Венац није раван већ има три шиљата вршка симетрично распоређена. Дошавши на леви крајњи вис остависмо Долгача са дванаесторицом, Васа и ја продужисмо све венцем остављајући по двојицу, тројицу четника у згодније заседе, ми се пак заустависмо на десном крајњем врху, где су обично излазили сваког јутра бугарски четници.

Поноћ је била превалила, а мрак чисто дошао страшан. Није се ни мислило на какво мотрење, већ гледасмо згоднију стену, да нас киша не бије непрестано. Приљубљени леђима уз камење једва смо чекали зору и сунце. Свуда владаше дубока тишина. Ништа се не чујаше сем шуштање кише и далеко хујање брзе Бабуне и црнољишке реке, које ове године бејаху толико надошле, да су све мостове однеле и прекинуле све везе између појединих крајева. Оваква тишина успављиваше нас, али се од хладноће није могло мирно ни седети.

Због облака и магле као да дан не долажаше.

Тек око шест сати ветар рашчисти мало простор око нас те могасмо из бусија мотрити неће ли се појавити који Бугарин.

Чекасмо дуго, дан већ освоји у велико а ни с које стране пуцањ да се чује. Нисмо смели још напуштати заседе рачунајући да су се Бугари морали задржати у селу због празника.

Била је недеља и први април.

Око десет сати повукосмо се иза брега те заложисмо ватру под једном стеном. Ту се грејасмо и излазисмо каткад на обронак планине да разгледамо околину.

При самој падини Рујановој крај црнољишке реке указиваше се поступно мало, збијено село на самом велешком друму. Прво се кроз маглу виде бела котевска кула која се дизаше у средини села. Котевци су родом из Мартоваца, а стричеви су војводе Бабунског. Како бејаху врло богати, имали су имања у неколико села и свуда подизаху куле, пркосећи турским беговима, јер они једини бејаху хришћани — спахије. Неколико су брата из те задруге, и док су Бугари држали ове крајеве, становаху подељени једни у Мартовцима, други у Извору а трећи у Старом Граду. Када наше чете сузбише Бугаре из тих крајева, напустише и они имања и

преселише се у Велес, а најмише чивчије, који се бринјаху о земљи, стоци и зградама.

Док је Бабунски био учитељ, остали су они дужни њему неких 60 лира. Кад су чули да је постао војвода српски, одрекоше дуг, те им он зато поручи да ће запалити њихову најлепшу кулу у Извору. Котевци то сматраху за немогуће, знајући како Извор чувају њихове чете.

У доњем крају села била је друга кула, од сурог камена, и крај ње бели конак десовског бега Расима. Од тога човека не беше беснијег Турчина у обе казе. Као младић одао се хајдучији, те за кратко време стече силних пара, отимајући од хришћана и од Турака. Ма да су га Турци озбиљно гонили, он се не окани харамилука, све до појаве комитских чета. Тек се тада смири и врати се у Десово силан, богат, проклет и опеван од народа. И сада је имао уза себе оружану пратњу која га је на искићеним коњима пратила свуда.

Поред те две куле дизала се још једна беговска, а сем њих истицала су се два хана. Један беше Рисимов, други држаше један Грк. Више села на једној узвишици белило се надгробно камење око мале црквице. Сељаци и сељанке промицаху журећи ка цркви и гробовима. Непрестано улажаху и излажаху из ње, прикупљаху се у мале гомиле па се опет растураху. После службе божије изађоше сви па се упутише ка горњем крају гробља. Видело се да нешто раде као кад копају, али се не могаше ни догледима распознати. Рачунали смо да су нас већ опазили и да копају бусије, пошто је тај брежуљак најбољи положај за одбрану села.

Стиже и подне, а они се не растураху. Киша престаде и хоризонт се цео очисти, да смо их јасно видели где седе по изваљеном гробном камењу. Копање непрестано трајаше. Четници се шаљаху на рачун бугарских усташа за које рачунасмо да су сигурно и они у тој гомили. Васа, да би растерао сан и глад, показиваше ми околину.

Два сата од Извора видело се према истоку на благо нагнутој равници село Владиловце. Лево од њега ређаху се Крњане, Војница и Попадија. Око свих бејаше голо каменито земљиште, те то утицаше на њих да су морали бити у зависности од Извора. Вредни Изворчани готово су све плодне крајеве откупили од бегова и тим постали као какве спахије, којима околна села аргатују и плаћају пашу за стоку.

Са велешке стране, сат даљине према ушћу црнољешке реке у Бабуну, било је турско село Врановце са леном двоспратном касарном турске војске, а испод села ближе Извору мала караула са двадесетином заптија. Изворчани су се овом близином Турака много слободили. Њихово расположење не беше ни мало поколебано нашим успесима. Наше поруке да ћемо их погорети ако се само усуде да нас пушкама дочекају немејаваху свакојаким речима. Држали су за немогуће да ми сиђемо у Извор, зато су и допустили своме „околиском војводи" Дачи да може излазити са својом четом и обилазити реон, а нама су поручивали да ћемо богме рђаво проћи, ако се усудимо к њима.

Били смо уверени, да мора бити ватре и крви, па ипак свима беше обладало неко нестрпљење да се то што пре сврши. Једва сачекасмо, мокри, гладни и премрзли, на долазак Глигорев, па се Долгач и још пет четника одмах пресвукоше у аскерско одело и спустише ка црнољешкој реци поневши са собом и трубу да нам њом јаве за напад. То је било око два сата. Пошто смо их пустили да одмакну мало, кренусмо и сами, крцјући се од ђбуна до ђбуна. Цео смо Рујан захватили. С велешке стране био је Глигор и Јосиф, у средини Бабунски, Бошко и Михаило, а са горње стране, за Долгачем, Васа и ја.

Где се год могло догледати свуда кроз шибље промицаху четници чије се бело одело ишарано гајтанима истицаше по црној земљи. Силазили смо читавих три четврти сата. Час улазисмо у јаруге, час прелазисмо преко пропланака и брежуљака, гледајући какву је узбуну међу сељацима учинила наша појава.

Видели су нас још пре подне и решили се на очајну борбу, али што смо се ми више приближавали, њихова слобода постајаше све мања. Док једни бираху згодније положаје, прикупљајући око себе плоче са гробова, други пђаху као смушени тамо амо.

Појава Долгачевог одељења покварн им целу спрему. Њихова стража са једног брежуљка јави да иде аскер, те на тај глас поскакаше сви из својих заседа па се на врат на нос смоташе у поток, падајући и котрљајући се низа страну. Једни потрчаше уз поток к нама, гледајући да се провуку неопажени и измакну у шибљак, а други сунуше у село, да сакрију пушке и дочекају војску.

У то је Долгач као чауш опрезно улазио у село. За њим иђаше на сваком двадесетом кораку по један преобучен четник.

Сељаци изашли у сусрет клањаху се ропски са прекрштеним рукама на грудима и чекаху заповести.

„Мифтар, мифтар где је? викао је љутито Долгач. Одмах да ми дође. Пси једни, арамије, комитлари“...

„Болестан је нешто, аго, не може“ правдаху се сељаци.

„Донесите га у пољаву, на носила, како знате, драо се Долгач. Сабирајте и остале сељаке, све ћу вас на вешала, свиње ђаурске“.

Вика се орила по целом селу, те се сељаци забринути почеше без позива скупљати око гњевног Турчина.

Међу првима беше и мифтар. Правећи се погурен, оронуо старац, он се болно кашљуцајући приближавао Долгачу чинећи што жалосније и понизније лице.

„Мифтаре, тебе тражим, викао је Долгач хватајући га за врат и дрмусајући, говори где је чета ваша. Говори, рђо једна, чија је ово земља, царска ли је или вагабундска?“

Мифтар се није надао оваквом дочеку, па се збунио и пустио да са њим чини што хоће.

Тек кад га Долгач остави и поново запита где им је чета, он се мало окуражи и отпоче да жали на Србе.

„Живота нам нема, аго, све нас стра уби, ете гледај, по оном брду ту су непрестано. Не може овако да се траје дуго. Пропадосмо од Срба“.....

Кад то рече, Долгач му залепи својски шамар, па онда нареди трубачу да свира дајући тиме знак да нападамо.

За то време ми смо сишли и ухватили све брежуљке изнад села, и чувши трубу, појависмо се одједаред по врховима. Сељаци се запрепастише нашим поступком и не знаћаху шта да раде. Турци у селу, ми око села. Ако се лате пушака и одбију нас, шта ће с Турцима после? То их је највише сломило, да се све док одељење Бабунскога не поче улазити у село, не одлучише ни на шта. Тек када опазише да се „аскер“ довикује с нама и видеше да је учињена подвала с оделом, пушке запрашташе из неколико кућа на нас. Сеоски војвода Димко уграби време те са још неколицином ускочи у Рисимову кулу и одатле отвори беспрекидну паљбу на све стране, кроз мазгале. Диже се читав урнебес од пуцњаве, вике, псовке, вриске жена и лавежи паса.

Долгач се одмах повуче са похватаним сељацима на крај села, спречавајући Изворчанима бегство преко реке. Одељење четника одређено за улаз јуриша смело све дубље у село, те борба биваше огорченија. Ова брза навала примора сељаке посакривене по кућама на предају, кад видеше да их кроз слабе зидове могу изрешетати челични куршуми. За по сата борбе остаде само Димко са својима у кули, где се држаху добро. Заклоњени за дебеле зидове знали су да ће војска брзо стићи те се нису плашили погибије.

Кроз сву пуцњаву, од врановске стране одјекну удаљен плотун а за њим допре јасан звук аскерске трубе. Ово беше знак војске да се креће у потеру и позива околне Турке да прискоче у помоћ. Уједно су рачунали да ће нас то заплашити и натерати у бегство, те тиме курталисати и нас и њих белаја. Али се преварише. Борба поста још очајнија, јер четници навалише слепо на кулу, не би ли продрли у њу и похватали опсађене. Прескочише зидове под кишом куршума, па јуришаху на дебела врата и прозоре. Стаклад попрскаше али гвожђе не пушташе унутра. Врата, добро затворена, једино се могаху бомбом отворити, и један се четник врати брзо да је донесе, пошто код оних у авлији не беше ни једна.

У то из доњег краја села, над котевском кулом изби густ облак дима који се прво свијаше око крова, док га не дохвати ветар и понесе небу. За овим се диже висок црн стуб, повијајући се на све стране и чинећи читав облак који покриваше цело село. Мало па кроз кров изби и ватра, сува дрвенарија букну лудо праскајући исто као и пушке. Бабунски је испунио претњу.

Видећи ватру четници оставише бомбу и навукоше сена и сламе око Расимове куле, и таман да потпале, кад нађе Бабунски и задржа их, јер је још раније обећао бегу да му неће дирати у имање, ако само буде човечан према хришћанима.

За време док се у селу ово дешавало ми смо с брежужака подељени у два дела једни тукли затворене у кули, а други доношаху камење и спремаху омање заклоне за борбу с Турцима, који су у два оделења трчали низ брдо ка Извору. Једни окренуше правцем оне заптијане на друму на петнаест минута пред Извором, па удруживши се са жандармима развише се у дуг ланац

и навалише сложно на Глигора, смишљајући да њега одбију с позиције па са ње отерају све нас. Али се Глигор не помаче ни стопе све до мрака. Други део војске изађе на војнички пут и растурившн се по орању крену испрва лагано на Извор у нашем правцу. У селу плануше још три куће баш под нама, те нас густи дим раздвоји од Турака, све док ватра не захвати сламене кровове, и црног дима нестаде. Турци видевши све већу ватру потрчаше, и кад се дим расчисти беху према нама толико близу да их распознавасмо.

Сигурно су рачунали да смо почели оступати, па су за то слободно ишли напред. Дочекасмо их сложним плотуном те прскоше куд који. Читав се минут не чу пушка од њихове стране. Једва се повратише и прибраше, па навалише тако да наста права тутњава у целој долини. Њихове монотоне плотуне који се с малим размаком низаху пратила је праска наших и бугарашких пушака, мешајући се са псовком, виком, кукњавом жена и ломњавом запаљених греда. Занети борбом с Турцима, заборависмо на бугараше те се од њих више и не заклањасмо. Али су они на то и чекали, и њихова пуцњава не оде у залуд. Један куршум пробн једном Васином четнику леву руку више лакта. Четник, како је лежао, нови се по земљи јаукнувши, мислећи да је рана опасна. Док му видесмо рану, цела се рука обли крвљу и поче цурити низ прсте. Куршум беше прошао кроз сред мишићне кости, али то ништа не смете рањеном четнику да избаци десном руком још неколико метака у правцу куле, весео што рана није опасна. Глас да је један рањен оде од четника до четника, и борба наста жучнија, да се немаше времена ни за превијање.

Долгач је непрестано држао доњи крај села, али после навале турске покушаваше неколико пута да са заробљеницима изађе уз брдо код нас, па кад не успе, он оде уз реку, обиђе око брега и испаде за нама сав блатњав и знојав. Са собом је дотерао и осам заробљеника, који од страха, чисто немаху ни капи крви у лицу. Њих оставише с једним четником, а он се придружи с осталима нашем одељењу.

Пуцњава трајаше читавих два сата без прекида.

Бабунски је за то време похватао готово из сваке куће по једног таоца па се лагано повуче из села са својима, водећи тринаест заробљених Изворчана. Један нам његов четник јави да можемо одступати јер је и Глигор већ почео с повла-

ченьем. Испалисмо два плотуна у кулу и два на војску, и кренусмо лагано на више, слушајући дивљу и бесну псовку Димкову из куле.

Сељаке разделисмо четницима, мифтара задржа Долгач а с Васом и са мном остадоше два брата, Дане и Коста, највећи богаташи изворски. Дане имађаше око четрдесет година, избријан и пун у лицу. Преко лепог сељачког одела носио је велико јапунџе постављено кожом, а на глави висок, нов фес са дугачком кићанком, због које га четници прозваше „пискулчетом". Коста бејаше десетину година старији. Висок, суваљав, обучен у чисто црно сукнено одело са шубаром на глави, одаваше достојанственог, озбиљног човека који све хладно и размишљено прати. Обојица се освртаху непрестано и гледаху како се под нама виј висок дим и овда онда избије јак пламен пун варница. Коста само уздисаше ћутећи, док Дане плакаше као дете, тражећи да станемо те да види чија кућа гори. Целим путем нарицаше:

„Зашто, бре, тако? Закопасте нас тим. Шта ће она сиротиња у селу! Где ће она без куће, без леба, без живота! Тешко нама, тешко нашим главама. Шта све дочекасмо!"

„Говорисмо ли ми вама, питао је Долгач: не будите луди Изворчани? Мечка редом иде, пред свачијом кућом заигра, па долази и на вас ред. Аја, неће људи да чују. Бре пушке, бре бомбе, динамити, Бугари! Сила! Чикају људи да дођемо. Ето вам сада, шта тражисте добисте од нас."

„Тако је, тако је, потврђује мифтар, хоћемо ми да будемо нешто. Ама кажем ја њима: ћутите, сељани, не пружајте, људи, много ноге, кад вам је губер кратак. Јок, не слушају они" . . .

Што смо ми одмицали од села даље, Турци су се све више примицали не престајући с пуцњавом. Наши им овда онда одговараху колико да не јуришају нагло.

Ноћ је већ почела лагано завијати тамом планину. Облаци најурише са Солунице, те мрак брзо покри све. Једино се под нама светлела црвена страшна долина шарајући се дугим сенкама које се кретаху преко изораних њива и ливада. Пуцњава умуче. Турци наваливши на село пљачкаху све што су дохватили, а на нас и не помишљаху, пошто је ноћ. Задовољише се што су покупили наше испаљене чауре по селу и око села.

Опкољени тајанственом тишином све смо се више ближили врху Рујановом, где смо се надали да ће бити Глигор. Киша

наново отпоче, те нам још више отежа пењање. Скоро два сата трајаше док се не успесмо на венац. Глигора нигде не могасмо наћи. Васа посла неколико четника на све стране, а остали повезаше заробљенике по два три о једним тканицама. Један од њих поче питати за Васу па окрете грчки с њим да говори, вадећи из џепа литар лепе ракије. То је био механџија изворски. Паметан Грк, кад су га четници истерали из келнераја, није заборавио на част. Васа нареди да њега не везују а тако исто и сеоског пољака, с ким се он раније познавао.

„А где је мој мифтар?“ питао је Долгач.

„Ја сам“ јави се он одмах, излазећи из гомиле и вукући за собом два младића везана истим појасом.

Мифтари су нешто слично сеоским кнезовима. Њих је бирало село а турска власт потврђивала. Обично се постављао какав немоћан сиромашак који никоме није могао бити од користи. Примајући на себе мифтарско звање ти су људи примали уједно и обавезу да мирно подносе псовку, шамаре, батине и кундаке турске за цело село. Сви су Турци за сваку ствар прво њих тражили и са њима се разрачунавали.

Мифтар је и чувар сеоског печата (мура), који се градио од жутог месинга са урезаним турским словима која означавају име села. Кад је требало где ударити сеоски мур, он се прво гарио на свећи па се стављао на наквашену хартију, где је остајао црн гар пишаран белим словима.

Мифтару су се одређивали и помоћници — азе, који су били као неки сеоски јемци поред мифтара. Без њих се према наредби није печат ударао нигде. Они су морали ићи увек са мифтаром у град кад се подноси какав арзовал (тужба, молба) ућумату.

И овај мифтар био је као и сви остали. Слаб, жгољав чичица, сав подрпан и поцепан. Беше се са свим ослободио, и на позив изађе одмах питајући Долгача шта га зове.

„Зовем те да се здравиш с Василијем“ рече му Долгач, те он приђе и рукова се с Васом, па замоли да седне, пошто га ноге не држе.

Поседаше сви сем четника који се расуше по Рујану тражећи остале. Ја отпарах рукав рањеном четнику, извадих завој и превијајући му лагано рану слушах развесељеног мифтара где прича о свом страху.

„Еде, еде, понављаше непрестано, ко ће као Господ. Гледах вас цео дан као орлове како сте се поређали по планини. Још рано смо се сви спремили да вас дочекамо. Старци се упалили па непрестано вичу: е нећете бре, Срби; да видите како старци бију. Једни се заплашише одма па ме терају да говорим да се ману лудорије. Војска је, сила је: поклаће нас као пилиће. Паметније ће бити, кажем ја њима, да идемо сви у Војницу, па да ви чините шта знате са селом. Ал тек Димко викну да ће све побити ко мрдне из села. Помислим ја: боље ти је, мифтаре, да ћутиш, од тебе ни ђаво ћар нема; али ми опет око срца ладно. Кад чух где стража наша виче: „бежите, иде аскер“, мени лакну мало. Хвала Господу, кажем, боље су батине и ћотеци турски, него страх од вас. Док дођох до чичка Долгача, изгубих од радости и памет и очи и све, ама ни да помислим да није аскер. Тек кад ме лупну за врат, ја видех шта је. После из села запуцаше пушке, а ја кажем: „Да изађемо ми одавде, јер ако дође прави аскер, нећемо лако!“ — „Мируј ти, рече чичко Долгач, имамо ми овде посла доста“.

„Док трајаше пуцњава, ја сам ћутао, али сам скупио стра за петорицу. Али, хвала Богу, ето нас опет сви смо живи и здрави. А сада те молим, господин Васиље, дај ми мало ракије, исушило ми се грло са свим“.

Дадоше му те се напи, па се сви редом поткрепише, док се не вратише четници и јавише да никога нису могли наћи.

Не могасмо даље чекати кретосмо низ Рујан, ломећи се читав сат по камењу, дајући непрестано пиштаљком знак осталима где смо и да нас не чекају. Десно и лево од нас одговараху наши истим начином, али се никако не могасмо састати све до поменовских колиба, четврт сата од подножја Рујанова.

Киша је лила као из кабла, те се даље није могло. Растурисмо се по малим и ниским кошарама, и полегасмо где је ко могао. Једни у сламу, други у јасла, заузесмо цео простор поред уплашене стоке, која чудновато посматраше незване госте, како јој отимају место.

Д. М. С.

АНА КАРЕ́ЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

— КЊИГА II —

ТРЕЋИ ДЕО

I

Сергије Иванович Кознишев хтео је да се одмори после умнога рада, и уместо да по обичају оде у иностранство, дошао је концем маја у село брату. По његовом убеђењу, најбољи је био сеоски живот. И он је дошао сад брату, да се наслађава тим животом. Константину Љовину било је врло мило, тим пре, што се овога лета није надао доласку брата Николе. Али, без обзира на своју љубав и поштовање према Сергију Ивановичу, Константин Љовин осећао се у селу незгодно поред брата. Незгодно му је било, па чак и непријатно, да гледа братове односе према селу. За Константина Љовина село је било место живота, то јест радости, патње и рада; за Сергија Ивановича село је било с једне стране одмор од посла, а с друге стране — корисно сресто против покварености, које је он са задовољством употребљавао, будући свесан његове користи. За Константина Љовина село је било добро због тога, што је оно представљало поље, несумњиво, кориснога рада; за Сергија Ивановича село је било особито добро због тога, што се тамо може ништа да не ради и не треба ништа да се ради. Осим тога, и одношај Сергија Ивановича према народу у неколико је непријатно дирао Константина. Сергије Иванович

говорио је, како он воли и познаје народ и често је разговарао са сељацима, што је он умео чинити лепо и природно, не претварајући се, и из сваког таквог разговора изводио је опште закључке у корист народа, као и доказ да он познаје тај народ. Такав однос према народу није се допадао Константину Љовину. По његовом схватању, народ је био само главни учесник у општем раду и, без обзира на све уважење и некакву крвну љубав према мужику,[1] коју је посисао, како он сам вели, са млеком дадиљиним, он, који се, учествујући с њим у општем раду, понекад усхићавао силом, кротошћу и правичношћу ових људи, врло често се, кад су у општем раду биле потребне и друге особине, љутио на народ због његове безбрижности, мурдарлука, пијанства и лажи. Константин Љовин, кад би га упитали, воли ли он народ, не би знао, како да одговори на то. Он је волео и није волео народ, исто тако као и људе уопште. Разуме се, као добар човек, он је више волео људе, него што их није волео, па према томе и народ. Али волети, или не волети народ, као нешто особито, он није могао, јер не само што је живео с народом, не само што су сви његови интереси били везани за народ, него је он сматрао и самога себе као делић народа, није видео у себи и народу никаквих нарочитих особина и недостатака, и није могао противоставити себе народу. Осим тога, ма да је он дуго живео у најближим односима са мужицима, као домаћин и посредник, и што је најглавније, као саветодавац (мужици су му веровали и долазили к њему за савете са даљине од четрдесет километара), он није имао никаквог одређеног мишљења о народу, и на питање: познаје ли он народ, било би му тако исто тешко одговорити, као и на питање: воли ли он народ? Рећи, да познаје народ, било би за њега оно исто, што и рећи, да познаје људе. Он је стално посматрао и упознавао разноврсне људе, међу њима и људе-мужике, које је он сматрао као добре и интересне људе, и непрестано је налазио у њима нове црте, мењао стара мишљења о њима и стварао нова. Код Сергија Ивановича било је противно. Као год што је он волео и хвалио сеоски живот, унаточ ономе животу, који није волео, тако исто је волео и народ унаточ оној класи људи, коју није волео, и тако исто је познавао народ као нешто противно уопште људима. У његовом ме-

[1] Најнижа сталешка класа у Русији.

тодичком уму јасно су се образовали одређени облици народног живота, извучени делимице из самог народног живота, али у главном из антитеза. Он никад није мењао своје мишљење о народу, нити своје одношаје према њему.

Кад су се међу браћом дешавале несугласице у мишљењима о народу, Сергије Иванович побеђивао је брата баш тиме, што је имао одређене појмове о народу, његовом карактеру, особинама и укусима; Константин пак Љовин није имао никаквог одређеног и сталног појма, тако да је у тим препиркама Константин био изобличаван у противоречности самом себи.

За Сергија Ивановича млађи брат његов био је красан дечко, са добро удешеним срцем (како се он изражавао на француском), али са умом, премда и доста хитрим, ипак потчињеним утисцима тренутка и услед тога пуним противречности. Са снисходљивошћу старијег брата он му је понекад објашњавао смисао ствари, али није налазио задовољства у препирци с њим, јер га је одвећ лако разбијао.

Константин Љовин гледао је на брата, као на човека огромног ума и образовања, племенитог у највећем смислу те речи, и обдареног способношћу делатности за опште добро. Али у дубини своје душе, у колико је бивао старији и у колико је више упознавао свога брата, у толико му је чешће и чешће долазила у главу мисао, да ова способност делатности за опште добро, чије је потпуно осуство он у себи осећао, може бити и није нека особина већ, напротив, недостатак нечега — не недостатак добрих, честитих, племенитих жеља и укусâ, већ недостатак животне силе, онога што се зове срце, оне тежње, која принуђава човека да из безбројних путева живота изабере један и само то жели. Што је више упознавао брата, то је више опажао, да и Сергије Иванович и многи други радници за опште добро — нису срцем били доведени до те љубави премао општем добру, него су умом расудили, да је добро занимати се тиме, и само због тога су се занимали тим. У тој претпоставци утврдила је Љовина још и та опаска, да његов брат ни у колико ближе не прима к срцу питања општега добра и бесмртности душе од партије шаха или оштроумне конструкције какве нове машине.

Осим тога, Константину Љовину било је незгодно братово присусво у селу још и с тога, што је у селу, особито лети, Љовин био стално заузет газдинством, и није му био довољан дугачки летњи дан да посвршава све што треба, а Сергије Ива-

нович међу тим одмарао се. Али, ма да се он сад и одмарао, то јест, није радио на своме делу, он је тако навикао на умни рад, да је волео да исказује у лепој, краткој форми мисли, које су му долазиле на ум, и волео је да га неко слуша. Најобичнији и најприроднији слушалац био му је брат. И зато је, без обзира на пријатељску простоту њихових односа, Константину незгодно било да га оставља самога. Сергије Иванович волео је да лежи на трави на сунцу и тако лежећи и сунчајући се, да ћаска.

— Нећеш ми веровати — говорио је он брату — колику насладу налазим у овој хохлацкој[1] лености. Нигде једне мисли у глави нема.

Али Константину Љовину било је досадно седети и слушати га, особито с тога, што је знао да без њега вуку ђубре у поље и натрпаће га, Бог зна где и како, ако се не надгледа; и цртала на плугове неће упрафити, него ће их скинути, а после ће рећи да су плугови докона посла и да нема ништа без пусте ралице и т. д.

— Та мани се, не иди по тој врућини — говорио му је Сергије Иванович.

— Ево, само да трчнем часак до канцеларије, — говорио је Љовин и одлазио је у поље.

II

Почетком месеца јуна деси се некако те Агафија Михајловна, носећи у подрум теглу са печуркама у пресолцу, оклизне се, падне и ишчаши руку у кичици. Дошао је млади, брбљиви земски лекар,[2] који тек што беше свршио медицину. Он прегледа руку, рече да није уганута, поче с наслађом разговарати са знаменитим Сергијем Ивановичем Кознишевим и причати му, да би изразио свој просвећени поглед на ствари, све интриге земства, жалећи се на рђаво стање земских установа[3] Сергије

[1] Хохол — Малорус.

[2] Земска медицина. Под овим именом разуме се особита лекарско-санитарна организација, која се брине преимућствено о здрављу сеоског становништва.

[3] Земства, земске установе — то су установе у Русији, сличне нашим општинским, среским и окружним самоуправама, које имају своје скупштине. Све то стоји под контролом државне власти, наравно, много широм и већом него наше самоуправе.

Иванович пажљиво је слушао, распитивао и, побуђиван новим слушаоцем, упустио се у разговор, исказао неколико тачних и вредних напомена, које је млади доктор с поштовањем оценио, и пао је у оно, познато брату му, живахно стање духа, у које је он обично долазио после сјајног и живог разговора. По одласку докторовом, њему се прохте да пеца рибу на реци. Сергије Иванович волео је тај спорт и као поносно се тиме, што може да воли такво глупо занимање.

Константин Љовин, коме је потребно било да иде на орање и на ливаде, понуди се да повезе брата на кабриолету.

Било је оно летње доба године, кад се овогодишња жетва већ определила, кад настају старања и бриге о жетви идуће године и кад се приближује косидба; кад је сва раж већ класала и сиво-зелено, још не наједрало, лако класје таласа се по ветру; кад зелен овас, са разбацаним по њему бокорима жуте траве, једнако избија на њивама; кад рана елда листа, покривајући земљу; кад су угарнице, као камен утабане стоком, са остављеним путевима које ралица није могла да захвати, упола разоране; кад осушене, извезене гомиле ђубрета заједно са меденим травама пуштају мирис у зору и кад у низинама, очекујући косе, леже као море тучне ливаде, са црним гомилама стабљикâ оплевљеног штавеља.

Било је оно време, кад у сеоском раду настаје кратак одмор пред почетак срећивања летине, које се сваке године понавља и сваке године потребује сву снагу народну. Летина је била дивна и били су ведри врели летњи дани са кратким росним ноћима.

Браћа су морала да прођу кроз шуму, да би дошли до ливада. Сергије Иванович све време наслађавао се лепотом густе шуме, показујући брату, час на тамну са осенчене стране стару липу, која се шаренила жутим залисцима и спремала за цветање, час на младе овогодишње ластаре на дрвећу, који су сијали као смарагд. Константин Љовин није волео да говори, нити да слуша о лепоти природе. Речи су само скидале лепоту с онога, што је очима гледао. Он је одобравао брату, али је нехотице почео мислити о другоме. Кад су прошли шуму, сву његову пажњу привуче на себе изглед угарнице на брежуљку, која се понегде жутела од траве, понегде била избраздана у квадратиће, понегде претрпана гомилама а понегде разорана. По пољу су читавим низом ишла кола за колима. Љовин преброја кола и

остаде задовољан, што ће се извући све, што је потребно, и мисли његове, на погледу ливада, пређоше на питање о косидби. Он је увек, при мисли о косидби, осећао нешто што му је живце пријатно дирало. Дошавши до ливаде, Љовин заустави коња.

Јутарња роса још се држала доле по густој полеглој трави, и Сергије Иванович, да не би квасио ноге, замоли брата да га преко ливаде превезе на кабриолету до оног ракитовог жбуна, где је имало гргеча. Ма како да је жао било Константину Љовину да гази своју траву, он потера преко ливаде. Висока трава меко се обавијала око точкова и коњских ногу, остављајући своје семе на мокрим паоцима и главчинама.

Брат седе под жбун, одмотавши удице, а Љовин одведе коња, привеза га и загази дубље у непомично огромно сиво-зелено море од траве. Свиласта трава, чије је семе већ сазревало, била је готово до појаса на водоплавним местима.

Прешавши попреко ливаду, Константин Љовин изађе на пут и срете старца са отеченим оком, који је носио рој пчела.

— Што, да ниси неку ухватио, Фомичу — упита он.

— Како уватио, Константине Митричу! Да можеш само своје да сачуваш. По други пут ми бежи... Добро те деца дотрчаше да јаве. А ваши ору... Ви већ испрегли коња?...

— Шта мислиш, Фомичу — да ли да косим, или да чекнем још?

— А што! Ми чекамо до Петрова-дне. Ви увек раније косите. Даће Бог, биће траве.

— А како мислиш за време?

— То је у Божјој руци. Може бити да ће и време подржати.

Љовин приђе брату.

Риба није ништа пецала, али Сергију Ивановичу није било досадно, и изгледао је врло весео и расположен. Љовин је видео, да га је разговор с доктором надражио и да му се хтело још да разговара. Љовину пак, напротив, хтело се што пре кући, и нареди да се позову косачи за сутра и да реши сумњу односно косидбе, која га је јако занимала.

— Хоћемо ли? — рече он.

— Куд се журиш? Седи да поседимо. Ала си ти мокар!... Ма да и нема рибе, али је ипак лепо. Сваки лов добар је већ тиме, што човек има посла с природом. Како је дивна ова челична вода! — рече он.

— Ове ливадске обале — настави он — увек ме потсећају на ону загонетку — знаш? Трава говори води: а ми ћемо се нијати, нијати.

— Ја не знам ту загонетку, — снуждено одговори Љовин.

III.

— А ја сам нешто мислио о теби, — рече Сергије Иванович. — Према свему, што ми је испричао овај доктор, изгледа ми, да се код вас у срезу ради све буди Бог с нама; доктор је врло паметан дечко. Ја сам ти говорио и говорим, да ти не ваља то, што не идеш на скупове и што си се повукао... Ако се ваљани и честити људи буду повлачили, разуме се, да ће све поћи наопако. Ми дајемо новац, тај новац иде на плате, а од школа, фелшера, бабица и апотека нигде ни трага.

— Та ја сам пробао, — тихо и нерадо одговори Љовин — не могу, шта да му радиш!

— Шта не можеш? Ја, право да ти кажем, не разумем. Равнодушност, неумење не могу да допустим; није могућно, да је то просто леност!

— Ни једно, ни друго, ни треће. Пробао сам и видим да не могу ништа да учиним, — рече Љовин.

Он је мало улазио у оно, што је брат говорио. Гледајући преко реке на њиву, он је спазио нешто црно, али није могао разабрати, да ли је то само коњ, или је надзорник на коњу.

— Зашто не можеш ништа да урадиш? Покушао си, није ти, како велиш, испало за руком и ти се покораваш. Зар немаш ни мало самољубља?

— Самољубље, — рече Љовин дирнут у живац речима братовим — ја не разумем. Кад би ми на универзитету рекли, да други разумеју интегралне рачуне а ја не разумем, ту је самољубље. Но овде треба бити пре свега убеђен, да је потребно имати извесне способности за такве послове и, што је главно, бити убеђен, да су сви ти послови врло важни.

— А што, зар ово није важно? — рече Сергије Иванович, дирнут у живац тиме, што његов брат налази да није важно оно, што је њега занимало, а особито тиме, што га брат готово није ни слушао.

— Мени не изгледа важно, не захвата ме, па шта ћеш?... — одговори Љовин, разабравши да је оно, што је видео, био

надзорник и да је надзорник вероватно пустио сељаке с орања. Они су извртали ралице. „Није могућно да су поорали?“ помисли он.

— Али ипак све има своју меру, — намрштивши своје лепо паметно лице, рече старији брат. — То је врло лепо — бити особењак и искрен човек и не волети лаж, — све то ја знам; али то, што ти говориш, или нема смисла, или има врло рђав смисао. Како ти налазиш да није важно то, кад народ који ти волиш, како ти увераваш...

„Ја никад нисам уверавао“, помисли Константин Љовин.

— ...Умире без помоћи? Грубе бабице сатиру децу, народ лута по тами незнања и зависи од сваког писарице, а теби је дато у руке сресто да му помогнеш, и ти не помажеш зато, што сматраш да то није важно.

И Сергије Иванович постави му дилему: или си ти толико неразвијен, да не можеш да видиш све, што можеш да урадиш, или ти нећеш да жртвујеш своје спокојство, сујету, и већ не знам шта, да би то могао урадити.

Константин Љовин осећао је, да му не остаје ништа друго, него да се покори или да призна, да му недостаје љубави према општој ствари. И то га је увредило и огорчило.

— И једно, и друго, — рече он одлучно; — ја не видим да би се могло...

— Шта? Не може се, употребивши паметно новац, пружити лекарска помоћ?

— Не може, како мени изгледа... На четири хиљаде квадратних врста нашег среза, са нашим изелицама, мећавама, радним временом, ја не видим могућност пружања лекарске помоћи по свима местима. Уопште, ја не верујем у медицину.

— Али допустићеш, то није тачно... Ја ћу ти хиљаде примера навести... А школе?

— Нашто школе?

— Шта ти говориш? Зар се може сумњати у корист од образовања? Ако је оно добро за тебе, онда је и за свакога.

Константин Љовин осећао се морално притиснут уз зид, те с тога паде у ватру и исказа нехотице главни узрок своје равнодушности према општој ствари.

— Може бити, да је све то добро, али зашто да се ја бринем о установи медицинских станица, којима се никад не користим, и школа, где ја своју децу нећу шиљати, где и сељаци

неће да шиљу децу, а ја још и не верујем тврдо да их треба шиљати? — рече он.

Сергија Ивановича тренутно задиви овај неочекивани поглед на ствар, али одмах састави нов план напада.

Он поћута, извади једну удицу, баци је понова у воду и, осмејкујући се, обрати се брату.

— Али допусти... Пре свега медицинска станица била је потребна. Видиш, ми смо због Агафије Михајловне послали по земског лекара.

— Ја мислим ипак, да ће јој рука остати крива.

— То је још питање... А затим, писмен мужик-радник теби је потребнији и драгоценији.

— Не; питај кога год хоћеш, — одлучно одговори Константин Љовин, — писмен човек, као радник, много је гори. Путеви не могу се поправити, а ако мостове граде, сигурно ће украсти.

— У осталом, — намрштивши се рече Сергије Иванович, који није волео противуречности, а особито такве, које непрестано скачу с једног предмета на други и без сваке везе уносе нове доказе, тако да човек не зна, на шта да одговара — у осталом, ствар није у томе. Допусти. Признајеш ли ти, да је образовање благо за народ?

— Признајем, — рече Љовин изненадно и одмах помисли, да није рекао оно, што мисли. Он је осећао да ће му, ако то призна, бити доказано, да он говори којешта и да то, што он говори, нема никаквог смисла. Како ће му то бити доказано, он није знао, али је знао да ће му то несумњиво логички бити доказано и чекао је тај доказ.

Доказ је испао много простији, него што је то очекивао Константин Љовин.

— Ако ти признајеш да је то благо, — рече Сергије Иванович — онда ти, као частан човек, не можеш а да не волиш и не симпатишеш томе послу, те према томе не можеш не желети да радиш на њему.

— Али ја још не признајем, да је тај посао добар, — поцрвенивши рече Константин Љовин.

— Како? Па ти си сад казао...

— То јест, ја не признајем, ни да је добар, ни да је могућан.

— То ти не можеш знати, не учинивши никакав напор.

— Али претпоставимо, — рече Љовин, ма да то са свим није претпостављао — претпоставимо, да је то тако; но ја ипак не видим разлог, зашто да се о томе бринем.

— То јест, како?

— Не, кад смо већ ушли у разговор, објасни ми с философске тачке гледишта, — рече Љовин.

— Ја не разумем, нашто ће ту философија, — рече Сергије Иванович, како се Љовину учини, таквим тоном, као да он није признавао брату право да може говорити о философији. То је раздражило Љовина.

— Ево нашто! — жестећи се проговори он. — Ја мислим, да је покретач свих наших дејстава ипак лична срећа. Ја, као племић, у садашњим земским установама не видим ништа, што би подржавало моје лично благостање. Путеви нису бољи и не могу бити бољи; моји коњи возе ме и по рђавим. Доктор и медицинска станица мени не треба, јер се никад њему не обраћам и нећу се обраћати. Школе, не само да ми нису потребне, него су чак штетне, као што сам ти говорио. Земске установе за мене су просто једна обавеза: плаћати по осамнаест копејака од десетине,[1] ићи у варош, ноћивати са стеницама и слушати свакојаке бесмислице и гадости, а лични ме интерес на то не побуђује.

— Допусти, — прекиде га с осмејком Сергије Иванович, — лични интерес није нас побуђивао да радимо ни на ослобођењу сељака, а ми смо радили.

— Не! — жестећи се све више, прекиде га Константин. — Ослобођење сељака било је са свим друга ствар. Ту је било личног интереса. Хтели смо да збацимо са себе тај јарам, који је притискивао све нас, добре људе. Али бити одборник, расправљати о томе, колико је потребно чистача за нужнике и како треба спровести цеви у вароши, где ја не живим; бити поротник и судити мужику, који је украо шунку, и шест часова слушати свакојаке бесмислице, које трућају заштитници и државни тужиоци; слушати како председник пита мога Аљошу-зевзека: „Признајете ли ви, господине оптуженичe, факт крађе шунке?“ „Ах?“

Константин Љовин већ се удаљио од предмета и поче

[1] Десетина 109·25 ари.

представљати председника и Аљошу-зевзека; изгледало му је да се то све односи на ствар.

Али Сергије Иванович слеже раменима.

— Па шта хоћеш тиме да кажеш?

— Хоћу да кажем само то, да ћу она права, која се тичу мене и која мој интерес додирују, штитити увек свима силама; хоћу да кажем да, кад су код нас студената вршили преметачине и кад су жандарми читали наша писма, да сам готов био тада свима силама да штитим ова права, да браним моја права на образовање и слободу. Ја разумем војну обавезу, која се тиче судбине моје деце, браће и мене самог; ја сам готов да размишљам о ономе, што се мене тиче; али расуђивати о томе, на шта се употребљују четрдесет хиљада општинских новаца, или судити Аљоши-зевзеку — ја не разумем и не могу.

Константин Љовин говорио је тако, као да се провалила устава његових речи. Сергије Иванович осмехну се.

— А кад се сутра будеш судио, хоће ли ти бити пријатније да ти суде по старој кривичној уредби?

— Ја се нећу судити. Никог нећу заклати, нити ми то треба. А већ што се тиче наших земских установа и свега тога — настави он, прескачући на са свим друго питање — све то личи на брезове гране, које ми забадамо о Троичину-дне, да као баксем личи на шуму, која је сама никла у Европи; не, ја не могу свесрдно да заливам те брезове гране и да верујем у њих.

Сергије Иванович само слеже раменима, изражавајући тим гестом дивљење: откуда се сад појавише у њиховој препирци те брезове гране, ма да је одмах појмио оно, што је хтео да каже његов брат.

— Допустићеш, да се тако не може судити — примети он. Али Константин Љовин хтео је да оправда онај недостатак, који је у себи осећао, то јест, равнодушност своју према општем благу и продужи:

— Ја мислим, — рече Константин — да никаква делатност не може бити трајна, ако она нема основа у личном интересу. То је општа философска истина — рече он одлучно, понављајући реч философска, као да је тиме желео да покаже, да и он такође има права, као и сваки други, да говори о философији.

Сергије Иванович још једанпут се осмехну. „И он такође има неку своју философију, која служи његовим наклоностима“, помисли он.

— Но, што се тиче философије, то ћеш оставити, — рече он. — Главна задаћа философије свих векова била је баш у томе, да се нађе неопходна веза, која постоји међу личним и општим интересом. Али то се не односи на ствар, него ово, што сматрам за потребно да исправим твоје сравнење. Брезице нису позабадане, него су неке посађене а неке посејане, и с њима се треба опходити пажљиво. Само они народи имају будућности, само се они народи могу назвати историјски, који умеју да осећају и цене оно, што је важно и значајно у њиховим установама.

И Сергије Иванович пренесе питање у област философско-историјску, неприступачну Константину Љовину, и показа му сву нетачност његових погледа.

— Што се пак тиче онога, како ти се то не допада, опростићеш ми — то је све наша руска леност и госпоство, а ја сам уверен да је то код тебе привремена заблуда, и она ће проћи.

Константин је ћутао. Он је осећао, да је потучен са свих страна, али у исто време осећао је, да оно, што је он хтео да каже, његов брат није појмио. Он није само знао, зашто то није било појмљено: да ли зато, што он није умео да искаже јасно оно, што је хтео, или зато, што брат није хтео или није могао да га појми. Но он се није дубље упуштао у те мисли и, не одговарајући брату, замисли се о са свим другој својој личној ствари.

Сергије Иванович замота последњу удицу, одреши коња и они одоше.

IV

Лична ствар, која је занимала Љовина за време разговора с братом, била је ова: прошле године, дошавши једанпут на ливаду за време косидбе и наљутивши се на надзорника, Љовин је употребио своје сресто против узбуђења — узео је од мужика косу и почео косити.

Тај рад толико му се беше допао, да се неколико пута лаћао косе и косио; покосио је целу ливаду пред кућом, и ове године, још у почетку пролећа, саставио је план — да коси са сељацима по цео дан. Од дана доласка братовог био је у

недоумици: да ли да коси или не? Зазорно му је било, остављати брата самог по читаве дане, а и бојао се, да му се брат не би смејао за то. Али, прошавши се по ливади и сетивши се утисака косидбе, он се готово већ беше одлучио да коси. После раздражљивог разговора с братом, он се опет сети те своје намере.

„Потребно је физичко кретање, иначе ће се мој карактер коначно покварити“, помисли он и реши се да коси, па ма како му то било незгодно пред братом и народом.

Пред вече Константин Љовин оде у канцеларију, направи распоред радова и посла момке по селима да зову за сутра косаче, да косе Калинову ливаду, највећу и најбољу.

— И моју косу, молим вас, пошљите Титу, да је откује и понесе сутра на ливаду; можда ћу и ја косити, — рече он, старајући се да се не застиди.

Надзорник се осмехну и рече:

— Разумем.

У вече, за време чаја, Љовин рече и брату.

— Изгледа ми, да ће бити лепо време, — рече он. — Сутра почињем да косим.

— Ја веома волим тај рад, — рече Сергије Иванович.

— Ја га страшно волим. Понекад сам косио са сељацима, а сутра хоћу да косим цео дан.

Сергије Иванович подиже главу и радознало погледа у брата.

— То јест, како? Заједно са сељацима, цео дан?

— Да, то је врло пријатно, — рече Љовин.

— То је лепо, као телесно вежбање, само мучно да ћеш ти то моћи издржати, — без сваког подсмеха рече Сергије Иванович.

— Пробао сам ја. Спочетка је тешко, али после навикнеш. Ја мислим, да нећу изостати....

— Гле! Али реци ми, како сељаци гледају на то? Сигурно се подсмевају лудирању господиновом.

— Не, не мислим, али то је тако весео и у исто време тежак рад, да се нема кад мислити.

— Али како ћеш с њима да ручаш? Незгодно је да ти се тамо пошље лафит[1] и печена ћурка.

[1] Врста вина.

— Не, ја ћу за време одмара, доћи кући на ручак.

Сутра-дан Константин Љовин устао је раније него обично, али га домаћи послови задржаше и кад је стигао на ливаду, косачи су већ били истерали по један откос.

Још с брега видео се у низини осенчени и већ покошени део ливаде, са сивкастим откосима и црним гомилицама од кафтана, које су косачи поскидали на оном месту, где су прво раскосили.

У колико се више примицао, у толико се јасније оцртавао пред њим отегнути низ мужика, неких у кафтанима а неких у кошуљама, који су ишли један за другим, различно машући косама. Он их наброја четрдесет и два.

Они су се лагано кретали по неравној низини ливаде, где је била стара устава. Неке своје сељаке Љовин је познао. Ту је био старац Јермило у врло дугачкој белој кошуљи, који је, погнувши се, махао косом; ту је био млади ђетић Васка, бивши кочијаш Љовинов, који је омашке истеривао сваки откос. Ту је био и Тит, у кошењу чича Љовинов, мали мршави мужик. Он је, не сагибајући се, ишао напред и чисто играјући се косом, отсецао свој широки откос.

Љовин сиђе с коња и, привезавши га поред пута, срете се с Титом, који извади из жбуна другу косу и пружи је Љовину.

— Готова је, господине; бије и коси сама, — рече Тит. скидајући с осмејком капу и пружајући му косу.

Љовин узе косу и поче је према себи примеравати. Косачи, како који истериваше свој откос, излазили су један за другим на пут и, смешкајући се, здравили су се с господином. Они су га сви посматрали, но нико ништа није говорио све дотле, док не изађе на пут високи старац, са набраним ћосавим лицем, у блузи од овчије коже.

— Пази, господине, кад се уватиш у коло, нема пуштања! — рече старац и Љовин чу уздржљив смех међу косачима.

— Стараћу се да не изостанем, — рече он, стајући иза Тита и чекајући време да почне.

— Пази, понови старац.

Тит измаче, колико је требало, и Љовин пође за њим. Трава је крај пута била мала и Љовин, одавно не косивши а и збуњен погледима управљеним на њега, првих тренутака косио је рђаво, ма да је јако махао. Иза њега зачуше се гласови:

— Није добро насађена, ручица је висока, пази, како се сагиње, — рече један.

— Налегни више на петицу, — рече други.

— Не мари ништа, опоравиће, — рече старац. — Пази га, оде... Широк откос море узимаш, уморићеш се... Домаћин је... своју кућу кући!

Настала је мекша трава и Љовин, слушајући но не одговарајући, ишао је за Титом, старајући се да коси, што може боље. Прошли су око сто корака. Тит је једнако ишао, не заустављајући се и не показујући ни најмање сусталости; али Љовин се већ бојао да неће издржати, тако је био малаксао.

Он је осећао да запиње последњом снагом и решио се да замоли Тита да стане. Али тог истог тренутка Тит се сам заустави, саже се, узе траве, обриса косу и поче је оштрити. Љовин се исправи и уздахнувши, окрете се. Позади њега ишао је мужик и очевидно такође сустао, јер одмах, не дошавши до Љовина, стаде и поче оштрити косу. Тит наоштри косу и своју и Љовинову, па се кренуше даље.

На другом маху било је то исто. Тит је ишао корак по корак, не заустављајући се и не сустајући. Љовин је ишао за њим, старајући се да не изостане, али му је бивало све теже и теже; настајао је тренутак, кад више није имао снаге, он је то осећао, али тог истог тренутка Тит се заустављао и оштрио.

Тако су истерали први откос. Овај откос учинио се Љовину особито тежак; али после, кад је откос био истеран и кад се Тит, забацивши косу на раме, лаганим кораком почео враћати по прокосу, на коме су били трагови његових потпетица, и кад је Љовин такође пошао по своме прокосу, — без обзира на то, што је зној као киша јурио низ лице и што су му сва леђа била мокра, као да је из вира изашао — он се осећао врло добро. Особито га је радовало то, што је сад знао, да ће издржати.

Задовољство његово загорчено је само тиме, што му откос није био добар. „Мање ћу да замахујем руком а више целим телом“, мислио је он, сравњујући Титов, као под конац изведени откос, са својим разбацаним и неједнаким откосом.

Први откос, како је опазио Љовин, Тит је терао особито брзо, желећи вероватно да мало помучи господина, а и откос је био дугачак. Следећи откоси били су већ лакши, но Љовин

је ипак морао да напреже све своје силе, да не би изостајао од сељака.

Он није ништа мислио, ништа није желео, осим једно: да не изостане од сељака и да уради што може боље. Он је чуо само фијук коса и видео је пред собом праву и све даљу фигуру Титову, издубљени полукруг откоса, траву које се лагано и таласасто савијала и цветне крунице око оштрица своје косе, а још даље пред собом — свршетак откоса, где ће да настане одмор.

Одједном, не знајући шта је то и откуда је, он осети усред рада пријатну хладноћу по врелим и ознојеним леђима. Он погледа на небо за време оштрења косе. Наишао је низак тежак облак и пошла је крупна киша. Неки косачи одоше по своје кафтане и обукоше их; други пак — исто као и Љовин — само радосно мрдаху раменима под пријатним расхлађењем.

Истераше још неколико откоса. Било их је дугачких, кратких, са лепом и са рђавом травом. Љовин је изгубио сваки појам о времену и са свим није знао, да ли је сад рано или доцкан. У његовом раду почела је настајати промена, која му је пружала огромну насладу. Усред његовог рада било је таквих тренутака, да је заборављао на оно што је радио, било му је лако и у тим самим тренуцима откос његов испадао је готово исто тако добар и раван, као и Титов. Но чим би се сетио онога што ради и чим је почео старати се да уради боље, одмах је осећао сву тежину рада и откос је испадао рђав.

Истеравши још један откос, он хтеде опет да се наврати, али Тит застаде и пришавши старцу, рече му нешто тихо. Обојица погледаше на сунце. „О чему ли то говоре и зашто не почињу?“ помисли Љовин, не сећајући се, да су сељаци косили већ пуна четири сата и да им је време да доручкују.

— Да доручкујемо, господине, — рече старац.

— Зар је време? Хајде, доручкујте.

Љовин даде косу Титу и, заједно са сељацима, који се кренуше ка својим кафтанима за хлеб, упути се преко орошених кишом откоса дугачког покошеног простора ка своме коњу. Сад је тек видео, да није изабрао згодно време и да му је сено закисло.

— Покариће ми киша сено, — рече он.

— Не мари ништа, господине; по киши коси, а по сунцу пласти! — рече старац.

Љовин одреши коња и пође кући да пије кафу.

Сергије Иванович тек што беше устао. Попивши кафу, Љовин оде опет на ливаду пре, него што је Сергије Иванович успео да се обуче и изађе у трпезарију.

V.

После доручка Љовин није више косио на пређашњем месту, него између старца-шаљивчине, који га је позвао да му буде комшија и младог мужика, тек јесенас ожењеног, који је први пут почео да коси.

Старац, држећи се право, ишао је напред, одмерено и широко помичући извијене ноге, и тачним и одмереним кретањем, које му је, како изгледа, било лако као махање рукама у ходу, чисто играјући се, слагао је висок једначит откос. Као да није он косио, него сама оштра коса фијукала по сочној трави.

Позади Љовина ишао је млади Мишка. Цело његово лепушкасто младо лице, обавијено по коси гужвом од свеже траве, радило је од напора; али чим би ко погледао у њега, он се осмејкивао. Изгледа, да је готов био пре умрети, него признати да му је тешко.

Љовин је ишао између њих. По највећој врућини учинило му се, да кошење није тако тешко. Зној, у коме се купао, расхлађивао га је, а сунце, које га је пекло по леђима, глави и голим рукама до лаката, придавало је чврстину и упорност у раду; и све чешће и чешће долазили су му они тренуци несвесног стања, кад се могло не мислити о ономе, што се ради. Коса је секла сама од себе. То су били срећни тренуци. Још су радоснији били они тренуци, кад је старац, прилазећи реци, где су се свршавали откоси, брисао мокром густом травом косу, испирао је у свежој речној води, захватао у водиру воде и частио Љовина.

— Деде мало мога кваса! Је л' добро? — говорио је он намигујући.

И заиста, Љовин није никад пио такво пиће, као што је ова млака вода са комадићима зелене траве и укусом од зарђалог лименог водира. И одмах после тога настајала је блажена лагана шетња, са руком на коси, кад је могућно било избрисати зној, дахнути пуним грудима и прегледати цео отегнути низ косача и оно, што се ради унаоколо, у шуми и у пољу.

Што је више Љовин косио, то је све чешће и чешће осећао минуте заноса, кад већ нису руке управљале косом, него сама коса приводила у покрет цело свесно и пуно живота тело, а рад, као неком чаробном руком, без мисли о њему, правилно и тачно радио се сам по себи. То су били најблаженији тренуци.

Тешко ја било само онда, кад је требало прекинути ово несвесно кретање и мислити; кад је требало косити око каквог пањића, брежуљка или неоплевљеног штавља. Старац је то радио лако. Кад је наилазио на какав пањић или брежуљчић, он је мењао покрет и час врхом од косе, час петицом подбијао пањић с обадве стране кратким ударцима. И радећи то, он је разгледао и посматрао све што се пред њим јављало; час би откинуо печурчицу, појео је или понудио Љовину, час би одбацио врхом косе гранчицу, час разгледао гнезданце од препелице, из којега је испод саме косе излетела женка, час би опет хватао змију, која би се десила на путу и подигавши је косом, као на виљушци, показивао Љовину и бацао у страну.

И Љовину и младом момку иза њега ове промене у кретању биле су тешке. Удесивши једно напрегнуто кретање, обојица су били у азарту рада и нису били у стању да мењају кретање и да у исто време посматрају оно, што је пред њима.

Љовин није опажао, како је време пролазило. Кад би га упитали, колико је времена косио, он би рекао: пола сâта, а међу тим већ је било време ручку. Истеравши откос и враћајући се да почне нов, старац скрену пажњу Љовину на девојчице и малишане, који су са разних страна, једва видећи се у високој трави, ишли косачима, носећи завежљаје с хлебом и крчаге с квасом,[1] запушене крпама.

— Ене их, ми́ле бубице! — рече он показујући на њих и погледа испод руке на сунце.

Истераше још по два откоса и старац стаде.

— Е, господине, да се руча! — рече он одлучно. И дошав до реке, косачи се упутише преко откоса̂ ка кафтанима, код којих су, очекујући их, седела деца што су донела ручак. Мужици се искупише, даљни — под својим колима, а ближњи — под ракитним жбуном, на који набацаше траве.

[1] Квас — руско накисело и опште-употребљиво пиће, које се прави од хлеба (хлебни квас): прави се још и од јабука, крушака и другог воћа.

Пр.

Љовин седе поближе к њима; није му се хтело да иде.

Свако устезање пред господином давно је већ ишчезло. Спремали су се да ручају. Једни су се умивали, момчадија се купала у реци, а други су припремали место за одмор, дрешили торбе с хлебом и отчепљавали крчаге с квасом. Старац надробио у чинију хлеба, изгњечи га дршком од кашике, насу воде из водира, насече још хлеба и посоливши га, поче се молити, окренувши се истоку.

— Деде, господине, моје ђаконије, — рече он, седајући на колена крај чиније.

Јело је било тако укусно, да се Љовин предомислио и не хтеде ићи кући. Он је ручао са старцем и упустио се с њим у разговор о његовим домаћим стварима, примајући у њима најживље учешће, и саопштавајући му све своје ствари и околности, које су могле старца интересовати. Он је осећао, да је ближи њему, него ли брату, и нехотице се осмејкивао од нежности, коју је осећао према овоме човеку. Кад је старац опет устао, помолио се и легао ту под жбуном, метнувши траве под главу, Љовин учини то исто и, без обзира на упорне и досадне муве и бубице, које су голицале његово ознојено лице и тело, заспао је одмах и пробудио се тек кад је сунце прешло на другу страну жбуна и почело га дохватати. Старац се давно беше пробудио и седео је, откивајући косе момчићима.

Љовин погледа око себе и не могаше познати место. Тако се све беше променило. Огромно пространство ливаде беше покошено и сијало је особитим новим блеском, са својим већ мирисавим откосима, на косим вечерњим сунчаним зрацима И окошено жбуње крај реке и сама река, која се раније није видела, сад се вијугала и сијала као челик, и народ који се дизао, и отвесни бедем непокошеног дела ливаде, и јастребови који се вијаху над покошеном ливадом, све је то било са свим ново. Прибравши се, Љовин поче ценити, колико је покошено и колико се још данас може урадити.

Урађено је било необично много са четрдесет и два човека. Цела велика ливада, коју је за време баршчине[1] два дана косило тридесет коса, била је већ покошена. Остали су још непокошени

[1] Баршчина — означава онај рад, који су давали сељаци пре ослобођења у корист спахије (барина-господина) за део земље, који им је спахија давао на лично уживање.

ћошкови са кратким откосима. Али Љовин је хтео што је могућно више да покоси тога дана и криво му је било на сунце, које се тако брзо спуштало. Он није осећао никакав умор; њему се хтело само још, и што више и што брже да уради.

— Је ли, како мислиш, да ли ћемо још покосити Машкин Врх? — рече он старцу.

— Како Бог дâ, сунце је ниско... Да л' ће бити ракије момчадији?

За време ужине, кад су опет сели и пушачи запалили дуван, старац објави косачима, да „ако се Машкин Врх покоси, биће ракије“.

— Како да не покосимо! Почињи, Тите! Сад ћемо да слистимо! Најешћеш се ноћас. Полази! — зачуше се гласови и, једући гредом, косачи пођоше.

— А сад, момчадијо, држи се! — рече Тит и готово касом пође напред.

— Ајде, ајде! — говорио је старац, успевајући за њим и лако сустижући га. — Чувај ноге! Одсећи ћу!

И младићи и старци косили су тако брзо, као да су се утркивали. Но ма како да су се журили, они нису кварили траву и откоси су слагани тачно и јасно. Заостали кутић у ћошку био је слишћен за пет минута. Још су последњи косачи терали своје откосе, кад први већ пребацише кафтане преко рамена и упутише се ка Машкином Врху.

Сунце се већ спуштало к дрвећу, кад они, покуцкујући водирима, уђоше у шумску јаружицу Машкиног Врха.

Трава је била до појаса у средини вртаче, нежна и мека, коју је местимице по шуми ишарало дикино око.

После кратког саветовања, да ли уздуж или попреко да се коси, Прохор Јермилин, такође чувени косач, огромни црнпурасти мужик, пође напред. Он истера откос, поврати се натраг и раскоси; и сви се стадоше равњати за њим, ма да је то било и под брдом у вртачи и на брду под самом ивицом шуме. Сунце зађе за гору. Роса је већ пала; само они косачи на брду били су на сунцу, а у долини, по којој се дизала пара, ишло се по свежој росној хладовини. Рад је кипео.

Мирисава трава уз сочне звуке косе слагала се у високе откосе. Сабијени у гомилу услед кратких откоса косачи, покуцкујући са свих страна водирима и звецкајући час судареним

косама, час звијуком бруса по коси, час веселим узвицима, журили су и терали један другот.

Љовин је ишао, као и пре, између младића и старца. Старац, обукавши своју блузу од овчије коже, био је онако исто весео, шаљив и слободан у покретима. У шуми се непрестано наилазило на набрекле у сочној трави печурке, које су косе пресецале. Али старац, наилазећи на печурку, сваки пут се сагињао, узимао је и остављао у недра. „Још један поклон баби“, говорио је он уз то.

Ма како да је било лако косити мокру и слабу траву, али је тешко било пети се и спуштати по стрмим низбрдицама јаруге. Али старца то није ометало. Машући онако исто косом, он се својим малим чврстим корачићима пео лагано на стрмен и, ма да се и тресао целим телом и отомбољеним ниже кошуље чакширама, није остављао на путу ни једну травчицу, ни једну печурку, и онако исто шалио се с косачима и с Љовином. Љовин је ишао за њим и често мислио, да ће насигурно пасти, пентрајући се с косом на тако стрм брежуљак, где је и без косе тешко било попети се; али он се успешно пео и радио, што треба. Он је осећао, да га некаква спољашња сила покреће.

VI.

Машкин Врх покосише, довршише последње откосе, обукоше кафтане и весело пођоше кући. Љовин појаха коња и опростивши се с мужицима, пође и он кући. Кад је био на брду, осврте се, али их није могао видети у магли, која се подизала у низини; само су се чули весели, груби гласови, кикот и звек коса при сударима.

Сергије Иванович давно је већ био ручао и пио је ледену лимунаду у својој соби, разгледајући новине и часописе, тек добивене с поште, кад је весело улетео у његову собу Љовин, са замршеном и прилепљеном од зноја за чело косом и са поцрнелим мокрим леђима и грудима.

— Ми покосисмо целу ливаду! Ах, како је дивно! А како си ти провео време? — говорио је Љовин, заборавивши са свим јучерашњи непријатан разговор.

— Боже мој, на шта ти личиш! — рече Сергије Иванович, првог тренутка незадовољно погледајући на брата, — Та затварај брже врата! — дрекну он. — Сигурно је пустио најмање десет!

Сергије Иванович никако није трпео муве и брижљиво је затварао врата, отварајући прозоре на својој соби само ноћу.

— Бога ми, нисам ни једну! А ако сам пустио, ја ћу их похватати. Нећеш веровати, колика је наслада!... Како си ти провео дан?

— Ја лепо. Та зар си ти цео дан косио? Па ти си, мислим, гладан као вук. Кузма ти је све спремио.

— Не, нисам ни гладан. Јео сам тамо. Него да одем да се умијем.

— Иди, иди, ја ћу сад доћи, — рече Сергије Иванович, мрдајући главом и гледајући брата. — Иди, иди брзо, — додаде он, смешећи се и скупивши своје књиге, спреми се да иде. Он се одједном развесели и није хтео да се растаје с братом. — А где си био за време кише?

— Каква киша! Само попрскала... Ја ћу сад доћи. Дакле, ти си добро провео дан? Дивота! — И Љовин оде да се пресвуче.

Кроз пет минута браћа су била у трпезарији. Ма да се Љовину чинило, да не може да једе, те је сео за ручак само зато, да не би увредио Кузму, али кад је почео јести, ручак му се учини изванредно укусан. Сергије Иванович, смешећи се, посматрао га је.

— Ах, бешале, имаш једно писмо, — рече он. — Кузма, донеси, молим те оздо. Само пази, затварај врата!

Писмо је било од Облонског. Љовин га прочита гласно. Облонски је писао из Петрограда: „Добио сам писмо од Доли, она је у Јергушову и послови јој не иду како треба. Отиди, молим те, до ње, помози јој саветом, ти све знаш. Она ће се тако радовати, кад те види. Сиротица, потпуно је сама. Таштa са свима још је на страни“.

— Дивота! Баш ћу да одем до њих, — рече Љовин. — Ако хоћеш, хајд'мо заједно Она је тако красна жена! Хоћеш?

— А јесу ли они ту близу?

— Тридесет врста. Па може бити и свих четрдесет. Али пут је одличан. Славно ћемо путовати.

— Мило ми је, — смешећи се једнако, рече Сергије Иванович.

Изглед млађег брата непосредно је изазивао у њему веселост.

— Ала ти имаш апетит! — рече он, гледајући његово нагнуто над тањиром мрко-црвено-препланулo лице и врат.

— Одлично! Нећеш веровати, како је ово користан режим против сваке будалаштине. Ја хоћу да обогатим медицину новим термином: Arbeitscur.

— Теби, чини ми се, то није потребно.

— Да, али разним нервозним болесницима.

— Да, то треба опробати. А хтео сам да дођем на ливаду, да те видим, какав изгледаш, но врућина је била тако несносна да нисам ишао даље од шуме. Поседео сам мало, па кроз шуму изађох у село, сретох твоју дадиљу и сондирах је односно мишљења сељака о теби. Како сам ја разумео, они то не одобравају. Она рече: „то није господски посао". Уопште, мени се чини, да су у народним појмовима строго одређени захтеви у погледу познате, како они зову „господске" делатности. Они не допуштају да господа излазе из оног оквира, који се определио у њиховим појмовима.

— Може бити; али то је такво задовољство, какво ја никад у животу нисам имао. И нема ту ништа рђаво. Није ли тако? — одговори Љовин. — Шта да радим, кад им се не допада. У осталом, ја мислим, то није ништа. А?

— Уопште, — настави Сергије Иванович — ти си, како видим, задовољан својим даном.

— Веома задовољан. Покосили смо целу ливаду. А с каквим сам се старцем тамо спријатељио! Ти не можеш замислити, како је то диван старац.

— Е, дакле, задовољан си својим даном. И ја такође. Пре свега, решио сам два задатка на шаху, од којих је један веома симпатичан — изналази се пијоном. Показаћу ти. А затим — мислио сам о нашем јучерашњем разговору.

— Шта? О јучерашњем разговору? — рече Љовин, блажено прижмиркујући, дувајући после свршеног ручка и не будући у стању да се сети, какав је то био јучерањи разговор.

— Ја налазим, да ти у неколико имаш право. Несугласица међу нама састоји се у томе, што ти као побуду стављаш лични интерес, а ја мислим, да интереси општег блага морају бити у сваком човеку, који стоји на извесном ступњу образовања. Може бити, да си ти и у праву, кад тврдиш, да би повољнија била делатност материјално заинтересована. Уопште, ти си природа сувише primesautière, што кажу Французи; ти хоћеш или страсну, енергичну делатност, или ништа.

Љовин је слушао брата и апсолутно ништа није разумевао и није хтео да разуме. Он се само бојао, да му брат не постави такво питање, по коме би се видело, да није ништа слушао.

— Тако је то, пријане, — рече Сергије Иванович, хватајући брата за раме.

— Да, разуме се. Па ја и не остајем при свом мишљењу, — одговори Љовин, са детињским осмехом кривца. „Око чега сам се то препирао?“ — мислио је он. „Разуме се, и ја сам у праву, и он је у праву, и све је красно. Треба само отићи у канцеларију да се нареди шта треба“. Он устаде, протежући се и осмејкујући се.

Сергије Иванович такође се осмехну.

— Хајд'мо заједно, ако хоћеш, да прошетамо, — рече он, не желећи да се растаје с братом, од кога је вејала бодрост и свежина. — Хајд'мо, свратићемо и у канцеларију, ако ти је потребно.

— Ах, Боже мој! — дрекну Љовин тако јако, да се Сергије Иванович уплаши.

— Шта је, шта ти је?

— Шта је са руком Агафије Михајловне? — рече Љовин, ударајући се по глави. — Ја сам и заборавио за њу.

— Много је боље.

— Али ја ћу ипак да тркнем до ње. Док ти метнеш капу на главу, ја ћу се вратити.

И он стрча низ степенице, тутњећи потпетицама као чегртаљка.

С руског преводи
М. Сретеновић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

ХРОНИКА

НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ

(Одговор критичару)

Има већ неколико месеца како ми је г. Милан Грол, пређашњи вршилац дужности драматурга Народног Позоришта, у два три маха поменуо, да ће у низу чланака објавити своје мисли и погледе о Народном Позоришту, а нарочито о садашњем његову стању, раду и правцу који му се ни по чему не свиде. Уверен и онда, као и сада после њихове објаве у „Српском Књижевном Гласнику“, да од тога посла може бити само користи по Народно Позориште, јер ће се на тај начин дотицати и износити пред заинтересоване многе ствари и појаве, које иначе остају непознате и необјављене, — ја сам и нарочито молио г. Грола да са тим чланцима не оклева. Без њих је било не само моје право него и моја дужност да не улазим у полемику са разним безименим т. зв. „позоришним критичарима“ и „позоришним пријатељима“ који су у личним нападима на Управу Народног Позоришта срећно прешли све ступњеве најразноврснијих увреда и клевета. Због таквога писања и наступила је немогућност не само за икакву полемику са таквим безименим писцима, него чак и за најобичнију службену исправку. Ма да сам опажао да се ћутањем не само ништа не добија, него на против да се по штошта и губи код необавештених читалаца, ја сам се ипак све до сада уздржавао и уздржао од сваког третирања оних најразноврснијих „питања“ о Позоришту, што их је већи део дневне штампе непрестано износио пред читаоце. Чланци г. Грола дошли су несумњиво доцније од мојих очекивања, али, према оном старом, боље је и доцкан него никако.

Најискреније уверен да је г. Грол у и онда као и сада једино стало до праве истине о Народном Позоришту, ја сам се

био обратио уредништву „Српског Књижевног Гласника“ са молбом за допуштење да на истом месту одговорим г. Гролу на његове погледе и тврђења о Народном Позоришту. Допуштење сам тражио пре свога написаног одговора, али ме је уредник, г. Д-р Јован Скерлић, одбио начелно, налазећи да је то немогућно, пошто је г. Грол — референт „Срп. Књ. Гл.“ за позоришне ствари. И ако сам веровао да је „Срп. Књ. Гл.“ преча истина од личности и г. Гролове и моје, ја сам зажалио због таквог одговора једино с тога што ће читаоци „Срп. Књ. Гл.“ бити једнострано обавештени о правом стању у Народном Позоришту, а сада и због тога што ће читаоци „Дела“ имати на овим странама само мој одговор, те ћу морати, више него што би то било потребно, цитирати поједине ставове из критике г. Грола. Уздржавам се да из акта одбијања мога одговора изводим себи повољне закључке, јер сам и без тога уверен да ће се потребном поређењем оптужбе и одбране позабавити бар, како то г. Грол каже, „онај мали круг позоришних најближих пријатеља, људи̂ од књиге и уметности и стални посетиоци, који су се до данас нешто више бавили позориштем“, а од којих је оно „сваким даном све занемареније“.

Чланци г. Грола штампани су у „Срп. Књ. Гл.“ 16 новембра, 1 и 15 децембра прошле године, под натписом „Народно Позориште“. Чланци почињу једном прилично неодређеном реченицом: „Никада као данас није се могло толико унапред очекивати шта се под овим заглављем може рећи, и опет за то никада као данас није било потребно рећи шта је и како је у Народном Позоришту“. Али је за то завршетак увода сасвим јасан и аподиктичан: „Никаква кампања ни доказивања очигледним фактима нису били потребни против једног апсурдног стања које се морало срушити само по себи, и то на један начин целисходнији, убедљивији и дефинитивнији, но што би то могла икаква критика и аргументација успети!“ Пошто Народном Позоришту већ откуцава дванаести час, г. Грол пише ове чланке једино због тога: „што би се ћутањем Народно Позориште пустило неповратној низбрдици којом је почело стрмоглавити се“. По г. Гролу позориште умире „најстраховитијом и најбеднијом смрћу; умире у времену када је општа пажња одстрањена на другу страну другим бригама, и када је теже но икад побудити нешто интересовања за њега и његове невоље“. Ко би и за тренутак само поумио

да овим ставом ублажава грчину г. Гролова суда, грдно би се преварио, јер одмах за тим, налазећи можда да се и сувише забавио при општој неповољној ситуацији, г. Грол овако наставља свој оштри и неумитни суд о Народном Позоришту: „Оно је данас без глумаца, без репертоара, без уметности, без критике (?), без публике, без хармоније у личним односима, без дисциплине у администрацији, без икаквог мерила и компаса у раду, оно се крпи с дана на дан покушајима без циља, без плана и често без смисла... У оној вашарској (!) гомили комада који се ређају и понављају без икаква система и тенденције, ни у погледу литературе ни у погледу развијање глумачке трупе, не зна се шта је бедније“.

Са колико је лакоће, да не кажем што друго, потекао овај немилосрдни суд о стању и раду једне високе просветне институције, брзо ће видети и мање посвећени, јер се многе од ових оптужаба могу не само обарати него и оборити. Немам разлога не веровати да је у часовима нерасположења према оваквом или онаквом стању у Народном Позоришту сва та тешка и немилосрдна оптужба могла лако потећи из пера г. Грола, али сам могао са правом очекивати да ће г. Грол бар написано кориговати и хладно расудити о свему што је хартија примала без роптања. Овакве тешке оптужбе са резервом се примају и у нашој огорченој партизанској борби, а сада их уносити и у наше књижевне листове — мора доиста да зачуди не само „онај мали круг позоришних најближих“ него чак онај „најдаљих пријатеља“, па ако хоћете и самих непријатеља. Зар набројити оволико грехова данашње Управе, а не моћи или не хтети покренути и зване и незване — није ни кукавички малодушно ни ружно тенденциозно? Ко је у стању да с уверењем пише о Народном Позоришту као што пише г. Грол, не сме заборавити да је себи поставио и дужност да од крилатих императива и оптатива пређе на доказивања која ће свима необавештенима отворити очи, какав ужас од Управе имају у Мелпоменину храму. Место тога г. Грол, оптужујући а не доказујући, очекује одбрану оптуженога према којој ће увек стајати његов категорички императив!

Још у почетку овога одговора уствpдио сам факт да ми је г. Грол, и ако на један мало симпатичан начин, учинио услугу, јер ме је ставио у потребну могућност да рад данашње Управе

изнесем на начин једино могућан у досадашњој кампањи противу ње. Имати према себи г. Грола, значи имати човека који је нешто више од три године био у положају драматурга Народног Позоришта, те према томе довољно верзираног у пословима о којима се сада ја бавим. Према томе: разуверити г. Грола о неправдама које наноси не личностима него једном читавом просветном институту, биће право задовољство за оптужену страну. —

Када је г. Грол написао „Позориште је данас без глумаца“, не знам да ли је на тој констатацији застао и запитао се, као што би се сваки морао запитати: „Да ли је доиста без глумаца, а ако је без неких — зашто је?“ Ето питања на које је требало да одговори г. Грол, а на које сада морам ја одговарати. У сезони 1904—1905 године драматург је био г. Грол. Чланови Народнога Позоришта који су тада били у списку, јамачно су били глумци, јер са државном помоћи од 38.000 динара не би ондашња Управа могла трпети никакав баласт, никакве инвалиде. Све што је било „непотребно“, тадашња је Управа одмах по свом доласку (1903 г.) ишчистила и избацила из Народног Позоришта. Према списку глумаца из 1904—1905 г. и према списку ове године, када Позориште „умире најбеднијом смрћу“, заједничких је чланова, дакле глумаца, 37 (тридесет и седам). Са колико год разлога г. Грол тврди да је онда „цела данашња трупа била млађа и свежија за пет година“, бар са толико исто разлога могу и ја устврдити, да је данашња трупа за пет година јача, напреднија, зрелија и развијенија, т. ј. г. Грол направио је несумњиву погрешку онаквим тврђењем. Ако су дакле чланови из сезоне 1904—1905 г. били глумци, они су то несумњиво и данас. — У данашњем списку активних чланова нема ових имена: М. Гавриловић, Б. Руцовић, Вела Нигринова, Софија Ђорђевићка, Љубица Павлица, Божа Димитријевић, Александра Бојићева, Десанка Поповићева, Љубица Пиперска, Бранка Попадићева и Д. Мокрањац. Колико догађаја при самом читању ових имена! А ни један од тих догађаја није непознат г. Гролу.

Не улазећи у суштину питања о пензиоповању г. М. Гавриловића, овде само наводим службени акт којим је стављен у пензију: „Немогући рачунати на интензиван рад г. Милорада Гавриловића ни у редитељским ни у представљачким пословима, Одбор је мишљења да се г. Гавриловић стави у пенсију на

рачун његове плате. Али, ценећи уметнички рад његов и желећи пружити му прилику и за даља уметничка приказивања, кадгод му то стање здравља допусти, Одбор ће радо гледати као госта г. Гавриловића у свима већим и старим и новим улогама, и стога му за свако такво приказивање одређује хонорар од четрдесет динара".

Да је Управа хтела да г. Гавриловића дефинитивно елиминира из трупе, она би умела и могла поднети предлог о томе други и друкчији. Намере Управине нису непознате ни г. Гролу, а што оне нису и потпуно остварене, нико не може окривљавати Управу, а ја ево јавно тврдим: најмање то може г. Грол. — Велу Нигринову и Софију-Доцу Ђорђевићку изгубило је Народно Позориште онда када су му биле од највеће потребе. Та два губитка највећа су и најстрашнија која затекоше Народно Позориште под овом управом. Губитак је тако огроман, јер им је смрт скоро једновремена, да му сличнога нема у досадашњем животу Народнога Позоришта. Ови су губитци до данас ненакнађени у женском особљу, а колико ће још трајати не знамо ни ја ни г. Грол. Друго је питање: да ли је Управа бар покушавала да ова два тешка губитка блажи ма каквим заменама? Низ неуспелих покушаја, донекле познатих и широј јавности, довољно сведочи да ли је Управа остављала само случају да залечује ове ране. Потребни обзири задржавају ме за сада да помињем сва имена виђенијих уметница на Словенском Југу које су без успеха приволеване да ступе на нашу позорницу. — Г-ђца Александра Бојићева напустила је позорницу и повукла се у породични живот. Исто тако и г-ђца Пиперска. — Г. Богобоја Руцовића није данашња Управа затекла у списку чланова, а погодбе, које г. Руцовић ставља данашњој Управи за ступање на позорницу, нису могле бити примљене. — Г-ђце Десанка Поповићева и Бранка Попадићева, и г. г. Б. Димитријевић и Д. Мокрањац јамачно нису она имена због којих г. Грол вели да је данас позориште без глумаца. — О млађим и најмлађим члановима данашње трупе, који нису били у списку сезоне 1904—1905 г., уздржавам свој јавни суд, јер му овде није место. Г. Грол понеког од њих истицао је и хвалио у својим рефератима.

Као што се види, ни један од побројених губитака није наступио кривицом или жељом Управе, као што није недо-

стајало ни најпреданијег заузимања да се губитци било привремено било стално попуњују.

Кад би г. Грол био несумњиво прави пријатељ позоришта а не овако необјективан критичар, он би могао и преко јавности пребацити Управи зашто се не стара да ненакнађеним губитцима не нађе замену у овом или оном имену уметничком. Уверен сам. јер из садашњег искуства знам, да то г. Грол не чини из најпростијег разлога, јер оно што би требало да дође — не може или неће, а оно што би хтело — није потребно. За сада је у том истина, и мени није ни мало пријатно што је овако јавно утврђујем.

Ако г. Грол није имао намеру да за све нежељене губитке окриви данашњу Управу, онда је имао дужност или да цитира замене (чиме би несумњиво документовао да је Управа доиста „без мерила и компаса у раду“) или да заједно с Управом и свима прâвим пријатељима Народнога Позоришта (јер га никад и ни зашто не могу занемарити) зажали што смо тако зле судбине у глумачкој вештини, кад и губитке од пре неколико деценија не можемо да подњивимо.

Што се тиче г-ђце Суханкове и г. Милутиновића, г. Грол добро зна да је г-ђца Суханкова, уживајући због болести неколико месеца одсуство са пуном платом, нежељено поднела оставку и ступила у Прашко Народно Позориште. Поред жаљења што је изгубила несумњиво даровиту чланицу, Управа није била у стању да ишта више учини и да је приволи на повратак у Београд. Г. Милутиновић, и ако задржаван, био је иступио из позоришта и, разуме се, сасвим нехотице створио прилику за најразноврснија тумачења па и окривљавања Управе. Својом јавном изјавом, да не иступа ни из каквих неспоразума с Управом, већ једино из својих личних разлога, није ипак успео да разувери све редакције о неоправданости нападања на Управу, јер је при његову поновном уласку у трупу, један лист објавио, да је г. Милутиновић добио потребну сатисфакцију од Управе, те се само зато враћа у трупу. Г. Грол требало је бар да констатује, да се ова Управа покашто и поправља у својим погрешкама.

Г. Грол тврди да је данас позориште „без репертоара“. По њему: „у оној варошкој гомили комада који се ређају и понављају без икаква система и тенденције, ни у погледу литературе ни у погледу развијања глумачке

трупе, не зна се шта је бедније“. — Када бих уствpдио на овоме месту: да после онаквих ненакнађених губитака у трупи, ја имам не само право него и драматуршку дужност да ниво репертоара спустим у границе његове могућности, — уверен сам да би ми највећи број читалаца дао за право, али не и г. Грол, јер он врло добро зна, да смо и у најлепше доба досадашњега развитка Народног Позоришта многе ствари давали онако како би их понеки из праве отаџбине тих комада — једва познали!.. И доиста г. Грол био би у пуном праву да ми замери, јер би најлепши део нашега репертоара још био непреведен и неприказан. Задовољити начело: колико се и како се за наше прилике најбоље може, — била је стална брига свих досадашњих Управа и њихов једино жељени успех. Зло је дати горе него што се доиста може. — Пошто је г. Грол тако кратко и немилосрдно одредио вредност данашњега репертоара, не остаје ми ништа друго него да опет позовем у помоћ методу успоређивања. Ако г. Грол јавно призна да му је репертоар у сезони 1905—1906 г. „вашарска гомила комада“ — ја ћу потражити, па можда и наћи, какав други пут и начин да му докажем да је репертоар 1907—1908 г. и са више системе и тенденције и литерарнији од његова. Дотле, да поредимо та два репертоара.

У сезони 1905—1906 г. (драматурија г. Грола) приказано је 42 оригинала 70 пута, у 47 представа.

У сезони 1907—1908 г. приказано је 43 оригинала 109 пута, у 76 представа.

Драматургија г. Грола имала је високо истакнуту фирму „Неговање српског репертоара“; моја драматургија има само незваних кумова који је крсте како ко стигне. Најчешће јој дају име „Неговање оперете на штету српског репертоара“. И г. Грол баш у овим својим чланцима није се устезао да је тако крсти, јер вели да је државна помоћ од 100.000 динара, између осталог, отишла: „на распикућно неговање оперете, чак и после осведоченог искуства да она — поред тога што расипа снагу и пажњу, што скреће у страну цео рад, што деморализује укус, што срамоти национално позориште — једе и оно мало с муком стечене и испрошене помоћи српској позоришној уметности“. — Зар после ових и оваквих врста не стичем право, да упитам г. Грола: па када је данашња Управа, поред „оперете“, стигла да дâ 109 приказа српских комада а ви обележени и

патентовани заштитници српског репертоара свега 70, — где сте били и шта сте радили за време своје Управе бар до првог повамћивања проклете „оперете“ (јер ви сте и то учинили)? С каквим се правом истичете као заштитници и једини „доброжелатељи“ српског репертоара, када вас је и једна „оперетска управа“ претекла за јачу половину ваше **једине фирме**. — Г. Грол има дакле пуно разлога да нам у српском репертоару уступи прво место. А да ли ће нам поред овог првог места, признати самим тим и нешто „мерила и компаса у раду“, „система, тенденције и литературе“ — идемо да видимо.

Заједничких комада у оба српска репертоара било је 20. Избор је несумњиво добар, јер га иначе не би ни приказивала драматургија г. Грола. Разлика је до броја комада у сезони 1907—1908 г. у 23 комада. Од њих је 14 новитета (које није могла приказивати драматургија г. Грола), а комада неприказаних 1905—1906 г. било је у сезони 1907—1908 г. свега девет. То су: Два Цванцика, Јелисавета, Немања (Цветићев), Подвала, Растко, Станоје Главаш, Суђаје, Тодор од Сталаћа и Кир-Јања. Ако и један од ових комада иде у „вашарску гомилу“, ако је и један недостојан приказивања, онда је г. Грол доиста у праву. Али ако није тако као што би г. Грол хтео да буде, ја онда доиста не знам у чему да тражим узрок таквом неправедном и непажљивом оцењивању?

Оволико о српском репертоару, а сад да пређемо успоређивању туђег репертоара у поменутим сезонама.

У сезони 1905—1906 г. приказано је 124 превода 200 пута; у сезони 1907—1908 г. приказано је 83 превода 173 пута.

Заједничких комада у обе сезоне било је 43; новитета (који се нису могли приказати 1905—1906 г.) било је 17; комада неприказаних у сезони 1905—1906 г. било је у сезони 1907—1908 г. свега 23. То су: Арлезијанка, Библиотекар, Булинарови, Вилхелм Тел, Дон Цезар од Базана, Дупла пуница, Ђурађ Бранковић, Женски пријатељ, Завичај, Корполан, Краљ Едип, Кремонски свирач, Лудвик XI, Лукреција Бордија, Лутка, Марија кћи пуковније, Мишел Перен, Нервозне жене, Париска сиротиња, Стара врлина, Хетман, Црвени буђелар и Шах Краљу. Ево дакле списка оних комада који су, по мишљењу г. Грола, права „вашарска гомила“.

Из овог досадашњег успоређивања прочитао је г. Грол још нешто, а ја не бих хтео да то не прочитају и остали, у

ове ствари мање посвећени читаоци. То су ове цифре: у сезони 1905—1906 г. приказано је 167 комада 270 пута у 237 представа; а у сезони 1907—1908 г. приказано је 126 комада 282 пута у 245 представа. Можда се и у овим цифрама крије какво „мерило и компас“, можда у њима има и неког „циља и плана“, па можда и „смисла“. — Свима посетиоцима позоришним познате су замерке члановима позоришним да овај или онај комад није игран како би требало, па чак и како би се могло, — а мањем броју познат је сталан одговор: репертоар је врло велики, проба је врло мало да би се комад спремио како би ваљало. Оправданост овакве одбране разумевали су и одобравали само људи заузети пословима у самом позоришту. У овом свом другом драматурговању, знајући врло добро колико је истине у свему овом, помишљао сам да поделим трупу у два дела, те да на тај начин удвојим број проба, јер би се једновремено држале на два места. Колико је то била само лепа жеља, показало се при првом, озбиљном огледу за извршење те намере. Нагоњен силом околности да се те намере одречем, покушао сам да број разноврсних комада у једној сезони сводим на што мањи број, т. ј. да број приказивања појединих комада водим што већем броју. И ако је сезона 1907—1908 г. била сезона за прве огледе ове намере, ипак сам број комада свео на 126 т. ј. за 41 комад мање према сезони 1905—1906 г. Када се зна да је приход у сезони 1905—1906 г. био 130.978·45 дин., а 1907—1908 г. 131.533·90 дин. — уверен сам да овим првим огледом не може бити незадовољан нико, а најмање чланови Народ. Позоришта којима је уштеђен тежак и напоран рад за још 41 комад. Према пређашњем начелу „Глумац је лимун који треба цедити до последње његове капи!“, ја сам покушао да то правило применим на комаде. Да ли је било успеха или не, сведоче и суме прихода у те две сезоне; а докле се у том правцу може ићи, огледам и ове сезоне. Резултати за ову годину биће објављени у новом Позоришном Годишњаку.

Верујем да г. Грол неће имати никаквих оправданих разлога да ове још незнатне успехе ма чим сумњичи и да им одриче вредност.

Р. Ј. Одавић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

НЕКРОЛОГ

† ЛАЗА КОМАРЧИЋ

9 јануара 1833. — 9 јануара 1909.

Наш је јавни живот као коло, из кога се пушта један по један. Испрва дугачко, шарено, и орно; ђетић до ђетића; мислиш никад посустати ни растурити се неће. Повија се коло час лево, час десно; једни живље трупкају, други ситније везу; излећу усклици и падају поскочице. Али, поступно, ноге почињу издавати, весела ћуд нестајати; играчи иступају — један, други, трећи... и коло бива све мање... Да, да, коло наших јавних раденика јако је проређено. Као да се и не вије више — тако је мало оних, који остадоше у њему, а нови се слабо хватају. Већина га је напустила, а баш ти беху по избор момци! Колико их је само последње две три године испало!... Ето сад и Лазе Комарчића!...

Ко год је изближе познавао Лазу Комарчића, признаће да је с њим отишао из наше средине редак човек. Од терзиског калфе и паланачког механџије, поред свих невоља што га сустизаху, и ломећи се кроз живот у коме му никад нису руже цветале, он је постао један новинар од вредности, и писац чије књиге вреди читати.[1] У њима се неће наћи дубоке психоло-

[1] Као засебне књиге, колико је мени познато, изашле су ове његове приповетке и романи: „Драгоцена огрлица“ из 1880. (Радња се збива у Паризу, али се њоме у самој ствари расветљује спор, који је тада вођен око Коларчева тестамента. Вид. приказ Анд. Николића у „Отаџбини“ књ. V стр. 156); „Бездушници“ (несвршено): „Мој кочијаш“; „Два аманета“; „Један разорен ум“: „Претци и потомци“: „Једна угашена звезда“: „Проспоци“, и „Мученици за слободу“ (1908). Издао је и две збирке приповедака: једну 1894, другу 1905.

гије, великих страсти, социјалних проблема и експресивних описа; њих није ни писало перо богоданога приповедача; Лаза није био песник. Али је Лаза био човек изванредно бистар, онако како може Србин да буде; знао је да посматра и прониче, и умео је виђено испричати језиком чистим као кристал. Језик је његов био од природе такав, а не у школи или из књига научен, као онај филолошких догматичара. Њихов је језик вештачко, Лазин природно цвеће; Лази је чистота писања дошла од рођења, као што, на пример, Херцеговцу у крви лежи лепота говора нашег. Али Лазине приче и романи (нарочито „Бездушници“ и „Мој кочијаш“) садрже и других, веома занимљивих, црта. Низ у народу проведених година наоружао је некадашњег учитеља и механџију великим искуством. Лаза је скроз познавао народ свој. Он је на самом извору оштро уочио све махне и слабости његове, запазио сва зла која га подривају, и доцније, кад га је живот одвео на новинарско-књижевни посао, он је имао грађанске куражи да отворено и без предрасуда указује на болесна места. Данас, кад је и само време обелоданило понеку политичку заблуду, и када се повећи број наших одличних људи, завођених некад младошћу и бујним темпераментом, попео на једну вишу тачку сталоженијег и трезвенијег посматрања, види се још јасније да је механџија из Црне Баре писао истину, и да је у многоме располагао с политичком видовитошћу... Лаза је не само познавао, но и волео свој народ. Волео га је поштено и паметно, не мазећи га и не ласкајући му. Али су њега ипак јако болеле оне невоље, за које народ његов није сâм крив, и он се у својим приповеткама и чланцима увек подавао искреној, топлој жалости над злом коби нашега раздробљеног и кињеног племена. Он је своје родољубље и дѐлом посведочио: одбијени кажипрст његове суве десне руке, који му је откинут на барикадама при бомбардовању Београда, био је видан и дирљив доказ Лазина патриотизма...

Комарчић се родио у Теслићи, близу Плеваља, 9 јануара 1833, али је још дететом прешао с матером овамо, где му се отац беше склонио испред турскога гањања. Оставши сироче, послуживао је, прво у Ваљеву, после у Београду, док није ступио на терзиски занат. Затим је, као изучен терзија, продужио гимназију и после положеног учитељског испита 1864, први пут учитељевао у смедеревским Липама. Нагнан, доцније, материјалним и породичним неприликама, држао је механу у Цр-

ној Бари, и Обреновцу, где је написао прве главе својих „Бездушника“ и штампао их у „Отаџбини“ 1880—82. Роман овај, у коме се износи једно наше, на жалост, још нескорењено зло — зеленаштвук — обратио је, поред „Драгоцене огрлице“, пажњу на књижевног механцију. Лаза се убрзо затим настанио у Београду и 1882 добио уредништво „Видела“, чији први уредници беху Аца Новаковић и Тодор Стефановић Виловски.

Од тада управо почиње новинарска каријера Комарчићева.[2] Оцепљење радикала беше онда у велико извршено, а „Видело“ постало орган новоформиране и целокупне Напредне Странке.[3] После српско-бугарског рата тога је јединства нестало. Неуспех овога фаталног рата приписиван је искључиво Гарашанину и напредњацима, што је и међу самим њима изазвало подељена мишљења; али су ауторитет Гарашанинов и непопустљива приврженост напредњачке масе према његовој личности победили сваку сепаратистичку тежњу у странци. Тада се догодио један парадокс: Напредна Странка, поред свеколиког ратног неуспеха, јавља се још јача, борбенија и већма дисциплинована. То је, уједно, најлепше време „Видела“ и доба најактивнијег уређивања Комарчићевог. Заслуге његове за орган напредњачки, којем је он, с незнатним прекидима,[4] стајао петнаест година на челу — не могу се у једном овако кратком некрологу ни обележити, а камо ли достојно оценити. Лаза Комарчић је делио добро и зло с одличним органом своје драге странке; он је био његов веран, истрајан и до последњег броја неуморан уредник; историја „Видела“ обухвата један плодни одсек Лази-

[2] У два маха је имао и свој сопствени лист (1874 издавао је у Крагујевцу „Будућност“, а у Београду, после „Виделовог“ престанка, „Нови Завет“), али оба пута свега неколико месеци. У редакцији „Видела“ радио је прво с Драгутином Милодановићем, који је као уредник суботичке „Виле“ прешао у Србију и био добровољац за време српско-турскога рата; после му је Милан Бељчевић, све до 1897, био стални помагач.

[3] Главни му сарадници беху тада: Пирочанац, Гарашанин, Кујунџић, Чеда Мијатовић, Каљевић и Ст. Новаковић. — Доцније, после рата, извршена је једна реформа „Видела“, и тада је уобичајено да се чланци потписују псевдонимима: Лир (Гарашанин), Раул (Анђелић), Поза (Данић), Пан (Бељчевић), Фигаро (Радоје Радоиловић), и др. Комарчић се потписивао Дегиљ или *Т.* (еслицанац).

[4] „Видело“ је први пут престало после 14 маја 1887. Поново је покренуто у лето 1890. Г. 1892 одлежао је Комарчић неколико месеци у пожаревачком затвору, за које га је време замењивао Бељчевић.

ног мучног живота. И када је, године 1897, с распуштањем Напредне Странке, престало коначно и „Виделo“ — да се, као и сама странка, никад више не обнови у првобитном квалитету — завршио је, може се рећи, и Лаза своју новинарску каријеру. Он је и после тога новинарисао и писао, али је сада место новинарске више водио другу једну борбу — борбу за хлеб.[5]

Као новинар, Лаза је имао свој нарочит начин. У чланцима његовим нема великога полета, али нема ни жучности. Он није био полемичар, и увек се противио личном тону, који је од вајкада специјалитет наше журналистике. Чланци су његови мирнији, описни и заобилазни, испричани на тенане и лако схватљиви. Лаза је писао за напредњачке сељаке, масу напредњачку, онако, од прилике, као што је Пера Тодоровић беседио и писао за широке радикалне кругове.

Лично је био Комарчић човек лепих врлина. Скромност његова беше позната, и нигде се није толико испољила, као онда, када га начелни пријатељи изненадише прославом десетогодишње му службе уредничке, 9 јула 1892. На банкету, који му је тога дана увече приређен у старом и тада чисто напредњачком Гранд Хотелу, једва је сиромах Лаза, тронут до суза, нашао речи захвалности.[6] Беше то једно [illegible] срце, и мене су свакад у његовим причама [illegible]ратно дирала она места, где се описују деца, коју је он волео и мајсторски — ту је Лаза био ненадмашан — описивао.

Карактеристична је била и Лазина јака наклоност мудријашењу и маштарењу о појавама изван нас, високо изнад досе́за̂ња нашег — о звездама које трепере, које су се угасиле, и које ће се тек јавити; о световима невидљивим, и регионима бескрајно далеким. Самоук у астрономији, као и свуда,[7] за дивно је чудо колико је астрономских знања имао тај човек. Он их је често уплетао у својим радовима („Један разорен ум“, „Једна

[5] Лаза је двапут био коректор у Држ. Штампарији. Први пут је то место, које би се могло назвати звање милостиње, добио одмах по доласку из Обреновца у Београд; после тридесет година добио га је поново пред смрт своју, од данашњег министра просвете Анд. Николића. Хвала му! Исто тако заслужују хвалу Академија Наука, која је Лазу последњих година материјално помагала, и Коларчев Одбор, који му је неколико књига издао.

[6] Вид. опис те прославе у „Виделу“ бр. 55 од 22 јула 1892.

[7] Лаза је, на пример, са̂м одлично научно француски. Годинама је желео да види Париз, који је из књига знао у прсте. Жеља му се тек доцније, благодарећи једном случају, испунила.

угашена звезда“), док им се у последње време није скоро сасвим ôдâо. Разочаран и изубијан у животу, тражио је сиромах Лаза утехе над земљом, међ звездама, горе, високо и далеко од људи, у царствима недостижним и бесконачним. И када је, са својом вазда затуреном десницом на леђа, корачао по овој земљи — он је мислима био у оном другом, бољем свету. Сад је тамо и неће се више вратити...

Нека му је светао помен!

Др. Божидар С. Николајевић.

КРИТИКА И БИБЛИГРАФИЈА

Српско Народно Црквено Појање. I Осмогласник, ставио у ноте Ст. Ст. Мокрањац.

Пре две године било је у јавности говора, да је г. Мокрањац ставио у ноте „Осмогласник". Поводом тога написали смо у овом часопису, у свесци за нов. — децем. 1905 г. чланак „Нотно црквено појање" и упозорили надлежне на појање Корнелија Станковића, које се сада налази у Акад. Наука на чувању. Напоменули смо да је то појање министарство просвете откупило и да нема потребе готов посао поново радити, у толико пре, што се више цени оно раније забележено, пошто је за педесет година морало бити измена на штету старог појања. И са историјског гледишта успели смо доказати, да је појање пренето из бивше војводине у Србију, па ако је било изопачавања, онда га је овде морало бити, стога се има поменуто појање сматрати као најаутентичније. Не знамо да ли поводом тог нашег чланка, или не, али то не мења ствар, позвани су од стране Акад. Наука музичари г. г. Маринковић и Мокрањац да прегледају рукопис и даду своје мишљење. Реферат г. Маринковића гласи: да се појање које је Станковић прибележио има сматрати као најстарије и најаутентичније. Погрешака има, које се могу лако исправити ако се повере стручном музичару у том послу, а ради контроле да се образује одбор од зналаца црквеног појања, који би надгледали редакцију, и што буде тај одбор огласио за добро, да тако остане за сва времена, да се тако редиговано појање унесе као уџбеник у богословију и учитељске школе.[1]

[1] Нетачно је тврђење г. Доментијана у 9—10 св. Наставника за 1908 г. да је мишљење г Маринковића: како је потребно Станковићево појање отштампати као издање Акад. Наука.

Сасвим супротно мишљење дао је г. Мокрањац. Он је био за то: да се из пијетета према Станковићу штампа онако како га је написао, а то је потпуно разумљиво.

Као што се види, мишљење најмеродавнијег лица није усвојено, тако исто и наш чланак остао је глас вапијућег у пустињи. Надлежни су ћутке преко тога прешли и допустили да се Осмогласник, који је г. Мокрањац у ноте ставио, штампа као уџбеник и ако о њему није донет стручан суд. Читаоци нека суде је ли такав посупак оправдан и уместан, а ми ћемо се користити дозволом, „која не искључује стручну критику“, ма и после свршеног чина.

У предговору труди се г. Мокрањац да нас увери како је он зналац црквеног појања. Аргуменат му није баш јак. Вели да је као дете био одличан певач, па је чак и ирмологију знао. У оно доба, а то је пре четрдесет и пет година, сваки је морао у основној школи учити појање, такав је онда програм био, но то се појање тицало одговарања на јектенија, понеки ирмос и хвалите. Сваки је без сумње по нешто упамтио, само је то врло мало да неко може себе сматрати зналцем па како било побожан био и ревносно походио јутрење и вечерње. У црквеном појању зналац је онај музичар, који је, поред велике љубави и воље према том појању, учио богословију или учит. школу. Па и то није довољно. Дотични мора имати пречишћен појам и укус о лепом у црквеном појању, да зна шта одговара нашој православној цркви. Бележити црквене мелодије није тежак умни посао, али је тешко пронаћи у том хаосу од додавања и мењања, шта је побожно, лепо и тачно. Затим треба умети дати мелодији музичку форму, да има логике, да задовољи и свештенике и странце музичаре; — једном речју да има своју карактеристику која потпуно одговара православном појању. Те особине нисмо на жалост опазили у овом раду.

Пре свега неоснована је тврдња, да мало појање нема такта онаког какав се у музици разуме. Исто је тако нетачно, да су те мелодије без текста све у дводелном такту. Ако би се хтело укалупити у један такт, као што је Станковић радио, (а то је главна његова погрешка), мелодија губи од свог правилног кретања, а и речи у нагласку. Да се г. Мокрањац умео удубити озбиљно у студирање ритма, не би могао тако лако рећи, да су све мелодије у дводелном такту. Има у црквеним мелодијама дводелних, троделних, за тим неправилних тактова

у разним комбинацијама. Да богме да је лакше бележити у musica plana и не исправљати погрешне нагласке у речима, него се удубити у истраживање ритма и мелодије на хармонијској подлози, да тај рад добије савремен тип музике.

Неозбиљна је претпоставка о неком заоштравању мале терце у велику. Тако исто неоснована је тврдња, да је тешко певати малу терцу и да су за њу потребни музикални певачи, кад знамо да има пуно народних песама које имају тај интервал, па га ипак наш народ пева без тешкоћа. Сме се као поуздано претпоставити да су црквени појци бољи певачи од сељака, па кад тај сељак може певати малу терцу, за што да не може црквени појац, него мора толико заоштравати да оде из мале чак у велику терцу. Ваистину оригинална теорија. Није то по среди. Могао је Станковић лако грешити и ми верујемо да је од своје воље ставио мелодију у f мол, место f дур, али г. Мокрањац је начинио још већу погрешку, отишавши чак у „as“ дур, па да би маскирао ту своју погрешку, морао је измислити теорију о заоштравању мале у велику терцу.

У погледу мелисма није зналачки поступљено. Тамо где нису потребне јављају се, а где су нужне да даду нарочиту карактеристику православном појању, њих нема. Многе су варијанте унете без потребе, кад је књига школи намењена. Наћи оно побожно, музикално и логично, па то унети, био је задатак, али баш у томе лежи тежиште знања и укуса.

Да прикажемо мелодије како су прибележене.

Много би нам олакшано и прегледније било, кад бисмо нотним примерима показали мелодију; но како немамо то на расположењу, мораћемо се речима послужити. Али пошто је то доста тешко за разумевање, ограничићемо се само на први глас, јер простор листа не дозвољава да и остале гласове опишемо.

Свака мелодија као целина — став, има своје одељке који одржавају мелодичну целину и њену логичност, стога мелодија која претходи каденцији, као и после каденције мора стајати у сагласности т. ј. природно да тече. Први глас на „Господи возвах“ има ту особину, да му се мелодија креће у истоименом дуру и молу, и за то је неопходно, да се мелодијски одељци крећу на основи хармоничке подлоге, како би им се јасно видео карактер, да ли је дур или мол. Тако је правилно схватање савремене музике. Наши појци учили су појање на памет

и они нису обавезни знати, певају ли у дуру или молу, чак им се не може замерити ако речи погрешно наглашују, за то они никако не могу бити меродавни за музичара — знаља, који појање у ноте ставља да буде употребљиво за систематско учење; све те погрешке и недостатке мора он знати исправити, а да се не огреши о карактер мелодије.

Почетак првог гласа „Господи возвах“ написан је скучено од петог до другог степена, а боље би било до првог, дакле од c—f и то овако: „Господи воз“ на f мол хармонији, а „вах“ на доминанти исте хармоније. „К тебје“ иде течно, али „услиши мја“ треба на слог „у“ да су две осмине каденција на субдоминанти, и то је други одељак. Трећи одељак логично би било да је у дуру, а не измешано. Четврти период „Господи возвах тебје“ много би боље било да је у дуру, а не мешано, а слог „бје“ треба да траје три четвртине и од последње да наступи мол и да свршава на доминанти. Пети период је добро написан само је скучен као и други. Шести има исте погрешке као и трећи, поред тога употребљен је алтериран тон „h“, који спада у нову музику, а у старој ремети карактер.

„На стиховње“ певања не разликују се од тропарског, и врло мало су употребљене четвртине с тачком и осмине које дају нарочити тип овоме гласу. Већина тонова креће се изотонично у четвртинама и услед тога чини тром утисак.

У дванаестој песми, шести ред, понављају се ови тонови: c, b, a, b, на речи: „видјев тја зиждитеља вере (исполњи). Овака понављања не трпи старо црквено појање. (Ова мелодија фрапантно потсећа на фриволну песму: „Оставише мене моји пријатељи, друзи“). Исто се може рећи и за свршетак песме. У двадесетседмој песми почиње се са четвртим степеном, а много би музикалније било да почиње са петим као и „Господи возвах“ кад је исто. Исте се погрешке понављају и „На хвалите стихира“ као у почетку. Обим од једне октаве може се применити и „На стиховње“ а не, као што г. Мокрањац тврди, само до мале септиме, а најбоље се даје доказати песмама: „Во јордање“ и „Опште је воскресеније“ као што је Станковић пре педесет година прибележио.

Погрешна је теорија г. Мокрањчева у опису првог гласа под „b“ стр. 5. Ова су „Блажена“ првога гласа по тропарском начину, а што почињу другим степеном, долази отуд што је нагласак речи јамб. Тим степеном може почети и тропарски

глас а да не квари карактер, ако је јамб или амфибрак. Мелисма има врло мало на штету мелодија. Алтерирани тонови појављују се и у тридесетдеветој песми. Понављања могла су се избећи, а свршетак да пада редовно од четвртог на други степен.

На страни тридесетдругој назвао је г. Мокрањац „Два Блажена“ по старом начину, међутим су баш то права „Блажена“ која се певају у првом гласу, а она што их он назива нова, нису ништа друго, него скраћена, а певају се тропарским гласом, за то би требало да се та стара „Блажена“ певају, бар би се избегла монотонија. Погрешака има и у овим мелодијама које су узрок тромости, а undecima могла је потпуно изостати.

Поменули смо да погрешни нагласци нису исправљени. На пр. у речи: „человјекољупче“ дат је овакав нагласак: — ◡ — — — ◡, а треба да је овакав: — ◡ — ◡ — ◡. У тринестој песми, други ред, погрешно је мелодично наглашена реч: „Господи“, последњи је слог отишао на више. На свршетку исте песме и то речи: „велију милост“, наглашене су овако: — ◡ — ◡ ◡, а правилно је овако: — ◡ ◡ — ◡. То вреди за све стиховње, тропарско, богородно и др.

Наслов ове књиге није тачан, треба да стоји: „Српско-народно православно црквено појање“. Срба има три вере, зато је нужно да стоји које вере.

Као што се види резултат није повољан, али не треба кривити г. Мокрањца што је ову ствар тако олако узео. Крива је његова околина, која је преценила његову снагу. Најзад и није лако у музици Вук постати, па још без Копитара.

Ми смо убеђени да ће се овај посао око сређивања црквеног појања морати и по трећи пут радити, кад у овој земљи наступе времена, да посленици не беже од стручног суда, него га баш траже да би се посао што савршеније израдио, а дотле, пој мо ове погрешне црквене мелодије, молимо се Богу и надајмо се бољем.

На Св. Спиридона,
у Београду.

Душ. Јанковић.

Зембиљ, шала и маскара свеска I и II написао Саво Скарић, накнада и штампа Српске Дионичарске Штампарије, Сарајево (Прештампано из „Српске Ријечи“) 1908. Цијена 1 динар.

У децембру мјесецу г. 1905, кад сам био уредник сарајевске „Српске Рјечи“, добих један рукопис, написан писаљком и врло лепом калиграфијом. Одакле? — из болнице, где је писац болестан лежао. Одмах ми упаде у око јединствена, фина сатира и једар хумор, којим је рукопис провијавао. Нађох духовитост, која се чисто преливала. Рукопису је био напис „Зерзеват“, а шибао је силеџилуке босанске владе. Писац тога рукописа био је — Саво Скарић. Тешка болест приковала га је за кревет, где лежи четири године... Кад сам га походио, видио сам пред собом млада човјека (сада му је око 27 г.), који, схрван тешком бољетицом, лежи као прикован. Не може ни да се окрене у кревету. Када пише, пошто не може ни главу да окреће, употребљава — огледало... Страшна је то слика. Из оних ватрених, непомичних очи сукљају живе варнице, жеља за животом и оно очајничко хватање за живот.

То вам је Саво Скарић, писац чувеног „Зембиља“. Велим „чувеног“ јер нема ниједног писменог човјека у цијелој Босни и Херцеговини, који не познаје Скарића и његов духовити „Зембиљ“, који излази сваке суботе у сарајевској „Српској Ријечи“. Нема Босанца, који с нестрпљењем и грозничавим интересовањем не чека суботу. И још како је дуго то чекање! Пред редакцијом чека читава гомила радознала свијета, који не пита: је ли изашла „Срп. Ријеч“, него је ли изашао Зембиљ? Онај, ко није живио ових посљедњих година у Босни и Херцеговини, тај није никако у стању да схвати и протумачи то необично интересовање.

Шта има у Зембиљу? — Свега, што може да стоји у кошарници (турски Зембиљ). То је крик рањене једне душе, чисто бих рекао из виших сфера, која на свом роваању биљежи гласом пророка недјела и силеџилуке, које трпи српски народ у Босни и Херцеговини. Писац шиба те силеџије језиком и жаргоном, који до срца допире... Час несташном шалом, час духовитом сатиром, која за срце уједа, час осветничким тоном као грмљавина грома, час дидактиком народног учитеља, час

страшним нагласом, који се диже до драматске висине — устаје овај болесни син тужне Босне у одбрану свога потлаченог народа. Као што је прије талијанске епопеје Ђ. Ђусти својом оштром сатиром сатирао зулумћаре у својој лијепој домовини, тако и Скарић шиба те исте зулумћаре тоном, који иде од срца срцу. Његова је сатира фина, хумор увијек на свом мјесту и природан, карикатура не прелази никада у баналност, нити се спушта до ниске — портнографије. Не! Као што су узвишени идеали пишчеви, тако су чиста и средства његова. Писац не пише, да некога разоноди или насмије, он се не пушта на гране писца шаљивих листова наших — он пише синтезу једне велике борбе, једне народне епопеје. Његов Зембиљ је политичка и културна повијест српскога народа у Босни и Херцеговини где су хронолошким редом побројани главнији зулуми и догађаји.

Оно што му особиту цијену даје, то је — актуелност једног вредног хроничара, који све важније догађаје хвата. Његова лица су живи типови, с којим се у Босни увијек сријетамо. Ту вам је фамозни „предстојник“ са својим реакционарним и бирократским погледима; ту је онај типички Холечеков господин Фелдвебел и његова жена, који направише каријеру; ту је жандар, фратар, екзекутор, судија, цензор, поглавар земље, досељени учитељ и чиновник, писар, десетар, шумар, фабрикант и т. д. Све се то ређа у овим свескама као у калеидоскопу. И ви видите једну гадну и одвратну слику народних гробара, штребера и парасита, који шире „културу“.... Ови одвратни типови вјерни су фотографски снимци; њихова улога је највјерније окарактерисана. С једне стране ова жгадија а с друге црна слика биједног сељака нашег гдје га ови људски олош гази!... Болесни Скарић пламеним ријечима грми против ових звјерова.

Скарићев је Зембиљ једна врста највеће народне инстанције. Када не помогну тужбе на владу, суд, новине, жалба — српски сељак има још једино средство — Зембиљ. Са горком резигнацијом долазили су ми боси и голи сељаци и говорили: „Кад баш нема гдје, а ти га (кривца) тури у Зембиљ!“ Ultima ratio.

Као што је немилостив према „куферашима“ једнако је немилостив и према Србима, када погрјеше. Он не затвара око пред пороком, ма гдје се овај појави.

Скарић је најјачи на пољу политичке сатире, која се провлачи кроз све његове радове. Ревидира догађаје из актуелне политике, карикира их својом нарочитом тенденцијом, која је прожета великим патриотизмом. Сви политички проблеми налазе у њему вјерног тумача, који их језгровитим и народним стилом тумачи народу. Ништа он не пропусти.

Оно што му је највећи глас стекло то је провинцијални колорит, са облигатним турцизмима, у којим ужива Босанац. А он тако лијепо погоди и метне сваки израз на своје право мјесто. Онај, који није живио или се није родио у Босни тешко ће да схвати чар ових турцизама, који су веома чести. Ко не прати политичке догађаје њему је још теже. Зато би било врло нужно, да се макар и засебно напише ријечник ових турских ријечи и наведених лица, да ове књиге буду приступачне цијелом народу.

Најпопуларнија је данас књига у Босни а биће још за много и много година — Скарићев Зембиљ. И Кочићев је „Јазавац“ врло успјела ствар, али ни из далека није Кочић нашао у Босни онаки пријем као Скарић. Зашто? Кочић је писао за ширу српску публику, а Скарић само за Босну. Кочић се ограничио већином на питање и живот сељака, Скарић је дубоко заграбио не само у живот цијелога народа, него и у све гране његова живота. Што су некад биле „Абуказемове шетње“ и Домановићева „Страдија“, то су данас у Босни Скарићеви радови, којим је подигао збиља себи вечити споменик aere perenius. Колико народ у Босни цијени Скарићеве радове, доказује најбоље чињеница, да данас Муслимани уче ћирилицу само да читају „Зембиљ“...

Мислим да му је ово најбоље и најмилије признање.

Стијепо Кобасица.

БЕЛЕШКЕ

Румуни према Србима и Бугарима. — Као издање Задужбине Илије М. Коларца штампана је расправа професора славистике на јашком универзитету д-ра Илије Барбулеска „Румуни према Србима и Бугарима, нарочито с погледом на питање македонских Румуна“ (превео с румунског Светислав Илић, у Београду 1907. — Нова штампарија — Давидовић. У 8⁰, стр. VIII + 176. Цена 2 дин.) Циљ овој расправи обележава писац у своме предговору и вели: „...Овим се делом пре свега доказује да, као што се у прошлим вековима претеривало у добру, што је у нас (у Румуна) потицало из струје надахнуте словенофилским осећајима, и стварала се прича да су Срби једини „врло бистар народ“, исто се тако претеривало и у злу, што је опет потицало од назадњачких против-словенских струја, што је све до данас распростирано мишљење у народу да су ти исти Срби „врло прости“. Опет из истих разлога доказујем да је у том истом старијем периоду Словенства, у друштвеном животу наших Кнежевина, преоблађивао не бугаризам, као што се то погрешно мислило, него „Србизам“, и то како у самом облику чисто српском, тако и у облику македонском: у језику романско-словенском, у цркви, у економном и уопште у друштвеном животу. Исто тако доказујем још и то, да је и у нашем садашњем животу штетно што је код нас распрострањено мишљење: да су македонски Словени били и да су то још и дан данји неоспорно чисти Бугари, а не Срби, и да, према томе само Бугари, а не Срби, имају етнографских и историјских права у Србији“. Затим хоће да покаже да Румуни треба да се, „пре садашњим тежњама Бугара и Срба“ наспрам Румуније, руководе „према свега политичким интересима саме Краљевине Румуније и тек у другом реду према културним интересима Аромунским“.

И ако, изгледа, писцу није сасвим добро позната свеколика научна литература о питању српском и бугарском с погледом на национална, историјска и економска права на Македонију, ипак је он своју тезу довољно јасно и убедљиво доказао. Нарочито је интересно пишчево излагање о политичким и културним везама између Срба и Румуна у прошлости, те и по овоме, као и по свему осталоме, ова расправа долази у ред озбиљних публикација о балканском питању.

Анексија Босне и Херцеговине. — Признати наш научник д-р Јован Цвијић, професор Универзитета, на-

писао је ради обавештења страног света, књигу „Анексија Босне и Херцеговине“. (У Београду, Држ. Штампарија Краљ. Србије, 1908, стр. II+62, у 8⁰, са две карте. Цена 1·50 дин.). У овоје књижици има пет одељака. У првом одељку „Географски и економски положај Србије“ оцртава писац мучан и географски и економски положај Србије без ових двеју српских покрајина. У другом одељку „Значај Босне и Херцеговине за српски народ“ писац доказује „да су Босна и Херцеговина по вредности народа, по његовом централном положају у етнографској маси српско-хрватскога народа и по згодној мешавини православних и католика кључ српскога проблема. Без њих не може бити веће српске државе. Оне су најважнија област српско-хрватскога и тиме југословенског питања. У одељку трећем „Дух и смисао аустроугарске управе у Босни“ утврђује се јаким доказима да Аустроугарска није испунила ниједну од обавеза датих на Берлинском Конгресу, већ је главну бригу за ових 30 година бринула да српски народ разних вера међу собом завади, особито потпомажући католике и дражећи мусломане против православних. Статистичким се подацима утврђује да је католичко становништво, нарочито по градовима, нагло расло, док је мусломанско сразмерно опадало, а православно је одржало у главном свој проценат: значи, дакле, да се Аустроугарска старала да католичко становништво појача, нарочито насељавањем странаца, како би себи створила чвршћи положај у овим двема српским земљама. Међутим није ништа урађено да се унапреди народна просвета и побољшају економске прилике. Као најјачи доказ за то јесте то што је аграрно питање остало исто као и под Турцима, док су се намети знатно повећали. У четвртом одељку „Гарантије или минимуми потребни за живот Србије и Црне Горе“, говори писац шта би требало Србији и Црној Гори дати, ако би велике силе признале анексију. Најзад у одељку „Српски проблем“ оцртава писац мотиве аустроугарске политике на Балкану и тврди да су Срби, према својим националним особинама и политичким тежњама, најодлучнији противници Аустроугарски. Балканско питање неће бити решено, ако се не задовоље интереси српскога народа.

Босния и Герцеговина. — Уредник часописа „Славянскія Извѣстія“, В. Н. Корабљов, штампао је поводом анексије Босне и Херцеговине у истом часопису чланак „Босна и Херцеговина. Њихова прошлост и садашњост“, (и засебно оштампано). У овоме чланку Корабљов, као ватрени поборник словенских интереса, у кратким потезима говори о „чину највећега насиља“ који је учинила Аустро-Угарска. Споменувши такође укратко прошлост ових двеју српских покрајина до Берлинског Конгреса, писац прелази на тридесетогодишњу управу овим земљама. Оно што смо напред напоменули да констатује др. Јов. Цвијић у својој књизи о овој ствари, исто тако убедљиво утврђује и Корабљов, који је и својим очима видео многе неправде и многа зла што их је починила и што их чини аустроугарска влада, нарочито према православном делу српскога народа у Босни и Херцеговини. Како искрени пријатељ балканских Словена, Корабљов дубко жали губитак ових двеју српских покрајина, јер у њима живи потпуно свеж српски народ, који би својим и националним, и физичким и моралним особинама освежио остали део нашега народа. Али што се ово

десило, кривица је — вели Корабљов — и до самих Срба у Србији, који су сву своју снагу ломили у Маћедонинији, у којој нису ништа задобили („почти ничего не пріобрѣтая въ Македніи"), а испустили су из својих руку Босну и Херцеговину, чије је становништво полагало највеће наде у Србију. Колико је ово тачно, нека кажу српски па и руски државници који су српску политику водили последњих 30 година.

Колико је Карабљов дирнут овом страшном неправдом, учињеном српском народу, нека кажу ове његове речи, које, поред тога, нису ни најмање повољне по интелигенцију српску у Краљевини Србији: „Свему српскоме племену присаједињењем Босне и Херцеговине Аустрији нанесен је ужасан удар: из српске породице од седам милијуна душа одвојено је око два милијуна најбољих људи, цвет српскога народа. Све се Српство састоји из три велике групе: из Срба у Краљевини, којима се могу придодати и Срби из Аустрије, из Срба Црне Горе и Срба Босне и Херцеговине. Најбољи су тој групи босанско-херцеговачки Срби — здрави, за рад подобни, даровити, без порока, који су сачували патријархалну лепоту — телесну и душевну. Они би једини могли освежити српско племе, које се у Краљевини брзо клони своме паду, чија је интелигенција слабе воље, малодушна, без вере и без идеала, без оних некадашњих јуначких полета, растројена, а која штетно утиче на здраву и још врло симпатичну народну масу, којој би кад би се сјединила са босанско-херцеговачким Србима, било истинско спасење. Данас је Србија сахранила најстаријега члана своје породице — потпору породице, и сирота лије очајне сузе. — Заједно с њом и нама се плаче од нечувеног јада, од стида што ми Руси не можемо помоћи својој браћи, од стида и сазнања да смо и ми криви за пропаст горде Босне и прекрасне Херцеговине — ми који смо својом крвљу стекли слободу Словена, а нисмо је могли одбранити". (стр. 26).

Босна и Херцеговина некада и сада. — Босна и Херцеговина и Русија. — У 10 свесци „Бугарске Збирке" (Българска Сбирка) Стевана С. Бобчева штампана су два члана о Босни и Херцеговини. Један је чланак „Босна и Херцеговина некада и сада" од В. Стојкова, а други је „Босна и Херцеговина и Русија" од „старога дипломате". В. Стојков констатује исто што и Цвијић и Корабљов поводом анексије ових двеју српских покрајина од Аустрије, т. ј. да је Аустроугарска овим својим чином према Србима учинила акт страховитог и преко сваке мере неправедног насиља. О досадашњој управи и Стојков мисли исто као и напред споменути писци. „Стари дипломат" брани Русију и њен поступак у Рахштату и на Берлинском конгресу. Он тврди да Русија није безусловно пристала на уступање Босне и Херцеговине Аустрији у Рахштату како тврде немачки и мађарски историци. „Ти писци — вели „стари дипломат" — заборављају да Словени више не уче историју по нетачним (нечистим) немачким и мађарским изворима". Стога он узима податке из књиге Горјанова „Босфор и Дарданели" (Петроград, 1907) у којој се говори и о овим руско-аустриским уговорима. Из података у овој књизи види се да је Русија пристала да се Аустрији уступи Босна и Херцегована условно: „...ако се Епир и Тесалија присаједине Грчкој, ако Бугарска и Румелија буду независне кнежевине и Цариград — слободан

град". Ова је погодба утвђена споразумом између Андрашија и Новикова, који је потписан у Пешти 6/18 марта 1877 год. Но и ако би ова погодба била испуњена, ипак Аустрија није могла узети целу Босну и Херцеговину. Херцеговина цела требало је да припадне Црној Гори, а од Босне неки окрузи поред Дрине Србији. Андраши је поред тога том приликом изјавио Новикову да ће се Босна и Херцеговина присајединити Хрватској и Славонији, а не другим деловима аустриске царевине (писмо Новикова од 19 фебруара 1878). Ове су погодбе између Русије и Аустрије утврђене пре Берлинског Конгреса. Међутим је Аустрија изневеверила Русију и на конгресу је била против ње скоро у свима главним питањима. Што се пак права аустриских на новопазарски санџак тиче — напомиње писац — по томе се види колико су слаба била, што их се сама Аустија одрекла.

Летопис Матице Српске. — Изишла је 252 књига Летописа Матице Српсе. У овој су књизи наставци чланака: д-ра Тихомра Остојића „Змај Јован Јовановић и Ђорђе Рајковић на основу писама и других извора", и д-ра Мих. Гавриловића „Милош Обреновић и Вук Стеф. Караџић". Сем тога у овој је свесци нова ствар „Пунице су криве", приповетка Милана Андрића. Затим Јосип Дачић, од Боже Ловрића: оцена Ј. Ж. на 13—23 св. „Мале Библиотека" у којој су: „Из Старе Србије" приповетке Гр. Божовића; „Vitae Fragmenta", књига за уморне људе, од М. М. Ускоковића, и „Песме" св. II, од Милутина Јовановића. Ј. Ж. приказује књиге: „Niko Andrijašević iz Neretvanske Krajine", „Тета Данина Књига" и „Vier Nevellen", а М. Ш(евић) „Кир Герас" од Ст. Бинички, од Н. Бајића. — Извештаји о раду Матице Српске.

Књиге за народ. — Као 125 свеска „Књига за народ" које издаје Матица Српска из задужбине Петра Коњевића, штампана је прича „Радиша Павловић, приповетка из српског народног живота". Написао Никола Т. Ђурић. — Ово је дело наградила Матица Српска из задужбине Јована Наке В. С. Миклушког (Нови Сад, 1908 у 16⁰, стр. 92).

На низбрдици. — Као 131 књига издања Задужбине Илије М. Коларца штампана је књига: „На низбрдици. Драмске слике из живота српскога сељака у три чина с певањем". Написао Благоје Т. Недић. Београд, 1808. Нова штампарија „Давидовић", — Љуб. М. Давидовића. 48⁰ стр. 139. Цена 1·50 дин.

Три знаменита Херцеговца. — Тома Н. Ораовац написао је и посветио омладини српској три лепе биографије тројице знаменитих људи из Босне и Херцеговине: војводе Миће Љубибратића, Мехед Али-паше Ризванбеговић-Сточевића и војводе Ивана Мусића (Београд, 1908, штампа Савића и Комп., у 8⁰, стр. 57. Цена 30 п. д.). Нама је познато да је писац ових биографија један од оних људи који врло добро познају прилике и људе у Босни и Херцеговини у времену од прошлих 30 година, те бисмо му били захвални кад би нам испричао још по штогод из тога доба и из споменутих српских крајева.

Словенски Свет. — У Петрограду је почео излазити нов месечни часопис „Словенски Свет" (Славянскій міръ) коме је циљ да руску публику упозна са књижевним и уопште кул-

турним приликама међу Словенима. У првој свесци овога часописа штампана је и по једна приповетка: Ивана Цанкара (Словенац), Јана Неруда, Јана Каспровића, Браниславa Нушића, Јарослава Квапила, Ивана Вазова. — Претплата за Србију стаје 8 динара на годину. Адреса редакције: С. Петербургъ, Вас. О., 5 л., д: 36, кв. 21.

Педагогијска књижница. — Изишла је из штампе IV св. „Педагогијске књижнице“ коју уређује Милан Шевић. У овој је свесци „Општа педагогија“, написао Паул Натори, професор философије на универзитету марбуршком. Превео Милан Шевић. — Део други: ток образовања, описан у главним потезима. Београд, издање књижарнице Рајковића и Ћуковића, 1908, у 8⁰, стр. 46, цена 70 пара.

Нови споменици из бечких архива писани ћирилицом. — Др. Алекса Ивић објавио је у Јагићеву „Archiv-у für slov. Philologie“ (Bd. 20, св. 1 и 2), једанаест писама писаних ћирилицом, које је нашао у бечким архивима, а која су из времена од 1536 до 1613 године.

Милан Ђ. Милићевић. — Љуб. Јовановић штампао је свој говор који је држао на погребу пок. Милана Ђ. Милићевића у име Академије Наука. Јовановић у овоме своме говору уктатко износи значај Милићевићева научног и књижевног рада.

Горски Вијенац. — Изашло је из штампе пето издање „Горскога Вијенца“, које је приредио, предговор и тумачење написао, Милан Решетар, а издао вредни београдски књижар С. Б Цвијанић. Издање је вло укусно. а цена је књизи 2·50 дин.

Под хладним сунцем. — Душан С. Ђукић штампао је у Беловору збирку приповедака и песама под насловом „Под хладним сунцем“ (у 8⁰, стр. 90, цена ?).

Др. Ђорђе Натошевић. — Српско Учитељско Удружење приредило је нарочиту — божићну — свеску свога листа „Учитеља“, и та је свеска посвећена познатом и заслужном реформатору народних школа Др. Ђорђу Ђарошевићу (1821—1907). О животу и раду Натошевићу у првој свесци „Учитеља“ пише Аркадије Вороћанин, управитељ у миру.

Ратовање Војислава Војиновића са Дубровником. — Као 132 књига издања задужбине Ил. М. Коларца штампана је расправа Милоша М. Зечевића „Ратовање Војислава Војиновића са Дубровником“ (Београд, 1908. Нова штампарија „Давидовић“ — Љуб. М. Давидовића; у 8⁰, стр. V + 112. Цена 1·50 дин.).

Кривична дела по царинском закону. — Као 3 књигу „Библиотеке удружења царинских чиновника“ штампао је Др. Јов. Лончарић своју докторску тезу на правном факултету београдског Универзитета, под насловом „Кривична дела по царинском закону“ (Београд, 1908 у 8⁰, стр. 176. Цена 3 дин.).

Српска Звезда. — Проф. Ј. Мподраговић штампао је неколико веома лепих чланака у књизи под насловом „Српска Звезда или Српство у културној борби“ (Београд. 1908 Штампарија Д. Димитријевића, у 8⁰, стр. VIII + 142 Цена 1·20 дин.). Ова књига заслужује најтоплију препоруку нарочито омладини, а уверени смо да би у њој нашли поуке и многи зрели људи.

Вардар. — Овогодишњи „Вардар“ — календар Кола Српских Сестара, обилат је садржином: песмама, приповеткама из живота српскога народа, чланцима о српскоме народу, и другим поучним белешкама, а затим сликама знатних Срба и српских крајева. Особито је лепа приповетка „Склаф“ од Анђелка М. Крстића, у којој се живо слика бедан српски живот међу Арнаутима. Сем ове приповетке у овој су књизи још и по једна приповетка Невесињског и Николе Т. Јанковића. Од чланака особиту пажњу привлачи чланак „Уједињење српскога народа“ (мисли и опаске после анексије Босне и Херцеговине).

По свему овогодишњи „Вардар“ заслужује најтоплију препоруку, а може га готово свако имати, јер му је цена свега п о л а динара. Читаоцима у Србији ову књигу нарочито препоручујемо још и стога, што је она забрањена за Босну и Хереговину, где се досада распродавао приличан број примерака.

Пољопривредни Календар. — И садржина „Пољопривредног Календара“ је обилата: има у њему доста чланака у којима се говори о различним питањима и пословима из пољопривреде. Али, ако је овај календар намењен ширем кругу привредника, а не само економима среским и окружним и чиновницима Министарства, онда је чланке требало друкче писати; требало их је писати просто и јасно, без научних фраза и термина; јер се само тако може поукама у њему користити и шири круг привредника. Цена је овоме календару п о л а динара.

„Анексија Босне“. — Познати чешки публициста и велики пријатељ српскога народа г. Јосиф Х о л е ч е к написао је књигу о анексији Босне, која је већ и на српски преведена. Г. Холечек познаје српски народ боље него пједан словенски и страни публициста. Он је о Босни и о Србима много писао. Његова књига о Црној Гори и Црногорцима најбоља је информативна ствар своје врсте. Као што Холечек добро познаје Црну Гору, он тако исто познаје и Босну.

Насилнички акт анексије дао је повода чешком писцу да информише своје земљаке о политичкој ситуацији и да изнесе питање босанско у с л о в е н с к о м светлу. Зашто? Холечек је видео, да многи Чеси упадају у ону фаталну погрешку, да ће словенство у Аустрији ојачати анексијом Босне. Овај политички сентиментализам није ни најмање збунио реалног политичара г. Холечека да погледа истини у очи. Као ученик великога Палацкога и Ригера, он доказује, да Аустрија неће никада бити словенска држава и да ће аустријски Словени, све када би их било трипут више него Немаца, остати увек пасторчад и предмет политичке експлоатације са стране бечких централиста, који остадоше верни начелима Јосифа II. и његове германизације. Ово би морала добро да упамте наша браћа Хрвати, која се данас заносе онаквим тријализмом, који им је сугерисао принц Лихтенштајн. Дакле прогласом анексије двеју српских провинција не само да се не јача словенски елеменат у Аустрији него се слаби, јер словенство ван Аустро-Угарске монархије губи постепено своју отпорну снагу. Сваки словенски губитак иде у интерес германству, који је као грдни полип стегао словенску душу... И данас су аустријски Словени у већини према Немцима па ипак не могу ништа. Крајње је време, да се словенски политичари отресу ово химере, која готово гра-

ничи с егоизмом — Solatium miseris socios habuisse malorum'

Г. Холечек анализше поступак аустријске владе у Босни и најоштрије га критикује, као некултуран, несаврем ен и нечовечан. Аустрија није ништа урадила да подигне онај несретни народ, него је све могуће радила да тај народ спречи у својој културној и солицпално-економској еволуцији, стварајући у Босни нове „народе“ у својим сепаристичким циљевима.

У почетку окупације нагрнуше у Босну поред осталих „усрећитеља“ многи Чеси. Г. Холечек се уздигао до висине објективног писца, који ни својим рођеним Чесима не прашта. С болном резигнацијом констатује, да су се и они потпуно идентификовали са осталим гуликожама, које народ зове Швабама, па био он немачког, словенског или романског порекла. Ово је једна горка истина. Ми, који смо се борили против тих штребера и парасита, уверили смо се о истини ових речи. Разни Ајзелти, Студничке, Козлери и т. д. однесоше барјак у — гажењу права потлаченог српскога народа. Хвала и признање великом Словенину г. Холечеку, који је имао одважноста да ову истину скреше својим земљацима без увијања и без обзира. **ск.**

Стогодишњица Д-ра Бож. Петрановића. — Ових дана (4. фебруара) српски народ у Далмацији бележи значајну стогодишњицу народног препородитеља и великог Србина Д-ра Божидара Петрановића, Шибенчанина. Основну школу изучио је у Шибенику, гимназију у Ср. Карловцима а универзитет у Грацу и Падови. Његово ђаковање спада у бурно доба народног препорода илиризма, коме је Петрановић био десна рука. Али прекаљени Петрановићев патриотизам није утонуо у безбројном географском појму илиризма, него је он развио барјак српске народне мисли у Далмацији у времену, када су Срби и Хрвати мртвим сном спавали и заносили се талијанским класицизмом. Петрановић, пријатељ Вуков и Гајев, био је први Далматинац, који је почео да буди успавану народну свест четрдесетих година минулог века. Док је Људевит Гај међу Хрватима а Вук међу Србима ударао здраве основе новијој књижевности, Д р Петрановић био је као неки народни посредник између њих. Чим је илиризам добијао хрватскије обележје, Петрановић се све више удаљивао од њега, премда је увек био највернији поборник народног јединства.

Петрановићев рад креће се паралелно у два правца: у политичком и културном. Већ г. 1836. основао је у Задру „Љубитељ просвјешченија, српско-далматински алманах“, који и данас излази под уредништвом Д. Миковића под именом „Српско-Далматински Магазин“. Ово је био први покушај савремене народне књижевности у Далмацији и ми се поносима да је његов зачетник био Србин. Он је окупио око себе лепу киту књижевника, код којих је народносно схватање било доста нејасно. Овај „алмонах“ била је једна врста ревије у данашњем смислу, где су све гране књижевности и науке биле заступане.

Бурна 1848 г. бацила га је у политичку борбу, у којој је као народни посланик врло живо учествовао, борећи се против поталијанчивања Далмације за права српскога народа Г. 1848 основао је „Матицу Далматинску“, која и данас вегетира, чији је почасни председник био и са Сундечићем, М. Пуцићем, Казначићем и Љубишом највише радио. Г. 1851

покренуо је у Задру „Правдоношу“, коме је био програм да се бори за права српскога (хрватског) језика. Г. 1858 издао је у Н. Саду „Историју Књижевности“. Г. 1867 изашла је његова расправа „О Богумилима у Босни“, која му је донела 50 дуката награде и чланство Српског Ученог Друштва. Сем тога написао је штудију о „Освети, мирењу и вражди“, о „Ропству“, о „Праву наслеђства код Срба“, о „Кметству“ по установама Душанова законика и безброј ситнијих ствари у разним немачким, руским и талијанским листовима. Умро је г. 1874 у Млецима, где је и сахрањен.

Изнели смо у најкраћим потезима рад овог великог Србина, поноситог сина класичног српског Приморја. Цео његов живот и рад био је посвећен српском народу, коме се не само одужио, него који је и задужио.

Нека је вечна слава светлој успомени великог Србина Д-ра Божидара Петрановића! **ск.**

Аустријска „култура“ у Босни. — Орган владиних учитеља у Босни и Херцеговини „Школски Вјесник“, необично обрадован „новим стањем“ изнео је у свом последњем броју, да пре окупације у Босни и Херцеговини није било готово никаква трага културе и да је Аустрија данас културно препородила Босну и Херцеговину. Ово је дрска клевета. Окупација је затекла у Босни преко 100 српских народних школа, у тим школама предавало се као и у Србији; учитељи су били из Србије или Хрватске и Славоније. Ове српске школе основане су у 17 и 18 веку. У Сарајеву је била виша реалка а у Бањој Луци богословија, где су предавали Васа Пелагић, Ал. Шушкаловић, Ф. Шпадијер и остали. Многе те школе влада је укинула. У Босни је било и српских уџбеника: г. 1867 штампан је у Сарајеву ћирилицом „Буквар за основне школе у вилајету босанском“, који је био написан лепим Вуковим правописом. Г. 1868 штампана је у Сарајеву „Прва Читанка“ и „Кратка свештена историја“. Све су ове књиге штампане ћирилицом и Вуковим правописом. — А данас? Данас на 104 км.² долази у Босни једна школа. А уџбеници? Ливерују се из Загреба, и место лепог српског језика, влада уноси накарадни језик и рад загребачких педагога врло проблематичне вредности. Пре су српски учитељи учили сељаке читати и писати а данас босанска влада забрањује Србима докторима бечког универзитета да држе анафалбетске курсеве. Домаћи синови с најбољим квалификацијама терају се из државне службе а странцима из бела света даје се шаком и капом.

Ето, каква изгледа аустријска „култура“ у Босни. **ск.**

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић
(Дубровачка ул. бр. 17.).
Доситије Обрадовић — Штампарија Ане М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

ДЕЛО

КЊИГА 50. ФЕБРУАР, 1909. ГОДИНЕ СВЕСКА 2.

ДОЛАЗИ ЈЕСЕН.....

Долази јесен, осећам јој додир
Кад свелом руком око себе коси,
И моћним дахом к'о паперје меко
Последње тежње у неповрат носи.

Још само мало, па са мога стабла
Последње лишће однеће за собом,
А бура смело завиће опело
Фијуком бесним над његовим гробом.

Каж'те ми моје, ви, бесане ноћи,
Жалим ли за тим у часима тешким,
Кад живот пати са немоћи своје,
Када бих радо сном заспала вечним?

Каж'те ми и ви, часи заборава,
Што ме покаткад уљушкате благо,
Пролеће љупко или бујно лето
Беше ли за ме пријатно и драго?

Зар није живот и сувише рано
Резао боре на челу ми чистом,
Зар море суза у детињству раном
Не смути азур у оку ми бистром?

Зар нису снови к'о свенуло цвеће,
Када га зима ледним дахом бије,
Умрли тихо без тужбе и суза
К'о што мру срца и све илузије.

За чим да жалим о, сведоци моји,
И јесен може л' нахудити жртви
Оној, што никад ни живела није,
Ил' чији дани одавно су мртви?

Београд. **Јела.**

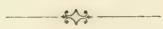

У ОСВИТ СМРТИ.

Зашто ни у сну да ја немам мира,
Зашто ме твоја слика вечно прати?..
Ја немам више живота ни снаге —
Све сам ти дао што се може дати.

Пресахло врело радости и суза,
Пустош је мртва где је живот био,
У срцу моме крви нема више —
Пакосни паук ту је мрежу свио.

Ја хладно гледам и на самог себе
Где тонем тамо, где не желим ићи,
Али где пусто и суноврат јурим, —
По жељи судбе где ја морам стићи.

Кад будем туна... оргија ће једна
Прославит' вече мојих бледих дана,
Мртав ће живот сагледати жудно
Где смрти моје свиће зора рана.

....И тад ми је да те опет видим
Светлу и чисту, као негда што си, —
Последњи поглед и последња мис'о
Опроштај вечни да од тебе проси...

Ив. М. Милићевић.

ОГРАНИЧАВАЊЕ ШУМА У СРБИЈИ

— НАСТАВАК —

Ето према оваквим законским одредбама приступило се ограничавању државних шума 1904 године, када је било образовано 9 комисија и то: за Јелову Гору у окр. ужичком; за Јухор у окр. моравском; за Цер, Видојевицу и Иверак у окр. подринском; за Гучево, Борању и друге шуме са овима у вези, такође у окр. подринском; за Селичевицу у окр. нишком; за Добру Главу и Кремен у окр. врањском; за Венчац, Букуљу и Качерске пл. у округу крагујевачком и рудничком; за Котленик на међи округа: крагујевачког, рудничког и чачанског; и за Јастребац на међи округа: крушевачког, топличког и нишког.

Све су ове комисије отпочеле рад 10 јуна 1904 год. а завршавале га разно, као што ће се то из даљег излагања видети. Рад појединих комисија, који ћемо мало опширније изложити, био је у овоме:

1. Комисија за Јелову Гору радила је до 24 августа и за то је време ограничила ту државну шуму у величини од 1278 хектара, на коју је држава одмах по том добила и тапију.

Око целе Јелове Горе комисија је имала да расправи спорова по 12 пријава и то: по 6 за околне општине и села, и по 6 за појединце, који су са својим имањима остали у границама државне шуме. По свима пријавама комисија је изрекла пресуде у корист општина, села и појединаца и по њима је досудила у својину:

1. општинама буарској и ужичкој у заједници (по заједничкој пријави) 158 хектара;

2. општини рибашевској 278 хектара, без места зв. „Љуте стране“, „Савин камен“ и „Сребрно брдо“, за која је комисија узела да не стоје у вези са Јеловом Гором;

3. општ. сечо-речкој . . . . . 68 хек.;
4. „ костојевачкој . . . . . 36 „
5. селу заглавку . . . . . 400 „
6. општ. стапарској . . . . . 160 „

Укупно око 1100 хектара.

Сав је овај простор остављен ван граничне линије државне шуме.

По пријавама појединаца комисија је, у границама државне шуме, признала укупно 3·50 хектара земљишта.

Противу свију комисијских пресуда изјавио је жалбу државни заступник, али их је ужички првостепени суд све оснажио.

Од свих околних општина и села, којима је комисија извесне делове Јелове Горе досудила у својину, плаћала су порез и то: село Заглавак на 99·60 хектара шуме и 8·75 хек. утрине; а општина стапарска на 50 хек. шуме. Све остале општине биле су ослобођене плаћања порезе, ма да је општина буарска била уписала 1885 год. у пописну књигу две парцеле, и то једну од 110 хектара, а другу од 700 хек. и на ову последњу у заједници са општином ужичком плаћала порез све до 1892 године, када је целокупног плаћања порезе била ослобођена; општина рибашевска уписала је 1885 год. у пописну књигу 727·55 хек., али је 1894 год. ослобођена од плаћања порезе; општина сечоречка уписала је 73 хектара, али је 1903 год. ослобођена плаћања порезе; и општина костојевачка уписала је била 25 хектара, али је на све то од почетка ослобођена плаћања порезе као на непродуктивно земљиште.

Комисија је свима општинама и селима досудила горње просторе шума по чл. 8 и 9 закона о шумама, а не по чл. 10 „по економској потреби", и ако ни једно од њих није доказало, према чл. 8 и 9 закона о шумама, право својине, стога што је државни заступник поднео доказе, да је Јелова Гора чисто државна шума, да је из ње држава продавала гору у корист своје касе или касе шумског фонда, да је њоме располагала у сваком погледу (пуштала свиње у жир по такси, кажњавала оптужене за горосечу и т. д.); чак су и сведоци тврдили, да њу држава ужива, а суд општине стапарске сам је раније наводио, да је Јелова Гора државна и да општина стапарска нема своје шуме, те је и добијала дрва за домаћу потребу из Јелове Горе од државе.

Комисија је, поред тога што је горњим општинама и селима признала право својине на извесне делове Јелове Горе по поднетим доказима из чл 8 и 9 закона о шумама, ипак неким општинама као н. пр. буарској са ужичком и рибашевској досудила у својину мање просторе него што су их уписале у пописне књиге, те их је од осталог тражења „као недоказаног“ или „као неумесног“ одбила. Некима је пак, као н. пр. селу Заглавку, досудила око 300 хектара шуме више него што је то село уписало у пописне књиге.

Из овога се јасно види, да је комисија ове делове Јелове Горе остављала околним селима и општинама, не по поднетим доказима, како она наводи, већ по „економској потреби“, али она то није нигде навела.

2. Комисија за Цер, Видојевицу и Иверак радила је до 16 септембра и за то је време повукла око Цера граничну линију кроз атаре села; Румске, Дворишта, Десића, Радовашнице, Беле Реке, Петковице и једног дела Чокешине у дужини од 17.240 метара.

Око ове граничне линије комисија је имала да расправи спорове по 15 пријава и то: 8 пријава за околна села, 3 за манастире и 4 за приватна лица. На основи тих пријава комисија је донела пресуде, по којима ни једноме селу није досуђено ништа у Церу, на основи поднетих доказа из члана 8 и 9 закона о шумама, али је свима селима, која имају своје атаре у Церу, оставила по економској потреби готово целокупно њихово потраживање, али тако, да ни једна захвата у тој, захватама ишареној планини, није остала у границама државне шуме. Ради тога је граница државне шуме на врло много места тако високо од подножја попета, да од ње до венца — гребена — Цера нема ни триста метара.

Комисија је апсолутно сва земљишта, била под шумом или не, на која је ма ко полагао право својине, било са пуноважним доказима или не, оставила ван границе државне шуме и поред тога свакоме селу по економској потреби из чл. 10 закона о шумама досудила извесне делове чисто државне шуме, местимично тако незгодно и дубоко увучене у Цер, да се за њих не само не може рећи, да су окрајци и окука државне шуме, већ су напротив језгро или средиште ове. Тако је комисија оставила селу:

Румској	око	20	хектара
Дворишту	„	60	„
Десићу	„	45	„
Радовашници	„	58	„

и ако ни једно од тих села није плаћало порез ни на један хектар шуме у Церу, сем села Румске, које је плаћало порез на 5 хектара. Потом

Белој Реци	око	50	хектара
и Петковици	„	50	„

Ово је комисија сама у својим извештајима навела, али је сем тога простора оставила ван граничне линије и сва потраживања појединаца, која су била веома сумњива, и која су износила више стотина хектара шума.

Сем тога је комисија оставила ван граница државне шуме целокупне шуме манастира: Радовашнице, Петковице и Чокешине по пријавама за те манастире, о чему им је издала и решења.

По пријавама појединаца комисија је донела пресуде и решења по којима је ове одбила од потраживања и ако је негде ова потраживања оставила ван граничне линије државне шуме.

Шабачки првостепени суд је, по жалби државног заступника, а пошто је претходно прибавио кроки — а, оснажио пресуде комисијске изречене за села: Румску, Дворište, Десић и Радовашницу. По пресуди за село Петковицу и није било жалбе, те је на тај начин кроз горња села гранична линија за Цер постала извршна. За село Белу Реку изјавили су жалбу на комисијску пресуду и државни заступник и пуномоћник селски, но по њима није ништа више те године рађено, пошто се комисија распустила.

3. Комисија за Селичевицу радила је до 5 септембра и за то је време повукла граничну линију око ове планине у дужини од 11.656 метара и то кроз атаре села: Малопишта, Клисуре и Чечине.

Око ове граничне линије комисија је имала да расправи спорове по 163 пријаве и то по 3 пријаве за горња села, а по 160 пријава за појединце. По свима овим пријавама комисија је донела своје пресуде, од којих је по трима досудила приватним потражиоцима земљишта у границама државне шуме у укупној величини од 576·33 хектара.

Противу комисијских пресуда изјављено је укупно 145 жалби нишком првостепеном суду, и то од стране државног заступника једна, а све остале од стране појединаца. По овим жалбама првостепени суд је поништио све комисијске пресуде са формалних разлога, те је комисија морала доносити друге пресуде у смислу судских примедаба. По овим другим пресудама, комисија је само једном признала право својине на извесно земљиште а све остале (њих 144) одбила од њиховог потраживања.

Противу ових пресуда изјављено је 101 жалба док је још комисија радила, те је она по њима послала сва остала акта првостепеном суду на решење. По тим жалбама првостепени суд јој је оснажио само једну пресуду, две јој је нерасмотрене вратио а 98 поништио, с тога што комисија није ценила накнадно поднешене доказе појединаца о њиховој својини спорних земљишта.

Како је комисија пре судских одлука распуштена, није могла по овим примедбама поступити, те су и све ове пресуде враћене од суда Министарству, коме је после обустављеног комисијског рада, упућена још 41 жалба, да их ово преда комисији кад се она буде понова образовала.

Тако је може се рећи, цео посао на ограничавању Селичевице остао без икаквог резултата, јер фактички комисија није на Селичевици апсолутно ништа окончала, а тешкоће, на које је ова наилазила, биле су одиста огромне, што је по свој прилици дошло отуда, што Селичевица није претходно у Шумарском Одељењу простудирана за ограничавање, јер да је ово урађено, може бити, да би се одмах увидело, да је готово цела Селичевица (и ако је она велика 7—8000 хектара) уписана у пописне књиге, те је према новим одредбама закона о шумама и није требало граничити као државну шуму.

4. Комисија за Добру Главу и Кремен радила је до 6 септембра и за то је време повукла граничну линију у дужини од 24.170 метара и то кроз атаре села: Свираца, Трњана, Турековца, Белановца, Милановца, Подринца, Заслужиња, Каштавара, Печењевца, Чекмина, Брестовца, Д. Бријања, Г. Бријања и Стубља.

Око ове граничне линије комисија је добила 94 пријаве и то: 26 пријава за околне општине и села, а 68 за појединце. Од ових пријава за њих 34 комисија је донела своје пресуде и

решења и то за 26 пријава општина и села и 8 приватних лица. По осталима комисија није ништа урадила стога што је обустављена.

По изреченим пресудама комисија је досудила у својину:

1.	селу Свирцима (са 27 кућа) и селу Трњанима (са 24 куће)	113	хектара
2.	селу Турековцу (са 113 кућа)	600	„
3.	„ Белановцу (са 35 кућа)	191	„
4.	„ Миланову (са 62 куће)	50	„
5.	„ Подримцима (са 29 кућа	252	„
6.	„ Заслушњу (са 43 куће)	64	„
7.	„ Прибоју (са 48 кућа)	76	„
8.	„ Каштавару (са 13 кућа)	189	„
9.	„ Печењевцу (са 167 кућа)	340	„
10.	„ Чекмину (са 90 кућа)	515	„
11.	општ. брестовачкој (са 339 кућа)	1001	„
12.	селу Липовцу (са 90 кућа)	239	„
13.	„ Међи (са 38 кућа)	153	„
14.	„ Г. Бријању (са 79 кућа)	152	„
15.	„ Стубли (са 130 кућа)	309	„
16.	„ Кацабању (са 80 кућа)	180	„
	Свега дакле	4352	хектара

оставивши све ово ван граничне линије државне шуме.

Од горњих 34 пресуда и решења 18 су постале извршне, пошто је неке од њих и првостепени суд одобрио а на неке и није било жалби у законом року, а 16 нису постале извршне, пошто су противу њих изјављене жалбе. На тај начин је од целокупног рада ове комисије гранична линија постала стална, према извршним пресудама, кроз атаре села: Белановца, Миланова, Подримца, Заслушња и Прибоја.

Поводом рада ове комисије изазвано је тумачење чл. 8 закона о шумама, којом је приликом општа седница Касационог Суда протумачила, да је у ново ослобођеним крајевима потпун доказ за својину шума сам извод из пописних књига.

5. Комисија за Венчац, Букуљу и Качерске планине радила је до 13 октобра и за то је време потпуно ограничила државне шуме:

а) Венчац у величини око 200 хектара

и б) Букуљу у величини око 800 хектара
на које је држава по том добила и тапије.

Око ових планина комисија је имала да расправи по 108 пријава спорове и то:

а) За Венчац по 6 пријава: 4 за околне општине и 2 за приватне. По њима је признала у својину:

α)	општини врбичкој	7·53	хектара
β)	„ брезовачкој око	20·00	„
γ)	„ липовачкој „	5·00	„

Првој по доказима о својини, а другој и трећој по економској потреби. Општини бањској комисија није ништа оставила по економској потреби, с тога што је она тражила или цео Венчац у своме атару или ништа. — Обојици приватних лица комисија је досудила укупно 1·20 хектара земљишта, која су остала у границама државне шуме.

б) За Букуљу по 102 пријаве: 5 за околне општине а 97 за приватне. По њима је признала у својину општини вукосавачкој цео простор земљишта, који је и дотле држала, а општинама: гарашкој и врбичкој извесне делове Букуље, — свима по економској потреби. Општине: буковичку и јеловичку комисија је одбила од тражења, стога што имају доста шума на другој страни.

Од пријава приватних лица, комисија је признала њима 75-орици право својине на простор од 190·16 хектара, на основи поднетих доказа о својини. При премеру је нашла, да су њих 27 више захватили државног земљишта него на што су права имали, у укупној величини од 47·69 хектара, те их је од овога вишка одбила. — Осталима (њих 18) комисија није признала право својине на укупан простор од 31 хектар, јер на њега нису имали по закону право својине.

На Качерске планине ова комисија није ни прелазила, али се уопште може рећи, да је она своју дужност врло добро схватила.

6. Комисија за Јастребац и Беласичку шуму радила је до 10 октобра и за то време повукла је граничну линију око Јастрепца почињући од међе села Витановца па кроз срезове: копаонички, прокупачки и добрички до атара села Крајковца у дужини од 93.910 метара.

Око ове граничне линије комисија је имала да расправи спорове по 127 пријава, од којих је за општине и села било 24,

а за појединце 103 пријава. По свима њима комисија је донела своје пресуде и решења, признавши право својине на Јастрепцу следећим општинама и селима:

1. општини витановачкој, коју сачињавају села: Витановац, Јабланица и Шогољ око 350 хектара.

2. општини купачкој, коју сачињавају села: Мајдево, Купци, Гркљан и Штипар око 800 хектара.

3. општини златарској, коју сачињавају села: Златари и Богиш око 200 хектара.

4. селима: Разбојни и Равни општине дубачке око 200 хектара.

5. селу Цепници општ. пребрешке око 200 хектара.

6. селу Попови општ. блатачке око 200 хект.

7. општ. велико-планској око 600 хект.

8. селу Д. Речици око 150 хект.

9. селу Г. Речици око 100 хект.

10. селу Баботинцу око 40 хект.

11. селу Микуновцу око 80 хект.

12. селу Цигољу око 50 хект.

13. селу Клисурици око 50 хект.

14. селу Девчу око 200 хект.

Укупно око 3220 хектара, што је све остављено ван граничне линије државне шуме именованим општинама и селима по економској потреби. Ни један од ових простора није тачно премерен, већ га је комисија оцењивала од ока.

Државни заступник је противу свих ових пресуда изјавио жалбе дотичним првостепеним судовима (крушевачком и прокупачком), наводећи у њима, да су остављени простори именованим општинама и селима по два и више пута већи од оног броја хектара, који је комисија само по оцењивању од ока наводила. Према томе би остављени простор на Јастрепцу околним општинама и селима износио преко 7000 хектара. Даље је наводио да ти простори нису окрајци и окуке државне шуме, већ главни комплекс Јастрепца — његова језгра.

По пријавама појединаца не зна се тачно колики је простор досуђен у границама државне шуме.

Међутим од свих комисијских пресуда исте године једино су јој постале извршне: пресуда за село Попово и неколико пресуда за приватна лица. Остале су јој пресуде или поништене или остале још нерасмотрене код судова, те је, и поред тога

што је ова комисија повукла огромну граничну линију око Јастрепца у дужини близу 94 километра, њен рад по пресудама остао недовршен, тако да ће се он још више година настављати, као што ћемо доцније видети.

7. Комисија за Гучево, Борању, Бобију, Штиру и друге шуме с овима у вези радила је до 1 новембра и за то је време потпуно ограничила Гучево у величини од 2031 хектар, око кога је расправила по 112 пријава спорове.

Интересантно је овде напоменути, да од свих ових пријава није била ни једна од стране околних општина и села, које за себе нису тражиле ни један хектар земљишта на Гучеву, него су напротив нека од њих, као н. пр. села: Трбушница, Ковиљача и Брасина уступала држави у својину оне огранке Гучева, који стоје непосредно у вези с државном шумом, а на које су она до тада плаћала порез, па чак имала и тапију потврђену првостепеним судом, као н. пр. Ковиљача и Брасина. Ово је једна врло карактеристична појава, јер док су се осталим комисијама пријављивала скоро сва и ближа и даља села и тражила знатне просторе државних шума у својину, било то по доказаним сре́ствима, било по економској потреби; — дотле су села око Гучева радила противно томе, знајући, да ће им они простори, које они већ имају или би их добили у својину, кад су они у рукама државе, бити у могућности, да дају увек и обилну пашу и жир за стоку и дрва за огрев и грађу, и то за сва времена много сигурније и лакше, него кад су у рукама општина и села, јер им је све то законом о шумама огарантовано, с том пак олакшицом, што на те просторе не морају плаћати порез.

Према овоме све поднете пријаве биле су од стране појединаца. По тим пријавама комисија је досудила по 42 укупан простор од 191·42 хектара у границама државне шуме; по 10 пријава су појединци одустали од вођења спора, чији укупан простор износи 86·76 хектара а по осталим пријавама комисија је одбила појединце од њиховог тражења, које је укупно износило 192·62 хектара.

После много изјављених жалби лозничком првостепеном суду противу комисијских пресуда најзад су јој све пресуде постале извршне, те је и гранични протоко спроведен суду, а на основи њега овај је држави и издао тапију.

8. Комисија за Котленик радила је од 10 јуна до 7 септембра и од 10 октобра до 29 октобра и за то је време повукла граничну линију у дужини од 11.211 метара а кроз атаре села: Губеревца, Лесковца и Пајсијевића, око које је примила 45 пријава, од којих су 3 пријаве биле за поменута села а 42 појединих лица.

Од ових пријава за њих 36 комисија је израдила пресуде и решења, по којима је досудила у својину:

а) селу Губеревцу	око	. . . . .	120 хект.
б) „ Лесковцу	„	. . . . .	100 „
в) „ Пајсијевићу	„	. . . . .	500 „

Укупно 720 хектара све по економској потреби. — Од приватних пријава по њих 20. комисија је досудила укупну површину од 23·20 хектара у границама државне шуме, а остале је одбила са укупног простора од 3·39 хект., док су неке пријаве одбачене као одоцњене.

Скоро противу свих комисијских пресуда и решења било је жалби крагујевачком првостепеном суду, по којима их је суд већином оснажио а само за један незчатан део поништио, те је комисија морала израдити друге пресуде, тако да су јој на крају све пресуде, сем две, постале извршне, те је тиме и цела повучена гранична линија постала дефинитивна и стална.

Међутим док је код свију осталих, довде наведених, комисији посао ишао без икаквих сметњи од стране интересованих лица, дотле је код ове комисије било нереда у два маха, тако да се морала комисији придодати и војска.

9. Комисија за Јухор радила је од 10 јуна 1904 год. до 14 фебруара 1905 год. и за то је време потпуно ограничила државну шуму Јухор у величини од 4725 хектара, на коју је држава добила по том и тапију.

Око целог Јухора комисија је имала да расправи спорове по 354 пријава, од овога по 6 пријава за околне општине и села и по 348 за поједина лица. По тим пресудама остао је ван граничне линије државне шуме известан простор по економској потреби општини обрешкој и селима: Сињем Виру, Дворици и Јовцу.

По пријавама појединих лица комисија је израдила пресуде по којима је досудила у границама државне шуме укупан простор од 136.01 хектара и то по 31 пресуди, од којих је једна

за село Сињи Вир, на земљиште под шумом у величини од 28·70 хектара, а остале за поједина лица.

Противу комисијских пресуда било је свега 311 жалби, од којих је 11 изјавио државни заступник а 300 појединци. По изјављеним жалбама слата су акта јагодинском првостепеном суду, који је многе пресуде одмах оснажио, а за много је тражио испитивање сведока, те је комисија морала друге пресуде да донесе.

Посао и код ове комисије, као и код комисије за Котленик, није ишао лако и без сметњи, тако да се и овде морала употребити војска и жандармерија ради одржања реда и да би се омогућио рад комисије. Најзад је ипак ова комисија довршила ограничење Јухора и ако је од свих комисија најдуже радила.

Према свему овоме види се, да посао на ограничавању државних шума (кога смо намерно у 1904 год. опширније изложили) по измењеном закону о шумама од 1904 није ишао брзо и правилно и ако је тадашњи Министар Народне Привреде (г. Др. Свет. Радовановић) сам лично настајао да се тај посао што правилније, и што брже изводи, ради чега је и сам лично обишао на самоме терену неке комисије и старао се да у њих уведе — према одредбама закона — најбоље и најпогодније људе. Ипак су те године потпуно ограничене следеће државне шуме.

1. Јелова Гора у величини од 1278 хект.
2. Букуља „ „ „ 800 „
3. Венчац „ „ „ 200 „
4. Јухор „ „ „ 4725 „

Укупно дакле 7003 хектара. Зашто и поред свега горе наведеног тај посао није дао боље резултате, и зашто се према садашњим одредбама закона о шумама ти резултати не могу апсолутно ни очекивати, поред најбоље воље и Министра Народне Привреде и Шумарског Одељења видићемо доцније.

Целокупан трошак на ове комисије износио је око 96.000 динара.

Ограничавање 1905 године.

У 1905 год. образовано је тек у августу месецу (указима од 17 и 20 августа) петнаест комисија за ограничавање државних шума. Раније се нису могле комисије образовати стога, што је ранија Народна Скупштина била у мају распуштена, и по

том одмах наређени нови избори народних посланика; по том, по извршеним изборима састала се Народна Скупштина у Београду, и тек кад је она закључила свој рад могле су се комисије образовати и упутити на посао. Ово све стога, што по чл. 5 закона о шумама у сваку комисију улази као члан и по један народни посланик, те према томе, кад је Скупштина распуштена и кад су наређени нови избори; или кад је ова на окупу, комисије не могу да раде. У првом случају стога што и нема народних посланика, те се они и не могу узети у ове комисије, а у другом, стога што су онда посланици на своме главном послу у Скупштини и не могу се упућивати на рад у комисије.

Тих 15 комисија било је за ограничавање:

1) Медведника, Јабланика и Повлена с Буковима у округу ваљевском и ужичком;

2) Котленика и Јешевца чије је ограничавање раније отпочето;

3) Вујна, Рожња и Сувобора у окр. рудничком;

4) Каблара, Овчара и Јелице у окр. чачанском;

5) Гоча, Столова и Жељина у округу чачанском и крушевачком;

6) Селичевице, Крушевице, Добре Главе и Кремена у окр. нишком и врањском;

7) државних шума у окр. крајинском;

8) државних шума у окр. ужичком;

9) државних шума у окр. подринском;

10) Кукавице у округу врањском;

11) Старе и Суве планине у окр. пиротском;

12) Рудничке и Качерских планина у окр. рудничком и крагујевачком;

13) Ртња и Честобродице у окр. моравском и тимочком;

14) Јастрепца, Беласичке и Сухотничко-Шурићске шуме у окр. крушевачком, топличком и нишком; и

15) Јужног Кучаја у окр. моравском и тимочком.

Свима овим комисијама било је стављено у задатак искључиво повлачење граничне линије око именованих шума и примање пријава; — а суђење о деловима тих шума, узетим у те границе, на које полажу право својине околне општине и села и појединци, остављено је за доцније.

Све су ове комисије отпочеле рад концем августа а завршиле га око 1 октобра.

Према овоме задатку комисија за:

1) Медведник и др. повукла је граничну линију око Медведника и Јабланика узевши обе ове шуме у један комплекс у величини од 1630 хектара, и око целог Повлена у величини од 780 хектара, примивши за све ове шуме 101 пријаву, од којих је по 6 пријава за села донела своје одлуке, а по осталима не. — По тим својим одлукама, оставила је у Медведнику селу Суводању 150—200 хек. шуме по економској потреби. Села Вујиновачу и Ребељ одбила је од тражења шума на Јабланику; селима Маковишту и Радановцу признала је по економској потреби око 200—300 хек. на Повлену, а селу Лесковици досудила је у Маглешу један засебан комплекс од 150 хек. по економској потреби.

2) Комисија за Котленик и Јешевац повукла је целу граничну линију око засебног котленичког комплеса „Вољавче“ у величини око 50 хек., и 15 километара граничне линије око Котленика. Комисија је примила 3 пријаве за села и 62 за појединце. По тим пријавама комисија је оставила у својину селу Жуњама и Гунцатима око 500 хектара и општини цветачкој око 100 хектара под шумом, а по осталим пријавама није донела никакве одлуке.

3) Комисија за Вујан, Рожањ и Сувобор повукла је граничну линију око целог Вујна у величини око 800 хек., и око целог Рожња у величини око 2000 хектара, а око Сувобора повукла је граничну линију у дужини од 3600 метара. — За Вујан је било три пријаве околних села по којима је комисија досудила и то: општини брђанској око 170 хек., селу Луњевици око 110 и општини брусничкој око 100 хек., свима по економској потреби. За Рожањ комисија је примила 6 пријава за општине и села и по њима је досудила по економској потреби: општини горњо-горевичкој и селу Срезојевцу око 250—300 хек., селу Шаранима око 75 хек., селу Дренови око 100 хек., селу Бержићу и Семедрежу остала су потраживања ван граничне линије. По тражњама појединаца комисија није примила никакве пријаве.

4) Комисија за Каблар, Овчар и Јелицу досудила је цео Каблар околним селима и у њему није ништа за државу граничила, а око Овчара и северног дела Јелице повукла је граничну линију и њоме ограничила Овчар у величини око 200 хектара и северни део Јелице као засебан комплекс у ве-

личини око 1200 ха. те је тиме Јелицу предвојила на два дела. Комисија је селима: Дљину, Лучанима и Дучаловићу оставила 250—300 ха шуме, исто тако и општини паковраћској известан простор на Овчару. Сем тога за ту шуму јавила се још два приватна лица од којих је једноме комисија признала право својине а другоме не.

5) Комисија за Гоч, Столове и Жељин повукла је целу граничну линију око Гоча, Жељина и планине Студене, ограничивши ове планине у један комплекс у величини око 20.000 ха. Оваким ограничавањем оставила је ван граничне линије општини:

а) каменичкој	око	300	ха.
б) драгосињачкој	„	300	„
в) вранешкој	„	50	„
г) грачачкој	„	300	„
д) ново-селској	„	300	„
ђ) врњачкој	„	350	„
е) дубљанској и селу Руђинцу	„	260	„
ж) станишиначкој	„	400	„
з) селу Гочу	„	250	„
и) општ. плешкој	„	250	„
ј) „ плочкој	„	250	„
	Свега	3010	ха.

Комисија је примила свега 20 пријава општина и села и 95 појединих лица, али по њима није донела никакве пресуде.

6) Комисија за Селичевицу, Крушевицу, Добру Главу и Кремен повукла је граничну линију само око Селичевице у дужини од нешто мало више од 6·5 км. Ова је комисија била спречена у даљем раду и одмах по том распуштена.

7) Комисија за округ крајински извидела је све спорове по жалбама поднетим на основи чл. 150 закона о шумама у: Дели Јовану, Црном Врху и В. и М. Штрбцу на броју њих 93, и по њима донела своје пресуде, ове доставила странама и све пресуде сем 7, спровела првостепеном суду са изјављеним жалбама Сем тога ограничила је и присајединила Дели Јовану простор „Куљер“ у 19 ха, кога се одрекло село Танда.

8) Комисија за округ ужички извидила је све спорове по жалбама поднетим на основи чл. 150 закона о шумама у: Звезди и Црном Врху, њих 25 на броју, изрекла по њима

пресуде, ове доставила странама и све пресуде на које су изјављене жалбе спровела првостепеном суду.

9) Комисија за окр. подрински наставила је повлачење граничне линије на Церу онде где је комисија од 1904 год. била стала, а то је од атара села Чокешине и ову је на Церу потпуно довршила, обухвативши у један комплекс заједно са Цером и Видојевицу. -- Сем тога повукла је и око Иверка граничну линију у дужини од преко 23 километара. За то је време на Церу примила сем пријава свих околних села, а то је њих 9 још и 141 пријаву појединаца, а на Иверку 11 пријава појединаца. По свим пријавама комисија је учинила потребне увиђаје, али није ни једну пресуду изрекла.

10) Комисија за Кукавицу повукла је граничну линију у дужини близу 30 км. почињући од села Кунова у срезу пољаничком па до села Тулова. За то време примила је 135 пријава појединаца, али ни једну пресуду није изрекла.

11) Комисија за Стару и Суву Планину ограничила је т. ј. повукла је граничну линију око државних сувата: Вртибог и Бислава и њих ограничила као засебан комплекс у величини око 300 ха. Сем тога повукла је граничну линију без мало око целе Старе Планине и њоме обухватила простор у величини око 18.000 ха. Примила је за оба ова комплекса 8 пријава околних села и 31 пријаву појединаца, по њима је учинила увиђаје, премерила спорна земљишта, испитала сведоке, али није донела ни једне пресуде.

12) Комисија за Рудничку и Качерске Планине повукла је граничну линију око два засебна омања комплекса Качерских планина и то око: „Островице“ у величини око 125 ха. и „Латовца“ у величини око 160 ха. али ни о овим комплексима није изрекла пресуде.

13) Комисија за Ртањ и Честобродицу повукла је граничну линију око целог Ртња, у величини око 2000 хек. спојивши га преко „Скока“ са већ ограниченим комплексом: Буковик-Ражањ-Честобродица. На њему је примила 99 пријава околних општина, села и приватних лица, али комисија о њима није судила. На Буковику и Честобродици комисија је расправила 23 спора из Кривог Вира који су јој упућени на основи чл. 150 закона о шумама, а по споровима из Клачевице чинила је извиђање, али није донела никакве пресуде. Најзад је са-

ставила додатак граничном протоколу за „Јухор“ по нарочитом наређењу г. Министра.

14) Комисија за Јастребац, Беласичку и Сухотничко-шурићску шуму довршила је повлачење граничне линије око целог Јастрепца од општине петровачке па даље у дужини око 45 км. почевши онде где је комисија 1904 год. била стала. На овај део Јастрепца комисија је примила 13 пријава околних општина и села и по њима је донела одлуке само није пресуде исписала. Сем тога примила је и 95 пријава приватних лица, али по њима није донела никакве пресуде. Најзад је повукла линију и око сухотничко-шурићске шуме и донела одлуку да се ова чисто државна шума уступи околним селима, али ту одлуку није доставила г. Министру народне привреде. На ову је шуму комисија примила 4 пријаве приватних лица, али о њима није решавала.

15) Комисија за Јужни Кучај повукла је граничну линију око ове државне шуме у дужини од преко 31 км., оставивши ван граничне линије:

а)	селу	Стрмостену	око	300	ха.
б)	„	Јеловцу	„	350	„
в)	општ.	жидиљској	„	900	„
г)	„	бигреничкој	„	160	„
д)	„	сењској	„	230	„
ђ)	„	стубичкој	„	205	„
е)	„	буљанској	„	386	„
ж)	„	гор. мутничкој	„	3.313	„
з)	„	јабланичкој	„	700	„
		Свега . .		6.544	ха.

Комисија је примила 9 пријава околних општина и села и 117 пријава појединаца, али по њима није донела никакве пресуде.

На ове комисије као и на остале комисијске трошкове у 1905 год. потрошено је свега 71.834·42 динара, међутим дефинитивно није ограничена ни једна шума и ако је око многих повучена гранична линија.

Dr. Миливоје С. Васић.

— СВРШИЋЕ СЕ —

ПОЗОРИШТЕ У ПАЛАНЦИ

(ЈЕДНА УСПОМЕНА ИЗ ПРОШЛОСТИ)

То је, истина, прилично давно било, али се ја тога још доста живо сећам.

Тога лета путовао сам лађом низ Дунав, не по каквом послу, већ да се по могућству проведем и колико-толико разонодим.

Кад смо, после разноликих уживања, каква се у опште могу имати на таквом путу, стигли до Доњег Милановца, ја, како нисам имао нарочитог циља, тренутно смислим и ту изиђем из лађе.

Доњи Милановац је, и ако врло мала, тако лепа и чиста варошица, да ме је одмах освојила својим пријатним изгледом и својом романтичном околином, и, за дивно чудо, појмих да је то баш и био скривени циљ мога путовања!

Али то још није све што се лепо и добро може рећи о овом скромном а чаробном куту социјалне минијатуре. У колико сам одмах могао опазити, а то се у тако маленом месту даје лако и брзо опазити, умотрио сам да грађани живе у слози и љубави, да им послови иду доста добро и да им је, сразмерно, живот много угоднији него што је то случај по осталим нашим паланкама.

И ваљда што су грађани били такви, па им је и интелигенција била боља него по осталим нашим паланкама. Мало парадоксна ствар да се чиновништво равна према грађанству, али је овде у истини био тај случај. Тако, црква је имала два свештеника, али један другог нису оговарали ни канонично оптуживали, нити су се и једанпут на гробљу потукли око поскурица, па им и попадије нису живеле у крвној омрази. Школа

је имала два учитеља и две учитељице, девојке, али ником од њих ни на ум није падало да се дописима узајамно грде, нити да се пасквилама наизменично оптужују код претпостављених им власти. Сремски начелник је у љубави живео са целим грађанством, а нарочито са својим писарима и практикантима; кажу да у месну општину није никад ни завирио, нити су и сами кметови са своје стране имали за то много стварне потребе. А поштар, господин Деспот, — он је у неку руку важио као добри геније целе варошице!

Истина, порезник г. Вукојица, познат израније са својих многих дописа, под потписом „Свевид", покушао је и овде својим урођеним му сплеткама, али како се то ни у колико није лепило за грађане, то је он убрзо увидео сву своју излишност, и по молби тражио и добио премештај. Нисам га ни затекао ту, и бестрага му глава!

Кажем вам: минијатурна слика раја на земљи!

Отуда је ваљда и долазило да су ти добри људи имали времена и воље размишљати и о свима културним потребама једног човека, па ма где он био. И кад се у томе дошло чак и до тога, да су имали и своје позориште, онда се већ може мислити да нису могли имати много разлога зажалити за велико-варошким животом.

*

А ја баш и хоћу о томе да вам причам.

Дакле, имали су и своје позориште; истина, дилетанско, али тек позориште.

Ко је дао иницијативу за то, сремски начелник или поштар Деспот, то нисам могао тачно сазнати, али ма ко да је, добро је учинио и хвала му. Неки су, истина, ту иницијативу приписивали сремском начелнику, а неки поштару Деспоту, али, што је врло карактеристично, то није могло дати повода њима двојици да развију личну амбицију и ривалитет у томе правцу. А у свакој другој нашој паланци то би јамачно било, и око тога би и новине имале посла, док се најзад цела ствар не би завршила или пропашћу позоришта или премештајем једног од ривала.

Судећи по околности што је сремски начелник био неколико година стални статист у народном позоришту и још више година виђени члан неколиких путујућих позоришта наших, што је донекле за последицу имало да шиша бркове, ја бих рекао

да је та иницијатива припадала њему, ма да савесно не бих могао одрицати ни тај факт, да је господин Деспот, и ако дотле никад није ни крочио на позоришне даске, био живи и рођени глумац, од природе обријан и маскиран.

У осталом, како му драго; то је сасвим споредна ствар. Главна је ствар да је позориште постојало, да је имало своје врсне и одушевљене чланове, и међу њима своје нарочите таленте, свој управни одбор под председништвом среског начелника, свога благајника, своју гардеробу и свој репертоар. Објаве за поједине представе нису писане, већ су обзнану вршили или сâми глумци и грађани, или општински добошар.

Дакле, другог дана по моме доласку имала је бити представљена позоришна игра у седам чинова и девет слика под називањем „Црна рука“, израђена по неком немачком роману истог имена, који је у подлиску једних београдских новина излазио годину и по дана, а, отштампан у засебну књигу, био је дебљи од јеванђеља.

И рекоше ми да има већ неколико дана како цела варошица само о томе говори. Том приликом чух да је начелник сремски, уз припомоћ млађег свештеника, који је у рâној својој младости такође имао јаких веза са позориштем, драматисао ту ствар, остављајући поштару Деспоту да улоге подели.

Не знам баш тачно, али су ме сви уверавали да су и улоге биле срећно издељене, а нарочито се свима допало то, што је господин Деспот био примио на се улогу духа, можда једну од најтежих улога. Иначе ни један од чланова није остао без улоге. Истина, мало је муке било око улоге главног љубавника, који је у исто време имао бити и тајанствени убица, али су се најзад, после дуге дебате, сложили да је даду месном берберину. И многи ми рекоше да је он за то био много погоднији него практикант Мојсило, који је за љубавника био као поручен, али за убицу није имао ни једног јединог својства. Улогу главне љубавнице примила је на се месна учитељица, г-ђица Марица Златићева, омалена, живахна и лепушкаста плавојка.

И дође то жељено вече.

Пуна кафана света, а ту и ја. Сумњам да је икога, који је само могао ићи, остало код куће. И сви пуни нестрпљења, а и ја са њима заједно.

Бина мала, али, види се, солидно направљена, не на пивским бурадима, какав је то обично случај код наших путујућих позоришта. И завеса лепа, на њој нацртано нешто црвеним и плавим плајвазом, што је сасвим изгледало на лиру. Кажу да је тај цртеж лично дело начелника среског, који ми се, кад виде да и ја то знам, љуто изјада што је занемарио цртање, из којега је, рече, у првом разреду гимназије имао суво пет.

И све је било спретно, и по свему се дало видети да је душу целој ствари позајмило лице које зна шта је то заистинско позориште.

У које време почеше неки из публике тапшати, — сасвим као у правом позоришту!

— Умољава се публика за још мало стрпљења! — рече пуним гласом сресни начелник, онда узе столицу, примаче је бини, попе се на њу, разгрну мало завесу и тамо га нестаде.

Не потраја дуго и завеса се диже. Лепо осветљена бина и кулисе, које су, рекао бих, имале представљати неку мрачну и дубоку шуму, доста правилно стоје. Шаптаонице нема, али ми после рекоше да је шаптач млађи свештеник и да седи иза прве леве кулисе.

У публици тајац, само што неко, тамо у дубини кафане, дубоко и оштро подригну.

Очекивала се појава духа. Тим је представа имала отпочети.

Али духа нема!

Опет наста тапшање.

— Дух!

— Господин Деспот!

Те се речи многоструко почеше хорити у публици.

Али духа још нема!

Иза десних кулиса чуло се неко шушкање и неко натезање.

— Лакше!... Јао!... Згулисте ми руку! — виче неко отуд.

— Господо, немојте да сте магарци! — чу се затим строги глас начелника среског. — Како сте га почели вући, ви ћете га најзад и окрвавити!... Деспоте, пружи ми руку!

— Ама то и јесте несрећа што руке не могу да протнем! — чуше се речи пуне вапаја.

У публици наста комешање. Чу се и гунђање, али очевидно не као протест, већ као нека врста саучешћа у нечему

што се само могло слутити. И мене подиђоше жмарци, и нека сумња испуни ме свега неким врло непријатним осећањем.

Неко некоме иза кулиса гласно описова Бога, а за тим још гласније изјави жаљење што се у опште помешао у трице, да га сад свиње поједу.

После пуче једна даска, а мало затим као да пуче још једна даска.

На то млађи свештеник, без горње мантије и гологлав, изиђе иза своје кулисе, пређе преко бине и нестаде га међу супротним кулисама, за којима се још чуло натезање и неке испрекидане и разногласне речи, тако брзо изговаране, да им се никакав смисао није могао ухватити.

— Е, хвала Богу!... Једва једном! — чу се опет глас среског начелника, али је тај глас сад наговештавао нешто што је већ срећно прошло, као и задовољство што је нека сметња отклоњена и што је све доведено у свој ред.

— Говорио сам и говорио и говорио, али магарцима није вредно говорити! — гласно се вајкао млађи свештеник. — Господо моја, позориште је позориште, то треба знати!

Онда опет иза тих кулиса наста неко полугласно обавештавање у коме се нешто пријатељски предлагало и то нешто опет одлучно одбијало, али шта, то се није могло чути. Док се одједном лепо не зачуше ове очајно изговорене речи:

— Ја овако искомбосан пред публику не излазим! Ни жив ни мртав не излазим!... После тога, моје кости су сад тако растресене, да се ни после десет дана, сигурно, неће вратити у своје зглавкове!... Разумите, ако сте Срби!

На то насташе молбе и преклињања.

— Ја одох кући, а ви како знате!

И при тим речима г. Деспот помули главу иза једне кулисе, страшним погледом поче лутати по првим редовима публике, док се не заустави на једној тачци.

— Анђо, 'ајде кући!

И главе одмах нестаде, а из публике се подиже једа жена лепо обучена, збуњено се поздрави са околнима и журно пође к вратима. Неки покушаше да је ипак задрже, али она, сажаљевајући случај, само што изјави да треба знати да је њен муж љут као рис, и за тренутак је нестаде.

Преко бине врати се млађи свештеник на своје место.

— Којешта! — рече он за свој рачун и одмахну главом. — Бога му љубим, то је сасвим којешта!

Онда на бину изиђе сремски начелник, обучен и маскиран као неки средњевековни властелин.

— Господо — обрати се он публици — нама се вечерас десио један мали малер, од каквих нису поштеђене ни највеће позорнице на свету. Наш дух, господин Деспот, пропао је случајно међу даске, а њим је, као што већ знате, требала да отпочне представа. И неограничен у својој пргавости, за коју наш велики глумац Рисантијевић, не би ни чуо, он је напустио позорницу и отишао кући.

— И ако је! — рече неко из публике.

— И ако је, велим и ја! — прихвати сремски начелник, и пошто се искашља, настави: — Зато сматрам за дужност да вам јавим да за вечерас нећемо имати духа, него ће представу отпочети госпођица Марица и наш добри брица.

— А зашто духа не играте ви?! — примети неко из публике.

— Зашто?!... Зато што већ видите да сам маскиран за другу улогу.

И опет се закашља, и, срдит на кашаљ, одмахну руком.

— Па духа би могао играти и господин Мојсило? — примети неко други из публике.

— То је истина. Он је као поручен за ту улогу, али шта да радимо сад, кад се он за њу није спремао, а, после тога, већ је маскиран за другу улогу?!

Са тим речима сремског начелника сложи се публика, и после неколико минута на позорници су били први љубавник, берберин, и прва љубавница, г-ђица Марица учитељица.

Таквог аплауса ја нисам имао прилике никад чути ни у Народном Позоришту! То само пљеште дланови, као да су их ти добри људи од некога другог узели под кирију!

— Драгане мој, ти ћеш мени купити везене папучице? — рече прва љубавница, а глас јој дркти као да заистински то тражи од месног берберина.

— Хоћу, душо моја! — одговара берберин и сав се тресе од љубави.

— И бисерни ђердан око врата?

— Хоћу, душо моја!

— И танку венедиг-кошуљицу?

— Хоћу, душо моја!

И љубавници у љубавном заносу раширише руке и полетеше једно другом у загрљај.

— Марице, несрећна ћерко! — писну неки глас из публике.

Многи се тргоше; тргох се и ја.

Тргоше се и љубавници, па нити се загрлише, ни пољубише. Берберин, као поливен хладном водом, спусти руке и урожен поглед упре на ону страну откуда је тај очајни крик дошао. И љубавница се збуни на сву меру и преплашена се окрете публици.

— Вуци се одма' овамо, срам те било! — понови се малопређашњи писак, али сад не више очајан, већ срдит и претећи.

Ја погледах по публици и опазих једну остарију симпатичну женицу у српском, која је стајала, тресла се од љутине и бесним погледом прождирала јадну љубавницу.

— Силази! — цикну она и тресну ногом о под.

У публици наста комешање. У задњим редовима изби гласно гунђање против сцене на бини, и многи се не устручаваху да гласно изјаве да се једна учитељица заиста и сувише заборавила према једном берберину, који само у суботу увече има нешто мало посла, иначе преко целе недеље пеца рибу.

У првим редовима та ствар је већ друкчије примљена. Стога старији свештеник приђе озлојеђеној жени и поче јој нешто благо говорити.

— Не...ћу! То само нећу! — чисто вришти узбуђена жена. — Има ко њој да купи све што јој треба!

— Али, мајко! — јекну љубавница и бризну у плач. И њене бујне груди, које су биле као од мрамора срезане, почеше се силно надимати. И њене лепе ручице, као у гипсу извајане, покрише лице, тако пуно израза чедности и милоште. Са умног чела опучи јој се прамичак њене злаћане косице, што целој њеној појави даде необично нежан и симпатичан изглед.

— Сирото девојче! — рекох ја у себи.

Али жена у српском не престајаше најодлучније захтевати да прва љубавница одмах сиђе са позорнице. Старијем свештенику прискочише у помоћ још неки људи, али и то ништа не поможе.

Грешни берберин, кад виде у чему је ствар, скиде са себе маску и повуче се за кулисе.

На позорници се појави млађи свештеник, али овом приликом само у једној ципели. (Мора бити да га је друга јако жуљила.)

— Госпођо! — обрати се он разјареној жени у српском — какве су то сад измотације?!... Ово је само тек онако.., Разумите, ово је позориште! Ви сте бар београђанка!

— Нећу ни да чујем за то!... И баш зато што сам београђанка, ја не дам да се од мога детета овде сад прави комендија!

И онда оједном наста једна свеопшта галама и у публици и на позорници. Узалуд су многи салетали унижену мајку да попусти, она не попусти. Напротив, она се све више жестила и све љуће подвикивала својој кћери да се одмах скине доле.

И на позорници се нађоше готово сва лица која су имала учествовати у комаду, сва маскирана и обучена према својим улогама. И док су једни тешили јадну љубавницу, која је у томе тренутку подсећала на дете коме је из руку грубо истргнута играчка, дотле су се други живо саветовали са среским начелником. „Нађите се на висини свога позива!“ узвикује једна маска среском начелнику, који је тек сад изгледао као прави средњевековни властелин; а неколицина маскираних лица упустише се у обавештавања и формалну препирку са публиком. Једна маска чак и скочи с бине у публику и покушаваше да се како пробије до увређене матере, али јој сви покушаји осташе безуспешни.

— Народе, чуј ме! — продра се одједном сремски начелник, али га нико не чу.

На то млађи свештеник отрча за прву леву кулису и отуда се одмах врати с клепетушом у руци.

И отпоче ужасно тандркање клепетуше.

— Бога му љубим, ово је страшно! — разјарено виче млађи свештеник. А кад увиде да ни клепетуша није у стању ништа да учини, он је љутито потеже некуд у публику, на шта неко, зар погођен њом, бесно узвикну: „Попе, пази на нумеру!“

— Госпођо! — повика опет сремски начелник, уграбивши за то један тренутак приличне стишаности. — Ама разумите! Ово је само тек онако!

— Не-ћу! — узвикује унижена мајка. — Није она буди ко! Има она и оца и мајку!

Онда на то плану млађи свештеник и љутитим гласом саопшти публици да се за то вече отказује представа. Друга, вели, биће обзнањена преко општинског добошара. И само што се као чигра окрете на пети, улете на своје место и завеса би спуштена! (Он је мора бити и завесу дизао и спуштао.)

Публика је, разилазећи се, жалила на овај случај, а ја сам био тако задовољан и тако блажен, како се никад нисам осетио излазећи из Народног Позоришта. — Боље представе дотле нисам видео, а сумњам да ћу је икад и видети!

Те ноћи осванув сам са среским начелником и млађим свештеником, који су ми се непрестано извињавали, кујући притом у звезде малу и лепу љубавницу, за којом, по речима среског начелника, плачу сва већа позоришта на свету.

Не знам тачно зашто, али ми се том приликом са дна душе откиде један тако тежак уздах, да ми после њега, учини ми се, груди осташе празне као убијена трмка. А пио нисам!

Пред подне сам отпутовао, испраћен многима.

— Порадите где треба — рече ми млађи свештеник — да ми се стави на расположење извесна сумица новаца, да ја поведем једно позориште!... То би било, уверавам се, позориште и по!

Онда посрну мало у страну и задржа се на практиканту Мојсилу.

* * *

Не кајем се за тај пут, јер сам се заиста дивно провео.

И зар да би ми успомена на ту епизоду живота била заокругљена, после неколико дана добијем писмо од практиканта Мојсила, који ме је молио и преклињао да му издејствујем пуноплатежну практикантуру, јер је, вели, већ крајње време да се жени, а у исто време, са пуно радости, извештава ме да је „Црна рука“ поново стављена на репертоар и да је одиграна до више од половине на опште задовољство публике.

Тај пасус је гласио:

„Најзад смо успели да убедимо мајку госпођице Марице, на чему нека је част и хвала моме среском г. начелнику. Велики дипломат! И све нам је испало како само може бити. Г-ђица Марица је тако играла, да нас је све занела. „Изем те целу!“ узвикнула јој је старија попадија више од десет пута. Многи су плакали од усхићења, а међу њима и старији г. свештеник.

Г. Деспот је био прâви и заистински дух; многе је до страха довео. И мој г. сремски начелник био је јединствен, а и брица је био диван, ма да је на једном месту добио трему и почео муцати као да је неког од својих муштерија бријачем посекао. Кажем вам: све нам је било одлично! Али представу ипак нисмо могли завршити. Јер кад смо били доспели до петог чина и седме слике, већ је било пола два по поноћи, те газда Веца бакалин предложи да се ту представа прекине до сутра увече, а уместо тога да отворимо бал. Па је тако и било. Сви смо на то пристали, и бал нам је текао до у сâмо свануће. Таквог бала ја не памтим! Било је и декламација (ја сам декламовао) и млађи г. свештеник је играо неку козачку игру на једној нози, да смо сви плакали од смеја! А данас је г-ђица Марица добила на поклон једно бело јагње, које сад сви милујемо; г. Деспот је добио заструг сира; мој г. сремски начелник једну велику кечигу; млађи г. свештеник буклију стара вина; ја један везен опасач; а за брицу купимо прилоге, да би могао купити огледало за радњу. Довече очекујемо нове радости и нове славе. Будућност нашег позоришта је, као што видите, и обезбеђена и велика!“

Кад прочитах цело писмо, ја га склопих и спустих на сто. Онда за тренутак заклопих очи, и у тој духовној полутами сетно потражих онај прамичак злаћане косице...

...Благо брици!

Чеда Поповић.

ДВАДЕСЕТ ГОДИНА

ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ НА ПРИМОРЈУ

(1880—1900 год.)

(БИЉЕШКЕ, УСПОМЕНЕ И УТИСЦИ)

(НАСТАВАК)

III

Велика Србија.

Суд првог степена нашао је у чланку Балкан злочинство велике издаје. Пошто је за такво злочинство одређена казна тамнице од десет до двадесет година, по одредбама кривичног законика истражни затвор био је обавезан. Док сам ја неколико дана послије тога чланка био у штампарији, гдје се штампао Српски Глас, стиже ми судски позив, да одмах одем суцу истражитељу на испит. По §§ на позиву, видео сам одмах, о чему се ради и шта ме чека. На брзу руку, колико сам могао, одредим шта је требало, да спасим друге, а не себе. Из мога стана одстраним све, што је икога могло компромитовати. Посао је био тежак, јер су жандари већ били опколили мој стан. Помоћу пријатеља успео сам и у томе. Кад сам пошао у суд суцу истражитељу, био је готов сав жандарски и судски апарат. Судац истражитељ и његов писар чекали су ме у потпуном чиновничком — орнату. Нијесу били ни без сабље. Жандари одмах стадоше пред врата и под прозоре собе, у којој сам ушао. Послије врло кратког испита, судац ми рече, да ме мора задржати у затвору до коначног протеста; а прије него ли ме преда у тамнице, да мора преметнути уредништво Српскога Гласа и мој стан. Хтјели су се наћи сукривци у мом злочинству велике издаје.

Сила Бога не моли. Требало се покорити. Чекала се само ноћ, да се све то сврши без велике ларме. Суд није хтио да да дању то ради, јер је знао, шта и како Задрани мисле о тим послима. Бојао се, да не дође до демонстрација, у којима би власт била моралном жртвом. Кад се већ добро смркло, упутисмо се мом стану. Била нас је мала чета. Судац истражитељ, његов писар, државни тужилац и ја били смо у једној четици. За нама и пред нама било је по неколико жандара са натакнутим бајонетама. И није била шала! Једним чланчићем ја сам хтио да од силне Аустрије отмем Далмацију и да је присајединим Србији. У цијелом чланку власт судска у Задру нашла је најпогибељније тачке у ријечима Новаковићевим: „Ако нас не варају н а д е о праведној подјели у будућности, може се предвидјети дан, кад ће Босна, Херцеговина и Д а л м а ц и ј а заједно са Србијом, са Црном Гором и са Старом Србијом сачињавати нашу по ново основану отаџбину“. Суд првог степена није хтио разумјети да је то само н а д а, у којој нема силе. Никаква ријеч није употребљена, по којој би се могло закључити, да се све то тражи силом. Новаковић је говорио као патриота, као Србин широких груди и погледа, који се н а д а у љепшу будућност српскога народа. Суд је ипак нашао, да се тим речима „тражи насилно одцијепљење свијех Срба од аустроугарске заједнице!“

Судбеном повјеренству била је узалудна мука у мом стану и у уредништву С р п с к о г а Г л а с а. Није нашло ништа. Однијело је и задржало је само онај број F i g a r o - а, у којему су били разговори српских државника. Однијело је, али ми је одмах повратило и неке друге списе, који су за тај посао били без важности.

Чамио сам неколико дана у тамници, док старији суд није донио своје коначно рјешење. Захваљујући поштењу и независности старијих судија, утврђено је, да у чланку Б а л к а н нема велике издаје, него можда само злочинства сметања јавнога мира. Пошто је мој затвор био одређен једино ради велике издаје, старији је суд наредио, да ме одмах пусте на слободу. Кад ми је то старије рјешење приопштио истражни судија — млад чиновник, који се надао доброј чиновничкој каријери — чисто су му сузе ишле на очи. Жалио је, без сумње, што му је, послије неколико дана, побјегла тица из кавеза. Давно на Приморју није нико био затворен ради велике издаје.

Овога пута требало је доказати чиновничку ревност. Па ни тада није упалило младом чиновнику и његовим помоћницима!

О цијелом том послу Српски Глас донио од пријатеља мога овај извјештај:

„Морамо и овога пута да проговоримо о запљени 37. бр. нашега листа. Овога пута запљена је имала и пошљедица по нашег уредника.

„У уводноме чланку 37. бр. пренијели смо главније мисли из разговора дописника париског листа Figaro са њекијем државницима у Србији. Те смо исте разговоре читали и у њекијем бечкијем, пештанскијем, новосадскијем и загребачкијем листовима. Те смо исте разговоре видјели у скоро свијем београдскијем листовима, који нам долазе. Нијесмо нигдје ни читали ни видјели, да је иједан од тијех разнијех листова био забрањен од нашијех власти. По новинарској дужности, мислили смо, да морамо и ми о тој важној појави да обавијестимо наш свијет, па смо пренијели њешто из тијех говора, а да са своје стране не надодамо ни ријечи.

„Власт нам је одмах заплијенила број листа, у којему је био тај чланак. Државно одвјетништво, у законом одређено вријеме, предложило је мјесном Покрајинском Суду, да ту запљену потврди, што је суд и урадио. Суд је осудио, да цијели чланак „сачињава злочин велеиздаје и сметања јавнога мира, предвиђен у §§ 58. сл. ц) и 65. сл. а) к. з.“, те је према томе потврдио запљену, наводећи као разлоге, „да се садржајем заплијењеног чланка тражи насилно одцијепљење свијех Срба од аустро-угарске заједнице и отргнуће државног јединства“. Ову су одлуку наши читаоци могли да прочитају у прошлом броју нашега листа.

„Док је наш уредник Митровић претпрошле сриједе био у штампарији, у којој се штампа лист, и давао пошљедње наредбе за штампање листа, у 4½ с. после п. дође му позив, у којем му судац истражитељ наређује, да у 5 с. посл. п. дође на испит. Кад је било одређено вријеме и наш се уредник нашао код суца истражитеља, овај га стане испитивати о заплијењеном чланку. Послије испита судац му прочита одлуку, којом је он, на предлог државног одвјетништва, упутио против Митровића, као одговорног уредника овога листа, истрагу ради злочинства велике издаје и сметања јавнога мира према §§ 58, сл. ц) и 65. сл. а) к. з., те, пошто се та злочинства казне тешком

тавницом од десет до двадесет година, да Митровић, према § 180. к. п., мора да остане у истражном затвору до коначне расправе.

„Наш уредник, увјерен, да у својем дјеловању није имао, нити је могао да има оно што је најглавније у сваком злочинству — злу намјеру, против одлуке суца истражитеља уложио је одмах жалбу на вијећну комору Покрајинског Суда, доказујући још у истој, да чланак, који је заплијењен и ради којега је под истрагом, нема потребита обиљежја двају злочинстава.

„Исте вечери око 7 сати, наш уредник Митровић, државни одвјетник, судац истражитељ, перовођа и два оружника пођоше у уредништво овога листа, у чијој је кући и стан уредников, да преметну и стан и уредништво не би ли нашли, како је речено у дотичној одлуци, сукривце у злочинствима нашега уредника. Послије преметачине, која је трајала по сата, Митровић је предан у државне тавнице. Сјутрадан, у четвртак, око подна, судац истражитељ јавио је нашему уреднику, да је вијећна комора одбила његову жалбу, те да је потврдила сучеву одлуку.

Митровић је тада зажелио, да се поразговори и договори са адвокатом, чији је он адвокатски вјежбеник, па да против одлуке вијећне коморе састави жалбу на Призивни Суд. Послије кратког договора са адвокатом, предана је у петак писмена жалба на Призивни Суд. Призивни Суд држао је сједницу одмах у суботу, те је према својој надлежности (§ 114. к. п.) укинуо истражни затвор Митровића, а по томе и злочинство велике издаје. Наш је уредник одмах у суботу, у $2^1/_2$ с. посл. п., пуштен на слободу.

„Списи парнице повраћени су суцу истражитељу. Митровићу је усмено јављено, да и на даље остаје против њега истрага ради злочинства сметања јавнога мира по § 65. сл. а) к. з., које се казни тешком тавницом од једне до пет година. Наш је уредник питао, да му се та одлука преда писмено.

„Оволико јављамо кронике ради. Надодаћемо само, ради пријатеља Митровићевих и ради нашијех сарадника, да је судбена комисија била нашла и одвојила њеколико љубавнијех писама на њемачком и на италијанском језику, на која је наш уредник некада одговарао, кад није имао паметнијег посла; његов пасош, који му је састављен, док је још живио у Котору, и њеколико писама од разнијех књижара, које траже, да им Митровић плати свој дуг. Ова су писма већ повраћена Митровићу.

„Ово су она „важна писма и исправе“, о којијема су бубале њеке новине. Те би новине биле много боље урадиле, да су малко причекале и да нијесу одмах затворенијех очију хватале муве по ваздуху.“

Да главна сврха затвора и преметачине није била оно, што су говорили истражни судија и државни тужилац, најбоље доказују чињенице, које су касније објављене у Српском Гласу. Државни тужилац одмах је све то плијенио. Затвором и преметачином хтјело се код мене наћи оно, што се узалудно тражило. Знало се за моја познанства и моје свезе у свим српским земљама. Српски Глас доносио је тада такве извјештаје из Босне и Херцеговине, да су се у Сарајеву бунили и љутили, не знајући, ко то све издаје и шаље. Труд је био узалудан. Научили су мене старији и искуснији у Загребу, шта се ради и како се ради. Никада никаква власт ни на Приморју, ни у Хрватској ни у Славонији није ништа нашла код уредништава независних српских листова, што би икога могло да компромитује, осим самог уредника.

Одмах послије мога ослобођења Српски Глас штампао је о чланку Балкан ову кратку вијест:

„У Сарајеву излази лист под натписом Bosnische Post, који на њемачком језику шири културу у српском народу у Босни и Херцеговини. У Босни и у Херцеговини нема закона о слободи штампе. Тамо се листови никада не плијене, јер је цензура претходна. Цензор прочита најприје рукопис, па ако му се свиди, штампа се. Ако му се не свиди, врати рукопис са својијем примједбама. Тај, дакле, сарајевски лист, који на тај начин излази и у којему пишу сви главнији чиновници у Сарајеву, донио је пред њеколико дана из истог француског листа њеке мисли, које је био преврнио и овај лист. Тај је лист, шта више, те мисли приказао у сто пута горој боји, јер је пооштрио њеке ријечи, којијех у оригиналу нема. Ако се случајно, при цензурисању и штампању тога броја друкчије радило него ли обично, нијесмо још чули, да је уредник листа затворен ради злочинства велике издаје, или да се против њега води истрага ради злочинства сметања јавнога мира.

„У Босни и у Херцеговини на законској је снази посебни кривични законик, који је скоро са свијем једнак нашему.“

Мало касније било је у Српском Гласу, пошто ме је

поротни суд, о коме ће касније бити говора, потпуно ослободио сваке кривице, и ово:

„Кад је томе доба било, казали смо, да су многе новине из наше, аустро-угарске, монархије пренијеле мање или више из онијех разговора србијанскијех државника. То се у њима могло читати и прије и послије затвора нашега уредника. Оне новине, које су те разговоре донијеле прије затвора, нијесмо могли све да сачувамо и да их предамо власти, као доказ нашијем ријечима. Чувати све новине, које прима једно уредништво, значило би имати на расположењу њеколико магазина. Тај луксуз ми не можемо још да имамо, а тешко да ћемо га икада и имати. Сачували смо, случајно, један број загребачког Obzor-а, гдје су у подлистку, онако како се већ могу писати политички подлисци, узете на нишан ријечи Новаковићеве. Тај број загребачког листа предали смо властима. На тај број позивао се државни надовјетник на расправи против нашег уредника.

„Али, ако нијесмо сачували све новине, које су донијеле оне разговоре прије затвора, сачували смо њеке, које су нама стигле пошто је Митровић пуштен из затвора. Да идемо календарскијем редом.

„1. Bosnische Post, лист, који из Сарајева на њемачком језику шири културу у Босни и у Херцеговини, у својем броју од 7 октобра 1897, на другој страни, у трећем ступцу, пренио је оне ријечи, за које је државни надодвјетник тврдио на расправи, да садржавају злочинство велике издаје. У Босни и у Херцеговини цензура је превентивна и тамошњијем властима нијесу запеле за око те ријечи, премда је у том њемачком преводу употребљен онај израз из § 58. сл. ц.) нашег к. з., који би сам по себи могао да буде злочинство велике издаје.

„Босна и Херцеговина нијесу, додуше, аустро-угарске земље, али у њима владају аустро-угарске власти. Код њих је на снази посебни казнени законик, који је сличан нашем. Тај сарајевски лист говорио је против ријечи и мисли, које је навео.

„2. La Sera из Трста, гдје је на снази исти казнени законик као и у Задру, пренијела је у својем броју од 9 октобра 1897. оне исте „развратне мисли, које се налазе у чланку, да ће Далмација бити саставни дио Велике Србије“, како је рекао државни надодвјетник на расправи.

„Тршћански лист није ни похвалио ни покудио мисли, које је навео, а ми смо га и овдје слободно читали.

„3. Pester Lloyd, полуслужбени лист угарске владе у Пешти, у својем броју од 14 октобра 1897, на трећој страници, у првом и у другом ступцу својег великог формата, а ситнијем словима, донио је много више, него ли је пренио овај лист. Pester Lloyd није заплијењен, јер се у Угарској не плијене листови. Оно што је навео није ниједном ријечи ни похвалио ни покудио. Пренио је на знање онијема, који то нијесу читали, или нијесу могли да читају у француском оригиналу.

„Тај број пештанског листа слободно се читао у цијелој нашој монархији. Нијесмо још чули, да су му уредника затворили, или да је државни одвјетник поднио оптужницу против њега.

„4. Загребачка Hrvatska Domovina, у својем броју од 16. октобра 1897., на другој страни, донијела је више него ли је имао овај лист. Наведене ријечи нијесу јој биле повољне, јер да вријеђају Хрвате. У Хрватској и у Славонији, а Загреб је у Хрватској, на снази је исти казнени законик, као и код нас у Аустрији. Тамо је на снази и исти закон о штампи, као и код нас, само му је измијењен ред појединијех §§. Тај загребачки лист може да се чита на цијелом Балкану. Нијесу му, као нама, затворена врата у Босну и у Херцеговину. Куда год допире, читао се слободно и онај број, у којему су били говори србијанскијех државника. Власти гај нијесу заплијениле. Читао се слободно и код нас. Уредника му сада више неће тужити, јер је прошло шест мјесеци.

„5. Загребачки Obzor, у својем броју од 15. октобра 1897., на другој страни, донио је по прилици колико и Hrvatska Domovina. У томе броју ниједном ријечи није ни покудио ни похвалио наведене мисли. За њ вриједи, што рекосмо и за његовог загребачког друга. Надодаћемо само, да се и у једном и у другом листу налазе оне „развратне мисли“, како их је назвао државни одвјетник на расправи.

„6. Овдјашња Katolička Dalmacija, у броју од 21. октобра 1897., пренијела је те исте разговоре из загребачкијех листова. Заплијењена је ради симетрије с нама. Али није јој заплијењено све оно, што и нама. Нећемо да говоримо о квалификацији кажњивог дјела, јер би нас могли окривити да пишемо против судскијех одлука.

„7. Спљетско Jedinstvo, у броју од 26. октобра 1897., јавило је да су оне разговоре штампали и многи листови у Трепту. До тих листова ми не долазимо, али то, ваљда, можемо да вјерујемо спљетском листу.

„Све ове листове наш је уредник имао на расправи. Није споменуо ниједног, јер пред чињеницом, да француски лист није заплијењен на граници, није било потребно износити никакав други разлог. Био би их показао и прочитао, кад би се с противне стране рекло, да те разговоре нијесу преносили и остали листови у нашој монархији.

„Даље не идемо. Упоређења нећемо да правимо, јер се сама намећу. Разговори србијанскијех државника могли су се код нас слободно читати и на француском језику, и на њемачком, и на италијанском, и на српском латинскијем словима, само не ћириловскијем. И за то, што је наш уредник пренио у овај лист много мање од многијех другијех листова у нашој монархији, државно га одвјетништво тужи и гура га у провалију... Али је Митровић „освојио“ ријечи србијанскијех државника, — рече државно одвјетништо! И он је хтио да буни против управе аустријске у спољашњој политици на истоку! Какво је било то „освајање“, видјело се најбоље на расправи, кад је државни надодвјетник, да докаже ту своју тврдњу, на прескок читао разне изреке, па чак и поједине ријечи из чланка. На тај се начин могао примијенити и цели наш казнен законик...

„При оваквом цјепидлачењу и нехотице сјетили смо се методе и начела једног француског дипломате, који је вјешто знао да саставља туђе ријечи. Али то је било онда. Таквог је човјека, у оно доба, могла да роди само Француска. Данашњи вијек не „дарива“ свијет таквијем великијем умовима. Да га и дарива, не би га, можда, поклонио Задру. А да га и поклони Задру, народ је ту, који има пошљедњу ријеч“.

Кад сам излетио из кавеза стизала су мени, а док сам био у тамници писана су са Приморја у Задар разним Србима писма о мени и о чланку Балкан. Врло чудновата и врло различита била су мишљења у тим писмима. И ако је Балкан забранила власт, он се читао на Приморју и о њему се говорило главом и без главе. Застава, Браник и Србобран пренијели су га у цјелини. Неколико бројева тих листова пребачено је преко Велебита.

У писмима, која су долазила у Задар тада мени и другим Србима мене су неки Срби хвалили, а неки су ме осуђивали. Моје родно мјесто, мало Херцег-Нови у Боки Которској, преко свог начелника, послало ми је кратки поздрав: „Честита ти прва рана!“, како су Црногорци некада поздрављали свог друга, кад би га први пут ранило турско тане или турска пушка. Том поздраву придружио се и Рисан у Боки Которској. Било је и противних мишљења на Приморју. Викало се на мене ради чланка и ради мог затвора. Говорило се и писало се, да ћу ја, својом вртоглавом политиком, ископати приморско Српство. Срби ће — тако се мудровало — изгубити све општинске управе. Влада ће их, милом или силом, отети Србима, а даће их Хрватима. То би, наравно, био ужас особито ради — општинских каса! Разнародиће српски народ у неким крајевима Далмације, и ако тај народ, на жалост, ни данас не зна да је Србин. Свему томе биће крив ја својом велико-српском политиком и чланком Балкан. Што тај народ није имао и нема школа, гдје би оплеменио свој дух и очистио своје тијело; што се нико никада, ни од позваних ни од непозваних, није потрудио, да што добро уради за тај народ; што га, напротив позвани и непозвани, гњаве и даве, душевно и економски, само да га лакше воде и да имају личне користи од њега; што тај народ живи животом, каквим је живио, кад је постао; што томе народу нико никада добрим примјером није показао, шта и како треба да ради, па да се подигне душевно, тјелесно и економски — све је то било ништа према мом чланку Балкан, који тај наш наш народ није ни прочитао јер читати не зна.

Било је још писама, писаних, док сам био у тамници, у којима се жалила моја младост. Неки честити Срби бојали су се, да се са мном не понови, што се урадило са другима. Бојали су се, да ће ме у истражном затвору држати више од по године; да ће ме самоћа убити тјелесно и душевно; не буде ли тако, да ће ме власт послати пред поротни суд ван Приморја, гдје поротници за таква злочинства тешко осуђују.

Било је и других писама и — гласова. Ко није имао интереса, да мисли на општинске управе и општинске касе, а био ми је противан, писао је и говорио је, да сам чланак Балкан написао ради — рекламе; да сам, као правник, требао да знам, да ћу ради тога чланка бити затворен, па да сам све то урадио, тек да стечем гласа и имена, као српски мученик! И то су го-

ворили и писали људи, који нијесу имали ни појма, што ће рећи тамница, а који су се, ваљда, чудили, да ико може да страда за какву племениту мисао.

Док је судбена власт у Задру размишљала, шта ће са мојим претресом и да ли ће ме у опште доводити пред поротни суд; док сам већ био пожалио, што сам пошао из Загреба, гдје Срби не говоре својим људима, да иду у тамницу ради рекламе; док сам се сваки дан све више увјеравао, како ми се са многих страна подмећу ноге, да се скотрљам и срушим; док нијесам имао никога, да му се изјадам и од кога да примим савјета — нијесам ипак заборављао своје уредничке дужности. Једнаким интересовањем пратио сам све прилике у цијелом Сриству. Главно ипак било ми је увијек питање Босне и Херцеговине.

У то се у Србији догоди русвај. Дочекасмо познати 11. (24.) октобра 1897. Симпатишући тада са радикалима у Србији, напишем за 42. број Српскога Гласа чланак, коме дадох натпис 294. У том чланку овако сам оцијенио промјену у Србији:

„Кад се недавно српски државник разговарао са дописником једног свјетског листа о несрећном положају Грчке послије грчко-турског рата, рекао је и ово: „Грци су овога пута могли да науче како се ратови не припремају непрестанијем министарскијем кризама и писањем чланака по разнијем листовима“. Овијех смо се ријечи сјетили, кад нам је недавно стигла вијест, да се у Србији по ново ломи, да се у мало година већ по седамнаести пут мијења сав унутрашњи систем, да се, без оправданог разлога у уставној држави, отпуштају са државног кормила људи, који су у мало мјесеци показали колико му и који имају ослона у раду. Од 1883. године, а да не дирамо старије ране младе српске државе на обалама плавога Дунава, ово је већ шеснајесто министарство, које одлази са државне управе, а замјењују га нови људи.

„У другијем приликама, при раду народне скупштине, при каквом неочекивином и великом заплету у спољашњој политици, могла би се разумјети ова и оваква ненадна промјена. Народна скупштина у Биограду довршила је недавно свој кратки рад. Народни и краљевски посланици, у огромној већини, потпомагали су владу, која је сада морала да преда у друге руке државну управу. Скупштински рад текао је мирно и достојанствено, без икаквијех трзавица или неспоразума. Спољашња

политика није могла имати никаквог утицаја на ову промјену. У спољашњој политици није се догодило ништа, што би могло бити узрок овој најновијој трзавици у Србији. Грчко-турски рат, тај најважнији догађај у пошљедње вријеме, није могао ни најмање да уздрма владу, која је уживала потпуно повјерење огромног дијела народа.

„У унутрашњости Србије владао је ријетки и узорни мир и ред. То признају сада и они, који ријетко када могу да изговоре слатку ријеч о Србији и о Србима у опште. Партајске страсти биле су се утишале у пошљедње вријеме. Велики догађаји, који регби да се припремају и у којијема ће и Србија морати да игра важну улогу, па умјереност досадашње владе, ублажили су унутрашња трвења. Није било, дакле, никаквог оправданог разлога, да се указује неповјерење влади, која је на државној управи била само 294 дана. Повјерење, које је круна више пута истакнула, да има у бившем кабинету, није могло да ишчезне и да се преко ноћи претвори у потпуно неповјерење.

„Гласови, који се разносе о пошљедњој кризи у Биограду, имају скоро сви исти смјер, да забашуре и да затрпају прави разлог најновијој промјени. Скорашњем паду српскога кабинета ми не видимо разлога ни у једном од тијех гласова, који су турени у свијет само да се прикрије оно најглавније. У овој кризи, као и у многијем првашњијем, свој прст има онај зао дух, који се од њеколико пошљедњијех година попео на душу Србији, па јој не да мирно да живи, не да јој да се мирно развија, не да јој да се консолидује. То њему треба. Он се једном зарекао, да ће газити по крви народа у Србији, ако тај народ не буде радио, шта он хоће Народ хоће да живи својијем животом, свијестан својег великог задатка. Ради тога га тај зао дух прогони, не да му да напредује, хоће да му робује. С тога није никакво чудо, што Србија не може да се утврди у својој унутрашњости, па да свој рад развије већијем и ширијем полетом.

„Ово њеколико пошљедњијех година мало је које министарство у Србији саставило цијелу годину. Министри тек добро згрију своје столице, тек почну да раде, а већ их други гоне са тијех мјеста, да поново отпочну оно, што су њихови предшасници били тек почели да извршују. Јер, не може бити говора ни о каквом успјешном, трајнијем раду, кад се један ка-

бинет, који уживa повјерење у народу, отпушта послије само 294 дана владања. Кад се тако неопрезно ради на штету поноса и будућности Србије, сасвијем је природно, да се страсти поново распале, да нестане унутрашњег мира и реда. У тијем немирима и нередима могу се једино користити, као што се заиста и користе непријатељи Србије и њезине љепше будућности.

„Један несрпски државник, који је помњиво проучавао, па и писао историју српскога народа, рекао је једном: „Ја просто не могу да будем паметан, кад процијеним, како су радили и шта су створили нешколовани творци Србије, — а што раде и како доводе историјске тековине својијех дједова и очева данашњи њихови учени потомци. Оно су били гиганти, који су из ничега створили Србију, — ови су данас пигмеји, који доводе у питање сам опстанак Србије“. Тај несрпски државник није много погријешио. За оне прве Србе, а особито за Ђорђа и за Милоша, могао је још надодати да нијесу познавали Париз ни раскошни живот у њему“.

Неколико дана послије тога написао сам о истом питању чланак П а о н д а? У њему сам рекао:

„Промјена је извршена. Са земаљске управе отјерани су људи, који су били и вољни и орни да уреде неуређено, да истријебе неистребљено, да њихова ужа отаџбина пође онијем путем, којијем би морала да иде. Отпуштени су из највише државне службе људи, који су једини могли порадити, да њихова отаџбина одговори својем великом задатку, јер је уз њих био скоро цијели народ.

„Мислимо о Србији и о скорашњој, ненадној промјени у њој. Јер овога пута није била промјена само у личностима. По њекијем гласовима и по њекијем вијестима, који се проносе, извршен је, или ће се у најкраће вријеме извршити потпуни обрт. Тај ће обрт имати без сумње најозбиљнијих послједица у најближој будућности. У Србији су сада двије организоване политичке странке. Радикална странка уживa неограничено повјерење у народу. Друга је странка либерална. У својијем редовима има врснијех и заслужнијех бораца. Уз ове двије странке провлаче се остаци некадашње напредњачке странке. Ови остаци истичу се сада као неутралци, а њих има највише у најновијем кабинету.

„Главни одбор либералне странке држао је недавно своју сједницу. У тој сједници, под предсједништвом старога државника Ристића, углављено је, да либерална странка ступа у опо-

зицију према данашњој влади. По овоме се најбоље види, да је и либерална странка веома добро схватила данашњи мучни положај у Србији.

„Нема сумње, да ће радикалну странку нови систем отјерати у најжешћу опозицију. Радикална влада, у непуницјех десет мјесеци своје владавине, урадила је оно што није могла извршити никаква друга влада. Уз њу је био народ, па је могла да ради и успјешно да ради. Неоправдано отпуштање пошљедње владе, позивање на управу земље људи, који уз-а се немају никакве странке, огорчило је радикалну странку, која ће свијем средствима настојати, да се у Србију поврате законити, уставни одношаји.

„Нова влада, која је тек од њеколико дана примила у своје руке државне узде, обавијена је њеком чудном маглом. Зна се ко јој је духовни отац. Зна се, да је на управу земље довео онај стари зли српски дух, који је коштао Србију много тешкијех жртава. Зна се и чује се много о свему томе. Али се не зна оно најглавније. Не зна се, како ће и с ким ће владати данашња влада. Данашња влада, као цјелина, нема традиција за собом. Она је самохрана, без игдје икога. Она ће морати да побије барјак у ледину, па да купи своју политичку чету. Каква ли ће бити та политичка чета и хоће ли јој бити довољна, да се уставнијем путем дуго одржи на власти, то је тешко казати сада кад се догађаји тек почеше развијати. Ако најновија влада намјерава владати уставнијем, ма и осакаћенијем путем; ако хоће да има скупштину, ако мисли да има буџет, без којега државна кола имају да застају, — то не може никако без народа, без јаке странке у скупштини, која ће потпомагати њезин рад. Тога народа, те странке влада нема, а из ничега се не може створити њешто.

„Истина, да влада ужива „неограничено повјерење“ круне. Али пракса пошљедњијех година показала је најбоље колико траје то повјерење. Од државног удара 9. маја 1894., када је у Србији замућена бистра вода, ово је већ пета влада, којој се каже, да ужива неограничено повјерење. Свакој је влади до сада говорено, да ужива повјерење; свакој је обећаван дуг и плодни живот и рад, па су најпослије све ишле истијем путем.

„Кад би се овога пута догодило у Србији њешто необично, па да је то повјерење заиста и стално и да буде дуго, а да није онакво, какво у истини јест, данашњој влади вијек ипак не може бити дугачак. Без икакве основе и потпоре у народу

њу може подржавати једино њезин творац, али и то подржавање не може бити дуго. Он ће је подржавати док њему устреба, док од ње измами оно, чега му је увијек мало, па ће је онда оставити својој судбини. За земљу и за народ њему никада није било стало. Јер да он осјећа што мора осјећати и најпростији Србин, не само што не би изазивао непрестане трзавице у младој краљевини, него би употребио сав свој уплив, да Србија никада не скрене са правога пута.

„Наш је народ давно већ рекао: једна земља а два господара, нит' је било, нити може бити. Истина ове народне ријечи најбоље се, на жалост, доказују у Србији. Честе скорашње унутрашње промјене и чудновати покушаји изазивљу једино два господара, који хоће да владају Србијом. Ови непрестани покушаји могу да огорче онога, о чијем се трошку чине. Тај је вјековни мученик већ више пута показао да умије да сноси љуте невоље, али је показао и да се знаде отрести тога као ико други. Догоди ли се ово, чега се сви свијесни Срби морају бојати, шта може да буде са Србијом? За све невоље и за све несреће мораће да одговара творац данашњега стања, ако у његовом срцу има још искре племенитог осјећаја. Било је сувише покушаја, било је много трзавица. Све се то може уништити, све се то може прекинути у један час. Не буде ли тога, буде ли и на даље тај исти дух прогонио Србију, настаје тешко и очајно питање: шта ће онда бити?“

Без икаквог зазора рећи ћу, да бих ова два чланка, са малим измјенама, и данас написао и потписао. Србији, без сумње, честа и у оно доба редовита мијењања не само министара, него читавог унутрашњег система владања, не донијеше никаквог доброг плода. И пером и ријечју настојао сам да тога не буде, јер сам знао, да то не води добру. Код неких Срба на Приморју тако се нијесу схватила та два чланка. Жао им је било, да некако истичем радикале у Србији, док је Српски Глас до тада обично друкчије радио и писао. Ради тога су ми долазили усмени и писмени протести. Било их је чак, који су ми приговарали, да сам за такво писање плаћен од радикала. Наравно, људи, којима је новац Бог, нијесу могли друкчије ни тумачити то моје писање.

У таквим несрећним приликама приближавао се и свршетак године 1897. Надао сам се, да ће нова година бити нешто срећнија или да ћу се барем куртализати тог незахвалног посла,

уређивања српског политичког листа. Држећи се већ утврђеног обичаја, за 1. број Српског Гласа од год. 1898 напишем овај чланак „Година деветнаеста“:

„Овијем бројем ступамо у деветнаесту годину овога листа. За овом годином нижу се осамнаест неуморнога рада и муке. Овај је рад тешка борба, а још тежа мука. Сваки број овога листа једнак је малом, али тешком и истрајном рату. Ко само чита листове, тај не зна шта значи и писати их. А ко их пише, ко им посвећује своје најдрагоцјеније вријеме, ко на њима губи и изгуби свој живот, тај може само да зна, шта је овај рад.

„Прошло је осамнаест година, од како је љута невоља и пријека потреба изазвала ову народну одбрану. Није овај лист покренут од обијести. Одмах при својем покретању, он је истакнуо главно начело, које ће бранити и за које ће се борити. Овај је лист истакнуо начело народности по главнијем чињеницама, које су једино обиљежје народности. Језик и обичаји, успомене и осјећаји народа означени су као главна народна обиљежја. Примијењено је начело, да се браћа не дијеле по вјери.

„Како је било у почетку, тако се и касније радило. Друкчије није ни могло да буде. Мисао, која не тражи да се оствари извјештаченијем начином, мора да има такову основу. Мисао, која је самоникла, која је урођена, тражи само да се пробуди, па ће она већ сама да полети. Српска мисао, која је ради разнијех неприлика за много година била угушена, пробудила се и већ нико неће моћи да је успава.

„Пошљедњијех година наша је мисао напредовала. Српство се будило и пробудило. Њему није ништа могло да смета у том природном развитку. То ипак још не значи, да је овакав рад излишан. Он је баш сада најпотребитији. Пробуђена српска свијест многе је изненадила, а можемо рећи, и престрашила. Душмански су редови гушћи. Нападаји су подмуклији, али тијем јачи. Ради тога и одбрана наша мора да буде одлучнија. Српски је народ увијек имао љутијех душмана. Он их је постојано одбијао. Било је ипак њеко вријеме, кад је наш народ на овом убавом Приморју могао мирно да живи. Мало је ко дирао у његове народне светиње. Мало је коме и на ум падало, да га однарођује, да му натури туђе осјећаје, па тек онда да му надјене и несрпско име. То је тешко могла и да уради са свијем туђа рука. Природни осјећаји не могу се лако мијењати. Настала су друга времена. Сви смо мислили, да ће за нас бити

боља. Удружена браћа удруженијем снагама отпочеше народну борбу. Хтједоше, да им се даде што им иде по природном праву. Тражише сједињење са браћом исте крви с оне стране Велебита. Били су увјерени, да ће сложнијем радом лакше издржавати сваку муку.

„Од једном се измијенише прилике. Нашој најближој браћи с којом смо се борили раме уз раме, обећано је много, а приказано још више. Жртва за тај велики дар морао је да буде српски народ не само у нашој Далмацији, него и у оближњијем крајевима. На најјачем ударцу био је тада овај дио српскога народа. На њ је настала до тада невиђена и нечувена хајка. Српски народ у Далмацији прогонио се као мало гдје. Вријеђао се у највећијем народнијем светињама. А у тој борби, у тој великој муци он није имао јавне обране, која би га у души познавала и која би најбоље могла да га обрани. Тадашњи заједнички јавни орган дошао је у непозване руке. У њему се тада српски народ нападао. Подмећали су се нашем народу разни измишљени смјерови, само да се што боље оцрни, па да на њ јавно кидише и она рука, која је потајно потпомагала нашу стару браћу, а нове душмане.

„Сваки се дан све више осјећала потреба, да наш народ овдје добије своју јавну обрану. Та јавна обрана морала је да га заштити од јавнијех, а узмогне ли, и од тајнијех насртаја. Осјећала се потреба, да се подигне глас, па да се наши пријатељи и непријатељи увјере, како нас, заиста, има, како смо живи и како нећемо дати да нам нико, па макар то био и наш најближи брат, отимље оно што је наше и што смо вјековима сачували.

„Тако је настао овај лист. Од онда је минуло равнијех осамнаест година. Осамнаест је година, да овај лист стоји на бранику српскијех светиња Осамнаест је година, да он издржава тешку муку и тешку борбу. А каква је била та мука и та борба, могао би најбоље да каже онај, којега, на жалост, више нема међу нама, којега је скрхао силни рад и напор. Можемо за њ причати ми сада и ако нам је прошлост кратка, и ако смо тек стали овдје. Али нас наши пријатељи разумеју. Они добро знају, гдје запиње и гдје су највеће препријеке. Они знају, шта се све радило и шта се ради против овог листа, да нашијем непријатељима нестане трна у оку. Они ће најбоље знати да уваже све наше прилике и неприлике.

„У оваквијем околностима нама је допуштена најблажа обрана. По каткада нам забрањују и то. Али не морамо да сустанемо, не смијемо да малакшемо. За себе не тражимо друго, него да нам се не вријеђају наше светиње, да се и нама поштује што се и осталијема поштује. Тражимо и за нас правду, која нас иде не ни по чијој милости. Имали смо успјеха у обрани нашој. Имаћемо га још више, будемо ли радили како нам се пристоји и како захтијевају тешке прилике, у којијема се налазимо. Сложнијем радом и истрајношћу може се постићи много.

„Овом приликом, ступајући у деветнаесту годину рада овога листа, не смијемо да заборавимо оно златно и благословљено перо, које је на обрану српскога народа први пут устало у овом листу. Нека му је још једном част и хвала.“

Узалудна је била нада, да ће бити боље. Немирна приморска природа и све што иде уз-а њу није никако могла да сједини ову шаку Срба. Пријетње о расцијепу српске странке на Приморју биле су све чешће. Сви су викали. Сви су били незадовољни. Свако је хтио нешто ново да створи. Нико ипак није знао, шта баш хоће и како се може помоћи, да не дође до јавне бруке. Велике наде полагале су се у српске посланике на далматинском сабору, који су у јануару дошли у Задар на саборско засједање. С њима су дошли још понеки вијенији Срби са Приморја, да нађу лијека. Лијечника било је много, али се нијесу могли сложити о диагнози и о лијеку. Била је велика трка по Задру. Састанци, договори и преговори били су на дневном реду. Радило се много. Говорило се још више. Углавило се, најпослије, није ништа. Многи вијенији Срби одоше кући, не свршивши посла, ради кога бијаху дошли у Задар. Заједничке вечере и здравица није било. Окати Срби прорицали су пропаст Српскога Гласа и расуло српске странке на Приморју. Није било узда, које су то могле зауздати и препријечити.

Далматински сабор радио је међутим неуморно. О његовом раду, кад је већ био довршен, написао сам, на молбу неких посланика, три чланка. У првом чланку, који је штампан у 10. бр. Српскога Гласа, речено је:

„Знамо и вјерујемо, да наша браћа, из близа и из далека, особитом љубављу прате свики догађај на овом нашем Приморју. Њихова је позорност још већа, кад се састане ово наше

мало законодавно тијело, наш сабор. Далматинском сабору била би прва и најпреча дужност, да се искључиво посвети унутрашњијем потребама ове наше земље. Тијех потреба има на прегршти. У њему се, ипак, говори о нашијем потребама много мање, него ли би то било потребито. Такве су нам прилике.

„Ради оне наше браће, из близа и из далека, хтједосмо већ из почетка на овом мјесту да прегледамо цјелокупни рад саборски. Хтједосмо особито да се обазремо на рад нашијех посланика. Чекали смо, да добијемо и да донесемо све говоре представника српскога народа, па тада да проговоримо. До говора још нијесмо дошли, а тешко да ћемо их и добити у скоро. И у овоме су нам чудне прилике. У нашем сабору и ове се године најмање говорило о домаћијем потребама. И ове су се године заподјела најкрупнија народна и политичка питања. Шибало се на далеко. Говорило се много. Доказивало се, да у Далмацији има српскога народа. Доказивало се онијема, који ипак могу да чују и да виде те Србе живе и веселе. Закључак може одмах да се изведе: српски посланици, од првијех сједница до послиједње, морали су да бране свој народни опстанак, свој народни живот. Ове је године било као и другијех. Било је и више него ли другијех година, јер се овога пута тражило сједињење у оквиру.

„Да идемо редом.

„Расправа о школском прорачуну, о земаљском прорачуну и о адреси најбоље нам је показала шта нас чека, не будемо ли опрезни у нашем раду. Као да је над нама њеки особити удес, да се мора бранити наш народни опстанак и ондје, гдје, потпунијем правом, мислимо, да нам може бити миран и да можемо мирно живјети. Мора се бранити на оном мјесту, као што је сабор, гдје се састају народни представници, да се постарају за потребе својијех бирача, а не да слушају нападаје, који им поричу право над правима, право на живот, услов живљења.

„Почели су попови такозване хрватске правашке странке. Тужили су се, и овога пута на читанке за основне школе Тужили су се и тражили су, да се у тијем читанкама спомиње искључиво хрватско име, као да су сада пуне о Српству. Мало им је како је сада. Хоће још више да се забашури и прогони српско име. Ова поповска жеља није нова. Она има своју историју.

„Ову жељу, у облику предлога, изнијели су исти попови у сабору 1892. године. Онај пут су тражили, да се у читанкама

не затајива и не нагрђава име народа и језика хрватскога. На дуго се расправљало и српски су посланици изнијели исправак, да се не затајива и не нагрђава ни име народа и језика српскога. Први предлог, са овијем и овакијем исправком, био је прихваћен у сабору огромном већином гласова. Пристали су на исти сви умјерени Хрвати, осим онијех, који су изнијели предлог, па се с тога одвојише од своје хрватске дружине, створише већ провербијални „клуб шесторице“ и ударише у такозвани чисти правац.

„Од пошљедњијех избора за далматински сабор, шесторица се таман преполови. Али и ако је преполовљена, исти је дух остао у тијем поповима. Они и сада траже што су тражили пред шест година. Јер они кажу и својијем доказима доказују, да у хрватскијем земљама, у које, наравно, спада и Далмација, све мора бити хрватско. А што је веома значајно њихове се жеље по мало испуњују.

„Овако су Турци поступали са Србима. Поступак турски у оно доба био је повољнији за наш народни опстанак. Турци нијесу могли одводити сву омладину српску у Једрене, у Цариград и у Азију и претварати је у јањичаре. Нијесу све ни одводили, па, ваљда, ни хтјели одводити. Турци нијесу били овако европски образовани, као ови попови праваши! Али сад има позитивни закон, по којему сва дјеца морају да иду у школу. Кад су у школи, ту их треба хрватити. Тако хоће ови попови, а други их помажу. Школа би тако имала постати касапницом свега српског подмлатка. Да тако они хоће, то су већ казали. А да тако може бити, да се ти замишљаји могу изводити над српском дјецом, то се већ видело у појединим случајевима. То се видјело у Далмацији, као што се исто тако видјело у Хрватској и у Босни и у Херцеговини. Виђа се свугдје, куд год допире правашка наука или као нова импортација, или као нова, изникнута воћка.

„Намјера је поновљена у новој жељи. Околишења није било. Рекло се, да Срба нема у хрватскијем земљама, а ако их има, треба их тријебити. Кад се за то не могу употребити сјекире, сковане у правашком табору у Загребу, школе могу да буду најбоље средство. Па и ако ова жеља не може да постане законом, види се ипак та поповска намјера, а виде се по мало и њезини успјеси.“

Овај први чланак није се допао некима. Жао им је било, што по имену не спомињем посланике и не хвалим њихове говоре. Пошто нијесам хтио никоме да кадим, напишем у истом смислу и други чланак:

„По духу, који влада у читанкама за наше основне школе; по поповскијем намјерама и жељама, које се непрестано истичу у нашем сабору; по садржају читанака, који је наперен против нашег најелементарнијег права — српски посланици нијесу могли, а да не говоре против школског прорачуна. Истакнуте су и доказане су све неправице, које су таквијем књигама учињене српском народу у овој земљи. С тога је природна пошљедица, да им сви Срби морају бити противни, да се сви заједно морамо борити против намећања туђинштине.

„Прелазећи на даљни овогодишњи рад далматинског сабора намеће нам се само питање о анексији. О њему се у сабору највише и најопширније расправљало. Ове се године догодило оно, чему смо се ми Срби најмање могли надати. Саборска већина, умјерена хрватска странка, која пред њеколико година није хтјела ни да чује о сједињењу Далмације Хрватској и Славонији, ове је године сама изнијела то тешко питање. У адреси на свијетлу круну речено је: „Да се потпуно удовољи народним тежњама, најприкладнији би начин био, да се на темељу народнога и историјскога права, у смислу придржаја садржаног у Превишњој Повељи 26. вељаче 1861. коначно одлучи гледе државно-правног положаја краљевине Далмације према краљевинама Хрватској и Славонији“.

„Овијем ријечима тражи се сједињење Далмације Хрватској и Славонији. Овијем ријечима потрзава се поново једно питање, које је највише допринијело, да код нас нема више оне сложне, јединствене народне странке. Историјско, хрватско државно право, које у Хрватској, у Славонији и у Далмацији не признаје другога народа осим хрватскога, неће, заиста, моћи да приближи Србе и Хрвате. То ће право још више проширити онај јаз, који је од њеколико година пукнуо између Срба и Хрвата. Ми Срби знамо веома добро његов извор. Знамо ко га подржава и милује. Знамо му и смјер.

„Хоћемо анексију! Тражило се ове године у нашем сабору. То су тражили и умјерени и неумјерени хрватски посланици. Али знајући садржај тога права, слушајући жеље, да се у школама са свијем истријеби српско име, а још више наметне

хрватско, у напријед је навијештено, да у будућој троједној Хрватској не би било мјеста имену српскоме.

„Да и не знамо садржаја хрватском државном праву, да и није било говора о нашијем школама, у сабору се са правашке стране чуло, да у овој земљи има православнијех Хрвата, али никако православнијех Срба, а још мање католика. Сви су Хрвати или барем сви морају да буду Хрвати!

„Тешко би било наћи озбиљнијех политичкијех разлога у овом држању. Тешко би их било наћи и код праваша, који су највише истицали своју чистоћу, а још теже код опијех, који су, износећи историјско право, посредно одобравали у томе говоре својијех њекадашњијех другова.

„Овом приликом истичемо само догађаје. Поткрепљујемо их чињеницама и ријечима, које су се чуле у сабору. Са правашке стране почело се нападајима на српски народ одмах на расправи школског прорачуна. Наставило се и опет са правашке стране, на расправи земаљског прорачуна. Завршило се, најпослије, у посљедњем предмету, који је расправљао далматински сабор, у расправи о адреси.

„Сједињења Далмације Хрватској и Славонији може бити. Сједињења ће, можда, и бити онда, кад ће му се највише противити они, који се сада за њ боре у првијем редовима и који држе најдуље говоре, доказујући корист анексије. Али ће Срби увијек бити против тог сједињења, док се год буде тражило на основи хрватског државног права, које не значи ништа друго, него негацију Сриства. Хрватско државно право значи негацију онога народа, који у Хрватској, у Славонији и у Далмацији има највише животне снаге. Тај ће се народ и од сада као и до сада борити против свега онога, чим би се год и из далека покушало, да се нашкоди његовијем највећијем светињама. Он неће никада прекинути борбу особито против оне струје, којој је главни смјер, да га уништи, да га збрише са лица земље.

„Српски су се посланици одужили својој дужности, што се и овога пута чула одлучнија ријеч против анексије Далмације Хрватској и Славонији на основи хрватског државног права. Њеколико слаткијех ријечи, које су се чуле у сабору са умјерене хрватске стране, нијесу могле и не могу да униште оно оправдано очекивање, којега се мора бојати српски народ у евентуалној анексији. Најближа прошлост и садашњост најбоље нам показује чему се можемо надати, кад би се, у овој пра-

вашкој ери, Далмација сјединила Хрватској и Славонији онако, како се то данас жели.

„По овоме, што смо рекли у ово њеколико редака, наш свијет и браћа наша могу да суде о раду далматинског сабора. Пред њима је сав саборски рад и главни закључак. Нападало се на српски народ као и до сада. Али је српски народ имао и довољно одбране.

„Ми можемо бити задовољни.“

Трећи чланак, штампан у 12. броју, није се много разликовао од првих двају:

„Да завршимо.

„Од године 1871. далматински сабор није гласовао никакве адресе. У адресама био је увијек зле среће. Или у опште није било никаквијех предлога о адресама, или их је и било, па би се сабор распустио или одложио, прије него ли би и дошло до расправе.

„Узроци тијем распуштањима или одлагањима и одвише су познати, а да би их сада морали понављати.

„Ради те веома важне чињенице, што је прошао тако велики низ година без икакве адресе није никако чудо, што је расправа о томе ове године дуго трајала. Расправа је била уљудна и умјерена у ријечима. Чињенице су биле сасвијем друкчије.

Правашка странка у својем предлогу адресе, осим Далмације, тражила је за бити имајућу велику хрватску државу и двије српске земље, Босну и Херцеговину. Те се земље привремено налазе под управом наше, аустро-угарске, монархије. И ако је садашње стање привремено, и ако ће о судбини Босне и Херцеговине моћи да ријеши свако, али најмање хрватско државно право, попови у нашем сабору нијесу могли да мирују и да не изнесу на тако озбиљном мјесту, као што је сабор, једну тако смијешну жељу, као што је њихова. Варљива слика велике хрватске државе, која им је давно већ обећана, не може никако да им ишчезне пред очима. Наша браћа гледају у њу, као у њеки лијепи сан. Али при томе заборављају разлику између сна и јаве. Заборављају, да се државе не подижу празнијем обећањима. Немају на уму, да слатке ријечи и разне књиге и књижице нијесу никакво средство, да се оснују, учврсте и одрже тако огромне мисли, као што је подизање државе.

„Саборска већина, умјерена хрватска странка, била је много опрезнија од нашијех правашa. Она је у својем предлогу тражила сједињење Хрватској и Славонији саме Далмације. Увје-

рена је била, да ни њој ни Хрватству не би ништа помогло, да је протегнула хрватске границе чак и до Тимока или још даље. Мислимо, да је увјерена била и о истини, да не само адреса далматинског сабора, него ни све адресе свијех аустријскијех сабора, кад би тражиле да се промијени садашњи државноправни положај Босне и Херцеговине, не би ни најмање уплива имале на будућност тијех земаља.

„Умјерена хрватска странка, предлажући свој нацрт, није погодила праву жицу, кад је као основу сједињења Далмације Хрватској и Славонији поставила народно и историјско право, под којијем се разуміје хрватско државно право. Срби неће никада моћи да се окупе под заставу тога права, које је створено јединијем смјером, да се, полазећи са нетачнијех претпоставака дође до закључка да нас Срба нема.

„С тога су се српски посланици у далматинском сабору одужили својој дужности, што су гласовали против оне тачке адресе, у којој се тражи сједињење Далмације Хрватској и Славонији на основи хрватског државног права. А одазвали су се пријекијем и истинитијем народнијем потребама, кад су гласали за остале тачке у тој адреси. Економске и друге неприлике, којијех имамо и сувише, не допуштају, да стојимо скрштенијех руку и да чекамо, док нам какав напредак сам дође.

„Док још надодамо предлог хрватске умјерене странке, да град Трогир добије својег нарочитог посланика, и српски протупредлог, да се у изборништву градова Боке Которске обезбиједи избор српског посланика, уврстивши и Будву међу градове, били бисмо готови са радом овогодишњег саборисања. Српски протупредлог уништио је хрватски предлог. Хрватски предлог није могао да продре без српскијех гласова и тако је остављено то питање да се ријеши у боља времена, која ће, можда, доћи.

„По овоме, понављамо, што смо рекли у ово њеколико редака, наш свијет и наша браћа могу да суде о раду далматинског сабора. Пред њима је сав рад и главни закључак.“

Послије дугог мотања, службених исправака и поправака; шиљања списа у Беч и из Беча; послије честих савјетовања судаца са државним тужиоцима, да ли да ми порога суди или да суд одустане од свега и списе преда прашини и мољцима — углављено је ипак да се покуша. И ако је власт била увјерена, да је врло тешко на Приморју наћи и саставити осам по-

ротника — колико их треба од дванаест да некога осуде, — који ће икога осудити за политичке кривице, хтјело се покушати још једном. Одређено је, да на претрес, као јавни тужилац, дође државни надодвјетник, премда су била тада у Задру још три државна тужиоца. Цијелом послу хтјела се дати нарочита важност ради развратне мисли о сједињењу Приморја са Србијом — једним новинарским чланком! Изабрана су три најстрожа суца, да ме добро очепе, ако им поротници насједну.

Почетком априла одређен је дан за претрес и за суђење. Изабрано је дванаест поротника, међу којима је било шест автономаша, пет Хрвата и један једини Србин. Послије обичних формалности, читања разних списа и говорâ, у којима је најжешћи био државни надодвјетник, поротници одоше на савјетовање. Јавнога тужиоца толико је љутила она развратна мисао, да је једном самога себе ударио руком по носу, па му се скотрљаше наочари; касније је толико млатио рукама, далеко од носа, да му је неколико пута с леђа падала тога. Све то није ништа упливисало на поротнике. О савјетовању углавише једногласно да одговоре не на питање о мојој кривици. Предсједник претреса није могао друго, него да изрече пресуду, којом се ослобађам сваке кривице. Кад је државни надодвјетник чуо шта су одговорили поротници, у љутини ударио је шаком о сто.

Читавом претресу нијесам хтио у Српском Гласу да дајем особите важности; нијесам хтио ради оних, који су говорили о реклами. Пристао сам, да се штампа кратки извјештај, и ако су сами говори трајали неколико сати. Из тога извјештаја преносим, по 13. и 14. бр. Српскога Гласа, ове тачке:

„Оптужени Митровић, позван да се оправда, каже, да је он написао чланак Балкан. За тај чланак прима сваку одговорност, у колико може да буде одговорности. Главније мисли и ријечи у чланку, и то баш оне, ради којијех га тужи данашња оптужница, превео је из француског листа. Париски Figaro, у броју од 16. септембра 1897., донио је наставак разговорâ својег дописника са разнијем државницима на Балкану. У том броју налази се разговор дописников са њекадашњијем предсједником министарског савјета у Србији, Стојаном Новаковићем. Главније мисли из тога разговора оптужени је пренио у лист, који он уређује.

„Као правнику, добро му је познато, да и сви страни листови, који долазе у нашу државу, пролазе најприје кроз оштре

маказе аустријске цензуре. Аустријска цензура прочитала је без сумње и тај број париског листа, а пошто у њему није нашла ништа, што би се косило о наш казнени законик, допустила је, да Figaro уђе у нашу државу и да се слободно чита. Тако је он дошао до тога броја париског листа. Читао га је у једном јавном локалу задарском, као што свједочи печат на примјерку тога броја, који се налази у парничкијем списима. Читао га је он, а могао је да га чита свако, ко се интересује за политику. Многи листови у нашој монархији, који излазе на разнијем језицима, пренијели су много више из Новаковићевог и другијех разговора, него ли је то урадио оптужени. Ниједан скоро, није заплијењен, а још мање, да су им уредници тужени. Пошто, дакле, цензура није ништа нашла у париском листу, што би било противно нашем казненом законику; пошто се лист јавно читао по јавнијем локалима задарскијем, оптужени није могао да ради у злој намјери. Зла намјера је неопходни увјет за свако злочинство. Кад нема и кад не може да буде зле намјере, тада нема ни злочинства.

„Оптужница каже, да је оптужени „освојио“ те мисли Новаковићеве, пишући, да тако мисле и говоре људи, који су прожети истинском љубави према својем народу. Оптужница је, ваљда, хтјела, да каже, да је оптужени присвојио те мисли, да их је узео као своје, хвалећи их. Ако је то мислила, а регби да јест, она и у томе гријеши. Ријечи, које су узете, као тобожњи доказ, да је оптужени хвалио ријечи Новаковићеве, налазе се на почетку чланка у једној ставци, у којој има још неколико реченица. Ријечи Новаковићеве налазе се много даље, него ли те остале реченице. Једна од тијех ближијех реченица у истој ставци каже, да сви они, чији су говори пренешени у чланак, једнако мисле и једнако говоре. Ту једнакост у ријечима и у мислима похвалио је оптужени, што му је мило било, да ситна, партијска борба престаје у Србији, кад се тиче будућности Србије. Ни Симић, ни Ђаја нијесу говорили о Аустрији, него само Новаковић. Према томе, у тој хвали није узет у обзир говор Новаковићев. Било би праведније и истинитије, да је оптужница довела у свезу те двије реченице из исте ставке, него да је истргнула само једну, па је спојила са ријечима, које су јој и сувише далеко.

„Да је најпослије, оптужени и хвалио мисли и ријечи Новаковићеве, он се не би ни најмање огријешио о наш казнени

законик. Јер, у ријечима Новаковићевијема нема дражења нема буњења. Он је, на просто, критиковао аустро-угарску спољашњу политику на Балкану, износећи о њој свој суд, као филозоф и као политичар. У критици, по оптуженниковом мишљењу, не може да буде дражења, као што га, заиста, и нема у Новаковићевом говору.

„По свему овоме види се, колико вриједи данашња оптужница. Оптужени се нада, да ће га поротници ријешити сваке кривице.

„Државни надодвјетник опомиње поротнике, да они, при пресуђивању о кривици Митровића, не морају да имају на уму оне развратне мисли, које се налазе у чланку, да ће Далмација бити саставни дио Велике Србије. У тијем је ријечима велика издаја, али је Призивни Суд уништио ту квалификацију. С тога поротници не морају да се баве тијем, него само са злочинством сметања јавнога мира.

„Мисао о Великој Србији није него сан, утопија. За ту Србију Новаковић би хтио да има и Далмацију, а Далмација је она земља, која, са осталијем приморскијем крајевима, чини нашу државу великом поморском силом. Говорник, да докаже, како у заплијењеном чланку има злочинство сметања јавнога мира, чита на прескок разне изреке, па чак и поједине ријечи из чланка. На тај начин доводи их у свезу и хоће да докаже поротницима своје увјерење. Уредник Митровић, преносећи те мисли у свој лист, као држављанин аустријски, морао је да их покуди, да их осуди, као што је то урадио загребачки Obzor. Он их је, на против, похвалио у својем листу. Српски Глас није лист, каквијех има много. Он је важан српски лист. Он се чита на цијелом Балкану и његова ријеч може много да вриједи. Таквијем писањем уредник Митровић хтио је да дражи на мржњу или презир против аустријске управе оне, који се у Аустрији зову Срби и који читају његов лист.

„Државно одвјетништво у Бечу, или гдје друго, није можда, ни прочитало Figaro. Код толико књига, књижица и новина, не може се све прочитати. А да је дошло до тога броја, без сумње би га заплијенило. То инак није никаква олакшица Митровићу, јер је Figaro само за интелигенцију у нашој држави, а Српски Глас читају сви они, који се у Аустрији зову Срби.

„Мишљење оптужениково, које је изнио у својем приговору против оптужнице на Призивни Суд, да ријеч „управа“,

како је употребљава §. 65. сл. а) к. з. не може да значи ваљску политику наше државе, говорник побија, читајући поротницима дотичну тачку на њемачком језику из једног коментара.

„Завршује позивљући поротнике, да осуде Митровића, кад би били увјерени, да је он хтио да дражи против аустријске државне управе.

„Бранилац оптуженикoв одбија тужбу државног надодвјетника, да у заплијењеном чланку, који је по Figaro-у написао Митровић, има злочинства велике издаје. Поштовање према одлуци Призивног Суда, као пошљедње молбе у том питању, морало би се узети у обзир. Државни надодвјетник, регби, као да хоће да каже, е је прошло много времена од 1848. године и да је од оног доба остао само слаби одјек. Али и прије 1848. године било је слободно људима, да изјављују своје мисли, које су сличне онијема, ради којијех је оптужен уредник Митровић. Још 1821. год. Конфалонијери је писао Ђину Капони, да се не боји полиције, докле се год мисли и апстракне теорије не уброје у злочинста. У разговору Новаковићевом, у колико се каже да је наперен против сигурности Аустрије, нема него апстрактнијех теорија, самијех мисли, у којијема не може да буде никаквог кажњивог дјела.

„На основи заплијењеног чланка не може се рећи, да је оптужени Митровић хвалио ријечи Новаковићеве. Митровић је основано побио ту тврдњу оптужнице. У чланку се хвали оно, што три државника Србије једнако говоре. Митровић се радовао, што људи разнијех партајскијех начела заборављају своје ситне, унутрашње прилике, кад се тиче будућности њихове отаџбине. О Новаковићевом говору нема ни ријечи. Претпостављајући, да је Митровић и похвалио ријечи Новаковићеве, у тијом ријечима нема ништа, што би било противно нашем казненом законику. Тешко је подвргнути строгом испитивању ријечи Новаковићеве, које је Митровић пренио у свој лист, јер државни одвјетник вели, да се о главнијим ријечима не може говорити, пошто је Призивни Суд укинуо злочинство велике издаје, које се тобож налази у њима. Али ако је истина, да се о овоме не може расправљати, јер нема никаквог кажњивог дјела, тада пада и сва основа данашњој оптужници. Пошто претпоставке немају важности без пошљедица, а ако у пошљедицама нема ништа зло, тада је са свијем природно, да ни у претпоставкама нема ништа.

„Ако проучимо питање са становишта државног одвјетништва, опет долазимо до истог закључка. Државно одвјетништво вели, да се у чланку оштро напада на аустро-угарску спољашњу политику. Против државне спољашње политике може се говорити, а да то ипак не буде погибељно по државу. Данашња влада у Италији скоро једнако мисли о цјелокупности турске царевине, као што и код нас мисле мјеродавни кругови. Али се по новинама читало, како је Криспи оштро писао против те политике своје отаџбине, препоручивши, као и Новаковић, конфедерацију балканскијех држава. За то ипак нико није ни помислио, да је Криспи, до недавно, а можда и до скора предсједник италијанског министарства, радио против величине Италије. С друге стране. Новаковић опомиње своје људе, нека буду опрезни према Аустрији, јер она хоће да прошири своје границе на Балкану. И ове је ријечи, по говору државног одвјетника, одобрио оптужени Митровић. Али ће се признати, да човјек може да буде и највећи Аустријанац, па ипак да не жели, да се Аустрија повећа. Нико не може бити присиљен, да мисли, као и министар спољашњијех послова. Кад би се, дакле, и писало против повећања Аустро-Угарске на штету српског народа, тијем би се поштовала начела међународног права, која се уче и на нашијем свеучилиштима.

„Није никакво кажњиво дјело мислити, да саставни дио једне државе неће у будућности припадати тој држави, као што се у чланку Митровића вели за Далмацију. Кажњиво је дјело тек онда, кад се ради, да се силом дође до тога, против воље мјеродавнијех кругова. Гдје је сила у ријечима Новаковићевијем, односно у чланку Митровића? Покојни Руђеро Бонги, у једном својем чланку, који се такођер код нас слободно читао, говорио је као и Новаковић о њекијем земљама, у којијема станују Италијанци. То се све може догодити и без силе. Није ли Пијемонт без рата, него добре воље уступио Француској Ницу и Савоју?

„Оптужница, дакле, није озбиљна. Да је озбиљна и да њеко мора да одговара за тај чланак, то би у првом реду морао да буде Новаковић, а не Митровић. Новаковић је недавно био у Бечу, па га нико није ни такнуо, јер су тамо право схватили његове ријечи.

„Државни надодвјетник, изазван, као што рече, пошљедњијем ријечима о вриједности оптужнице, понавља раније

мисли. За тијем вели, да се данас не суди ни Круспи-у, ни Бонги-у, ни Новаковићу, него Митровићу, кога порота мора да осуди. Новаковићу у Бечу нијесу могли ништа да нашкоде. Оптужени Митровић није смио да пренесе оне ријечи у свој лист, који је веома важан и који се чита на цијелом Балкану. Figaro чита само наша интелигенција, а Српски Глас сви они, који се у Аустрији зову Срби.

„Завршује, позивајући поново поротнике, да осуде Митровића.

„Бранилац хоће да говори ради симетрије. Новаковић је био у Бечу о преносу Вуковијех костију из Беча у Београд. Да су наше власти у Бечу схватиле чланак у Figaro-у, као што га схваћа државни надодвјетник, оне су, по §§ 38. и 33. нашег к. з., морале да затворе Новаковића. То њима није било ни на крају памети. Новаковић је, можда, и шетао по Бечу са нашијем министром правде, који је, без сумње, увјерен, да у ријечима Новаковићевијем нема никаквог кажњивог дјела. Па ради тијех ријечи, ради којијех није и не може да буде крив онај, који их је изговорио, државни одвјетник тражи, да се казни оптужени Митровић. Оптужница, заиста није озбиљна! Не вриједи ни разлог, да Figaro чита само наша интелигенција. Баш за то, што га чита само интелигенција, наше су га власти морале заплијенити на граници, да је у њему ништа било. Јер је интелигенција она, која је увијек предводила народ.

„Моли, најпослије, поротнике, да, поштујући велико начело слободе штампе, ријеше оптуженога“.

Био сам поново слободан као тица. До пресуде, против које државни надодвјетник није могао ништа да предузме, нијесам смио никуда из Задра без знања и дозволе судбине власти. То ропство на слободи трајало је мало мање од године. Нијесам ишао никуда, јер нијесам хтио да тражим допуста. Одлануло ми је, кад поротници једногласно одговорише не.

Разочаран свим оним, што сам у неколико мјесеци видио и чуо; душевно малаксао ради непрестаних подметања и ситних, врло ситних и недостојних подвала; жељан, да не гледам сваки дан или барем често исте људе са увијек једнако дволичним посмјехом или наопаким савјетовањима; у нади, да ћу стећи нових пријатеља, а старе да ћу обићи и поздравити; жељан, да још једном видим Цетиње, Загреб, Нови Сад и Београд — отиснем се на море и запловим пут југа.

Dr. Александар Митровић.

АНА КАРЕ́ЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

(НАСТАВАК)

VII

Кад је Степан Аркадијевич отпутовао у Петроград, ради извршења најприродније и најпотребније, познате свима чиновницима, обавезе, без које је немогућно служити — потсетити оне у министарству на себе — и кад се при вршењу те обавезе, узевши готово сав новац из куће, весело проводио и на тркама и на летњиковцима, — Доли је отпутовала с децом у село, да би колико толико смањила расходе. Она је отпутовала у своје село Јергушохово, у оно село, где је пролетос био продат забран и које се налазило на педесет врста од Покровског, села Љовиновог.

Велика кућа у Јергушову била је већ давно разваљена а једну од споредних још кнез је реновирао и увећао. Та споредна кућа пре двадесет година, кад је Доли била дете, била је спретна и пространа, ма да је, као и све споредне куће, била боком окренута југу и главној алеји, којом се кући долазило. Али сад је та кућа била стара и трула. Кад је Степан Аркадијевич ишао пролетос да продаје забран, Доли га је молила да прегледа кућу и да нареди, да се оправи све што треба. Степан Аркадијевич, који се као и сви криви мужеви, веома бринуо о удобностима женином, са̂м је прегледао кућу и наредио, да се уради све што је по његовом схватању било потребно. По његовом схватању требало је сав мебл поново кретоном тапецирати, обесити завесе, очистити врт, направити мо-

стић крај језерцета и посадити цвеће; али он је заборавио многе друге неопходне ствари, које су доцније намучиле Дарију Александровну.

Ма како да се Стеван Аркадијевич старао да буде брижљив отац и муж, он је стално сметао с ума да има жену и децу. Он је имао бећарске укусе и само се према њима управљао. Вративши се у Москву, он с поносом објави жени, да је све припремљено, да ће кућа бити као играчка и да јој он особито саветује да иде тамо. Одлазак женин у село био је врло пријатан Степану Аркадијевичу у сваком погледу: и за децу је здравије, и расхода је мање, и он је комотнији. Дарија пак Александровна сматрала је летње бављење у селу као неопходно за децу, особито за девојчицу, која се није могла поправити после шарлаха, и најзад, као сресто да се избави ситних понижења, ситних дугова дрвару, рибару, папуџији, који су је већ намучили. Осим тога, одлазак у село био јој је пријатан још и зато, што се надала да ће домамити к себи у село и сестру Китинку, која је требала да се врати из иностранства око половине лета и којој је наређено било купање. Кити је писала из бање да јој ништа није милије, него провести лето са сестром Доли у Јергушову, пуном успомена из детињства.

Прво време сеоског живота било је Дарији врло тешко Она је живела у селу као дете и у њој је остао утисак да је село спас од свих варошких непријатности, да живот тамо, ма да и није леп (са тим се Доли лако мирила), али је зато јефтин и удобан: свега има, све је јефтино, све се може набавити и за децу је добро. Али сад, дошавши у село као домаћица, увидела је, да је све то сасвим друкчије, него што је она мислила.

Другога дана по њиховом доласку ударила је плаха киша и ноћу је почело прокишњавати у ходнику и дечијој соби тако, да су креветиће морали пренети у гостинску собу. Куварице за млађе није било; од девет крава, по речима станарице, једне су биле стеоне, друге с првим телетом, треће старе, четврте тврдих сиса; ни масла, ни млека чак ни за децу није било довољно. Јаја није било. Кокошка се није могла набавити; пекли су и кували старе, модре и жилаве петлове. Нису се могле најмити ни жене да оперу подове. Возити се на колима није могло с тога, што се један коњ спотицао и трзао у запрези. Купати се није имало где, јер је сву обалу стока угацала, а није била ни заграђена од стране пута; чак се није могло ни шетати, јер

је стока улазила у врт кроз разваљено прошће и био је један страшан бик, који је рикао и према томе сигурно убадао. Ормана за хаљине није било. А они који су били, затварали су се и отварали сами, кад се пролазило поред њих. Гвожђарије и крчага такође није било; казана у перионици и чак даске за пеглање није имало.

Прво време, уместо мира и одмора, навши на ове страшне са њеног гледишта патње, Дарија Александровна била је у очајању; трудила се и радила из све снаге, осећала је безизлазност положаја и сваког минута уздржавала је сузе, које су јој наилазиле на очи. Управник, бивши коњички наредник, кога је Степан Аркадијевич заволео и због његове лепе и учтиве спољашњости од вратара на то место одредио, није примао никаквог учешћа у патњама Дарије Александровне, говорио је учтиво: „ништа се не може, то је тако рђав народ“ и ни у чему јој није помагао.

Положај је изгледао безизлазан. Али у дому Облонских, као и у свима породичним домовима, било је једно неприметно али најзнатније и најкорисније лице — Марија Филимоновна. Она је умиривала и тешила госпођу, уверавала ју је, да ће се све образовати (то је била њена реч и од ње ју је позајмио Матија) и сама је лагано и без узбуђења дејствовала.

Она се одмах зближила с надзорниковицом, и првог дана пила је с њом и с надзорником чај под багрењем и разговарала о свима пословима. Ускоро се под багрењем основао клуб Марије Филимоновне и ту, помоћу тога клуба, који су састављали: надзорниковица, настојник и писар, почеше се помало изравњавати тешкоће живота и кроз недељу дана заиста се све образовало. Кров су оправили, куварицу су нашли — настојникову куму — кокошке су купили, краве почеше давати млеко, врт заградише летвама, на ормане ударише кукице и они престадоше да се отварају самовољно, нађе се и даска за пеглање, обавијена војничким сукном и у соби за слушкиње замириса пегла.

— Ето, видите! А једнако сте очајавали, — рече Марија Филимоновна, показујући на даску.

Чак су направили и купалиште, оградивши га сламеним заклонима. Лили се поче купати, и очекивања Дарије Александровне, ма да и делимице, почеше се испуњавати. Отпочињао је, премда не спокојан али удобан, сеоски живот. Бити спокојна

са шесторо деце Дарија Александровна није могла. Једно се побољевало, друго је могло да се поболи, трећем је нешто недостајало, на четвртом су се опажали знаци рђавог карактера и т. д. и т. д. Ретко, ретко су бивали кратки спокојни периоди. Али те бриге и беспокојство биле су једина могућна срећа за Дарију Александровну. Кад не би било тога, она би остајала увек сама са својим мислима о мужу, који је није волео. Но осим тога, ма како да је тежак био за матер страх од болести, сама болест и жалост услед испољавања рђавих наклоности код деце — сама су јој деца већ сада исплаћивала малим радостима за њене јаде. Те радости биле су тако сићушне, да се нису опажале као злато у песку, и у рђавим тренуцима видела је само јаде, само песак; али било је и лепих тренутака, кад је видела само радости, само злато.

Сада, у сеоској усамљености, она је све чешће и чешће почела сазнавати те радости. Често је гледајући на њих, чинила све могућне напоре да убеди себе, да је она у заблуди, да је као мати, пристрасна према својој деци; па ипак није могла а да не каже у себи, да су јој дивна деца, све шесторо, таква деца, каква се ретко виђају, — и била је срећна с њима и поносила се њима.

VIII

Крајем маја, кад је већ све било мање више уређено, она је добила одговор од мужа на своје жалбе о сеоском растројству. Он јој је писао, молећи је да му опрости што није о свему размислио и обећао је да ће доћи, чим му буде могућно. Та могућност није се указала и до почетка јуна Дарија Александровна живела је сама у селу.

Недељом, у Петров пост, Дарија Александровна пошла је на литургију да причешћује сву своју децу. Дарија Александровна у својим искреним философским разговорима са сестром, матером и пријатељима врло их је често изненађивала својим слободњаштвом у погледу религије. Она је имала своју чудновату религију метапсихозе, у коју је она тврдо веровала, мало водећи рачуна о догматима цркве. Али у породици — не само ради примера за децу, него баш свесрдно — она је испуњавала све црквене прописе, и та околност, што јој деца скоро годину дана нису била причешћена, јако ју је узнемиривала, те се, уз

потпуно одобравање и учешће Марије Филимоновне, решила да то учини овог лета.

Дарија Александровна смислила је за неколико дана унапред, како да обуче сву децу. Биле су сашивене, прекројене и опране хаљинице, напуштени су поруби и набори, пришивена дугмета и припремљене пантљике. Једна хаљина за Тању, коју је узела да шије Енглескиња, много је наједила Дарију Александровну. Преправљајући хаљину, Енглескиња је погрешно проштеповала, сувише је извадила рукаве и са свим искварила хаљину. Тању је тако стегло у раменима, да је тешко било и гледати. Али Марија Филимоновна досети се те уметне клинове и направи пелеринницу Ствар је поправљена, али са Енглескињом је готово произашла свађа. Ипак је ујутру све било уређено и у девет часова — рок, докле је био умољен свештеник да почека са литургијом - обучена деца, сијајући од радости, стајала су крај кућног улаза пред каруцама, очекујући матер.

Уместо Ворона, који се спотицао и трзао, по протекцији Марије Филимоновне, упрегли су у кола надзорниковог дората и Дарија Александровна, задржана старањем о својој тоалети, обучена у белу муселинску хаљину изађе да седне у кола.

Дарија Александровна чешљала се и облачила брижљиво и узбудљиво. Пређе се она облачила ради себе, да буде лепа и допадљива; доцније пак, што је више старила, то јој је све непријатније било да се облачи: она је видела, како је поружнела. Али сад се опет почела облачити са задовољством и узбуђењем. Сад се облачила, не ради себе, не ради своје лепоте, него зато да, као мати ових красота, не би покварила оштти утисак. И, погледавши се последњи пут у огледалу, она је остала задовољна собом. Она је била лепа. Не онако лепа, као што је обично хтела да буде лепа на балу, него је лепа за ону сврху, какву је сад имала у виду.

У цркви није било никога, осим мужикâ, вратарâ и њихових жена. Но Дарија Александровна видела је, или јој се учинило да је видела, усхићење које је изазвала њена појава са децом. Не само да су деца била лепа у својим свечаним хаљиницама, него су била љупка и тиме што су се лепо држала. Истина, Аљоша није стајао са свим добро, непрестано се окретао, хотећи да види и остраг свој капутић, али ипак био је необично љубак. Тања је стајала, као велика, и пазила на мале. Али најмања Лили била је дивна својим наивним чуђењем свему,

и тешко је било не осмехнути се, кад је причестивши се, рекла, „please, some more“.

Враћајући се кући, деца су осећала да се извршило нешто свечано и била су врло мирна.

Све је ишло добро и код куће; али за доручком Гриша поче да звижди и што је најгоре, није послушао Енглескињу, те је био остављен без слаткиша. Дарија Александровна не би допустила да у овакав дан дође до казне, да је била ту, али требало је подржати наредбу Енглескиње и она је потврдила њену одлуку да Гриши не треба дати слаткиша. То је мало покварило општу радост.

Гриша је плакао, говорећи да је и Николица звиждао, па њега нису казнили, и да он не плаче због слаткиша — њему је све једно — него због тога, што су према њему неправични. То је већ било сувише жалосно, и Дарија Александровна реши се да преговара с Енглескињом да се опрости Гриши, и у тој намери пође њој. Али, пролазећи кроз салу, она спази један призор, који испуни таквом радошћу њено срце, да јој сузе наиђоше на очи и она сама опрости преступнику.

Осуђеник је седео на прозору у углу сале, а поред њега стојала је Тања са тањиром. Под изговором ручка за лутке, она је замолила Енглескињу за дозволу, да може своју порцију слаткиша однети у дечију собу и, уместо тога, донела је брату. Продужујући плач због неправично претрпљене казне, он је јео донесене колаче и кроз јецање говорио: „једи и ти, заједно ћемо да једемо... заједно“.

На Тању је спочетка подејствовала жалост према Гриши, затим свест о своме добром делу и сузе се код ње такође појавише у очима; али она је, не одбијајући, јела свој део.

Спазивши матер, они се уплашише, али, загледавши се у њено лице, појмише да то није рђаво што раде, насмејаше се и почеше брисати рукама пуна уста, измазавши сва своја светла лица сузама и компотом.

— Боже мој! Нове, беле хаљине! Тања! Гришо! — говорила је мати, старајући се да спасе хаљине, но осмејкујући се са сузама у очима, блаженим радосним осмејком.

Нове хаљине им поскидоше, девојчицама обукоше блузице, а малишанима старе капутиће и наредише да се спреме кола, опет — на велико огорчење надзорниково — дората у запрегу, да иду у печурке и на купање. Јека одушевљене писке подиже

се у дечјој соби и није престајала све до самог поласка на купање.

Набрали су пуну котарицу печурака, чак је и Лили нашла печурку. Пређе је бивало, да мис Гулова нађе и покаже јој, али сад је она сама нашла велику и лепу печурку, услед чега се дигла општа радосна граја: „Лили нашла печурку!“

Затим дођоше на реку, оставише коње под брезицама и одоше на купање. Кочијаш Терентије, привезавши за дрво коње који су се бранили од обада, леже на траву у хладовини под брезом и запали тутун. Из купалишта долетала је до њега непрекидна детињска весела писка.

Ма да је и мучно било пазити на сву децу и заустављати њихове несташлуке; ма да је и тешко било запамтити и не помешати све ове чарапице, панталонице, ципелице са разних ногу, као и дрешити, закопчавати и завезивати пантљике и дугмета, Марија Александровна, која је сама волела купање и сматрала га корисним за децу, ни у чему није налазила такву насладу као у том купању са свом децом. Додиривати све те пуначке ножице, навлачећи на њих чарапице; узимати у руке и умакати у воду та голишава тела и слушати час радостан, час преплашен врисак; видети ова задихана лица са раширеним, преплашеним и веселим очима; гледати своје анђелчиће, како се брчкају — била је за њу велика наслада.

Кад је већ половина деце била обучена, купалишту се приближи и бојажљиво заустави група нагизданих жена. Марија Филимоновна зовну једну од њих, да јој осуши окваšени чарапав и кошуљу и Марија Александровна упусти се у разговор с њима. Жене, које спочетка заклањаху осмејке руком и не резумеваху питања, брзо се окуражише и упустише у разговор, придобивши одмах Марију Александровну својим искреним уживањем у њеној деци.

— Гле ти лепојке, како је бела као шећер! — говорила је једна, гледајући с уживањем Тањичку и климајући главом. — Мршава је нешто...

— Да, била је слаба.

— Видиш ти, и он се такође купао, — говорила је друга одојчету.

— Не, њему је тек три месеца, — одговори с поносом Марија Александровна.

— Видиш ти!

— А имаш ли ти деце?

— Имала сам четворо, двоје су ми жива: мушкарац и девојчица. Прошлог месеца сам је одбила.

— А колико јој је?

— Па друга година.

— Што си тако дуго дојила?

— Наш је обичај — три поста....

И за Дарију Александровну настаде најзанимљивији разговор: Како је рађала? Од чега је боловало? Где је муж? Долази ли често?

Дарији Александровној није се хтело ићи од тих жена, тако је занимљив био за њу разговор с њима, тако су подједнаки били њихови интереси. Најпријатније је Дарији Александровној било то што је јасно видела, како све ове женске највише уживају у томе, како она има много деце и како су лепа. Жене и насмејаше Дарију Александровну, и увредише Енглескињу тиме, што је она сама била узрок овоме непојмљивом за њу смеху. Једна млада жена посматрала је пажљиво Енглескињу која се последња облачила, и кад је обукла и трећу сукњу, ова није могла да се уздржи а да не примети: „пази, молим те, једнако навлачи, навлачи, а никако да се обуче!“ — рече она и све се грохотом насмејаше.

IX

Окружена свом окупаном децом, Дарија Александровна, са марамом на глави, већ се примицала дому кад кочијаш рече: „Некакав господин иде, чини ми се, да је из Покровског“.

Дарија Александровна погледа напред и обрадова се, спазивши у сивом шеширу и сивом капуту познату фигуру Љовинову, који је ишао њима на сусрет. Она се увек радовала његовом доласку, али сад јој је особито мило било што ју је видео у свој њеној слави. Нико није могао боље од Љовина појмити њену величину.

Спазивши је, он се осети као да стоји пред једном од оних слика, које је у свом будућем породичном животу замишљао.

— Ви као квочка, Дарија Александровна.

— Ах, како ми је мило! — рече она, пружајући му руку.

— Мило, а нисте хтели да се јавите. Код мене брат станује. Ја сам већ од Стиве добио извешће да сте ту.

— Од Стиве? — упита зачуђено Дарија Александровна.

— Да, он пише да сте допутовали и мисли да ћете ми допустити да вам помогнем у печему, — рече Љовин и, рекавши то, одједном се збуни, прекиде говор и ћутећи продужи ићи поред кола, кидајући липове младаре и грицкајући их. Он се збуни услед претпоставке да ће Дарији Александровној бити непријатна помоћ страног човека у ономе послу, који је требао да уради њен муж. Дарији Александровној доиста није се допадао тај манир Степана Аркадијевича — наметати туђем човеку своје породичне послове. И она је одмах појмила да Љовин то разуме. За ту финоћу појимања, за ту деликатност Дарија Александровна волела је Љовина.

— Ја сам, разуме се, схватио, — рече Љовин — да ово значи само то, да ви хоћете да ме видите и врло ми је мило. Разуме се, ја замишљам да је вама, варошкој домаћици, овде необично и ако је штогод потребно, ја вам сав стојим на услузи.

— О, не! — рече Доли. — Испрва било је незгодно а сад је све лепо уређено... Благодарећи мојој старој дадиљи — рече она, показујући на Марију Филимоновну, која је разумела да се говори о њој, те се весело и пријатељски осмејкиваше на Љовина. Она га је познавала и знала је да је то добар младожења за госпођицу, и желела је да се та ствар удеси.

— Извол'те, седите, ми ћемо се овамо сабити — рече му она.

— Не, ја ћу пешке. Децо, ко ће са мном да се утркујемо с коњима?

Деца су врло мало познавала Љовина, нису се сећала кад су га видела, али нису исказивала према њему оне чудноватe осећаје стидљивости и одвратности, који се јављају у деци тако често према одраслима кад се ови претварају, и због чега она тако често извуку од својих родитеља. Притворство, ма у чему било, може обманути најпаметнијег и најпроницавијег човека, али најограниченије дете, ма како се вешто притворство скривало, познаје га и гнуша га се. Ма какви били недостаци Љовинови, од притворства није било на њему ни знака, и зато му деца указаше онакву исту предусретљивост, какву су видели на лицу материном. На његов позив — два најстарија скочише одмах к њему и потрчаше с њим тако просто, као да су трчали са дадиљом, са мис Гуловом или с матером. Лили такође поче се отимати к њему и мати му је предаде; он је метну на раме и потрча с њом.

— Не бојте се, не бојте се, Дарија Александровна! — говорио је он матери, весело осмејкујући се, — немогућно је, да је испустим или повредим.

И гледајући на његове веште, силне, пажљиво-брижљиве и одвећ напрегнуте покрете, мати се умири и весело са одобравањем осмејкиваше се, гледајући у њега.

Овде, у селу, у друштву деце и симпатичне му Дарије Александровне, Љовин паде у оно детињски-весело расположење духа, које је често наплазило на њега и које је Дарија Александровна особито волела у њему. Трчећи с децом, он их је учио гимнастици, веселио мис Гулову својим рђавим енглеским језиком и причао Дарији Александровној о своме занимању у селу.

После ручка Дарија Александровна, седећи с њим сама на балкону, поведе реч о Катинки.

— Знате ли? Кити ће доћи овамо да са мном проведе лето.

— Збиља? — рече он, планувши, и да би променио разговор, рече — Дакле, да вам пошљем две краве? Ако хоћете да се обрачунавате, онда изволите платити ми по пет рубаља месечно, ако вас није срамота да то радите.

— Не, благодарим. Ми смо већ уредили.

— Онда ја ћу да прегледам ваше краве и, ако допустите, да наредим, како да се хране. Сва је ствар у храни.

И Љовин, да би само скренуо разговор, изложи Дарији Александровној теорију млекарства, која се састоји у томе, да је крава само машина за прераду хране у млеко и т. д.

Он је то говорио а страсно је желео да чује подробности о Китинки и у исто време бојао се тога. Страх га је било да наруши своје спокојство, које је с таким трудом стекао.

— Да, но све то треба надгледати, а ко ће? — нерадо одговори Дарија Александровна.

Она је сад тако удесила своје газдинство преко Марије Филимоновне, да ништа није хтела мењати у њему; а није ни веровала Љовиновом познавању сеоског газдинства. Разлагања о томе, како је крава машина за справљање млека, била су јој подозрива. Изгледало јој је, да таква разлагања могу само сметати газдинству. Њој је све то изгледало много простије: треба само, како је објаснила Марија Филимоновна, шаруљу и белуљу више хранити и појити и не дати кувару да помије из кујне носи праљиној крави. То је било јасно. А разлагања о травној

и брашненој пећи била су сумњива и нејасна. И што је главно, она је хтела да разговара о Китинки.

X

— Кити ми пише, да ништа тако не жели као самоћу и спокојство, — рече Доли после неког ћутања.

— А како је са здрављем, је ли боље? — упита Љовин с узбуђењем.

— Хвала Богу, са свим се поправила. Ја никад нисам веровала, да она има болест у грудима.

— Ах, веома ми је мило! — рече Љовин и нешто дирљиво, беспомоћно учини се Дарији на његовом лицу у тренутку кад је то рекао и ћутећи гледао у њу.

— Слушајте, Константине Дмитричу, — рече Дарија Александровна, смешећи се својим добрим и у неколико подругљивим осмејком — зашто се ви љутите на Китинку?

Ја? Не љутим се, рече Љовин.

— Не, ви се љутите. Зашто нисте свратили ни к нама, ни к њима, кад сте били у Москви?

— Дарија Александровна, — рече он, јако поцрвенивши — ја се чудим да ви, са вашом добротом, то не осећате. Како вам није жао мене, кад знате.....

— Шта знам?

— Кад знате да сам је просио и да ми је отказано, — рече Љовин и сву ону нежност, коју је за тренутак пре тога осећао према Китинки, замени у души његовој осећај злоће због увреде.

— Откуд ви мислите, да ја знам?

— Отуда, што сви то знају.

— Ето видите, у томе се варате; ја нисам знала за то, ма да сам се досећала.

— А! Е онда сад знате.

— Ја сам знала само то, да је нешто било што ју је страшно мучило и да ме је молила да никад о томе не говорим. А кад она није мени казала, онда јамачно никоме није говорила. Али шта је то било код вас? Реците ми.

— Ја сам вам казао, шта је било.

— Када?

— Кад сам био последњи пут код вас.

— Знате ли, шта бих вам ја рекла, — рече Дарија Александровна, — ја је страшно, страшно жалим. Ви патите само због гордости...

— Може бити, — рече Љовин — али...

Она га прекиде.

— Али њу, сиротицу, мени је страшно, страшно жао. Сад све разумем.

— Извините ме, Дарија Александровна, — рече он, устајући. — Збогом, Дарија Александровна, до виђења!

— Не, станите, — рече она, хватајући га за рукав. — Седите!

— Молим вас, молим вас, не говоримо о томе, — рече он, седајући и у исто време осећајући да се у срцу његовом подиже и покреће давно сахрањена нада.

— Кад вас не бих волела, — рече Дарија Александровна и сузе јој напђоше на очи, — кад вас не бих познавала, као што вас познајем...

Осећај, који је изгледао мртав, све више и више оживљавао је, ширио се и обузимао срце Љовиново.

— Да, сад сам све разумела, — настави Дарија Александровна. — Ви то не можете да појмите; за вас, мушкарце, који сте слободни и који избирате, увек је јасно, кога ви волите. Али девојка, у положају очекивања, са овим женским девојачким стидом, девојка која вас, мушкарце, види издалека, која прима све на голу реч — код девојке бива и може бити такав осећај да она не зна, шта да каже.

— Да, ако срце не говори...

— Не, срце говори, али ви размислите само: ви, мушкарци, бацили сте око на девојку, идете у њезин дом, зближавате се, посматрате, ишчекујте да ли ћете наћи оно што волите, и затим, кад сте убеђени да волите, ви је просите...

— Но, то није баш са свим тако.

— Све једно, ви је просите онда, кад је ваша љубав сазрела, или кад је између два избора извршена превага. А девојку не питају. Хоће, да она сама избира, а она не може да избере и одговара само: „да и не“.

„Да, избор између мене и Вронског“, помисли Љовин, и мртвац, који оживљаваше у његовој души, опет умре и тешко притисну његово срце.

— Дарија Александровна, — рече он — тако се избира одело или каква друга куповина а не љубав. Избор је извршен, и тим боље.... Понављања не може бити.

— Ах, гордости, гордости! — рече Дарија Александровна, као са неким презрењем према њему, због нискости тога осећаја у сравњењу са оним другим осећајем, за који знају само женске. — Баш у оно време кад сте је просили, Кити је била у положају кад није могла да одговори. Она се колебала: Ви или Вронски. Њега је виђала сваки дан а вас одавно није видела. Претпоставимо, да је она била старија, — на пример за мене, на њеном месту, не би могло бити никаквог колебања. Он ми је увек био одвратан, и тако се свршило.

Љовин се сети одговора Китинкиног. Она је рекла: Не, то не може бити...

— Дарија Александровна, — рече он суво, — ја ценим вашу поверљивост према мени, но ја мислим да се ви варате. Али, био ја у праву или не, ова гордост коју ви тако презирете, чини то, да је за мене свака мисао о Катарини Александровној немогућна, разумете ли, потпуно немогућна.

— Ја ћу вам рећи још само једно: ви разумете, наравно, да ја говорим о сестри, коју волим као своју децу. Ја не говорим да вас она љуби, него сам хтела само да кажем, да њен отказ онога тренутка не доказује ништа.

— Не знам! — рече Љовин скочивши. — Кад би ви знали, какав ми бол тиме наносите! То је исто, као кад би вам умрло дете, па би вам почели говорити: оно би било сад такво, овакво, и могло би живети, и ви би се радовали. А оно је умрло, умрло, умрло....

— Како сте ви смешни, — рече Дарија Александровна, са тужним осмејком гледајући узбуђење Љовиново. — Да, сад појимам све више и више, — настави она замишљено. — Дакле, ви нећете доћи к нама, кад Кити буде.

— Не, нећу доћи. Разуме се, ја нећу избегавати Катарину Александровну, али, где год могу, постараћу се да је избавим од непријатности мога присуства.

— Веома, веома сте ви смешни, — понови Дарија Александровна, с нежношћу загледајући у његово лице. — Лепо, нека остане као да ништа о томе нисмо ни говорили. Зашто си дошла, Тања? — рече Дарија Александровна на француском девојчици која уђе.

— Где је моја лопатица, мама?

— Ја говорим француски и ти тако говори.

Девојчица хтеде да каже, али је заборавила како је француски лопатица; мати јој каза и затим јој француски рече, где ће наћи лопатицу. И то се учини непријатно Љовину.

Све му се сад у кући Дарије Александровне и у њеној деци учини да већ није онако љупко, као пређе.

„И зашто она говори француски с децом?“ — помисли он, „како је то лажно и неприродно! И деца то осећају. Научити их француски а одучити их од искрености“, мислио је он у себи, не знајући да је Дарија Александровна о свему томе већ двадесет пута премишљала па ипак, ма да и на уштрб искрености, нашла за неопходно да на тај начин учи своју децу.

— Та где ћете? Поседите још.

Љовин остаде да пије чај, али све веселе његово ишчезе и беше му незгодно.

После чаја он изађе у предсобље да нареди да се спреме кола и кад се врати, затече Дарију Александровну узбуђену, са узнемиреним лицем и сузама у очима. За време, док је Љовин излазио, десио се догађај који је одједном разрушио сву њену данашњу срећу и гордост. Гриша и Тања потукли су се због лопте. Дарија Александровна, чувши вику у дечијој соби, истрча и затече их у страшном изгледу. Тања је држала Гришу за косу а он, са унакаженим од злоће лицем, тукао ју је песницама, где год стигне. Нешто пуче у срцу Дарије Александровне кад спази овај призор. Као да мрак пађе на њен живот; она појми, да она њена деца, којима се она тако поносила, беху не само обична него чак рђава, лоше васпитана деца, са грубим, зверским наклоностима, беху зла деца.

Она ни о чему другом није могла говорити ни мислити и није могла да исприча Љовину своју несрећу.

Љовин је видео да је несрећна и старао се да је утеши, говорећи да то није ништа рђаво, да се сва деца туку; али говорећи то, у души својој Љовин је мислио: „не, ја се нећу заносити и говорити француски са својом децом, али ће моја деца бити друкчија; не треба само кварити, унаказити децу и она ће бити дивна. Да, моја ће деца бити друкчија.“

Он се опрости и оде; она га није задржавала.

XI

Око половине јула Љовину дође настојник сестриног села, које се налазило на двадесет километара од Покровског, са извештајем о току послова и косидби. Главни приход од сестриног имања добиван је са водоплавних ливада. Прошлих година сенокос су узимали мужици по двадесет рубаља од десетине. Кад је Љовин узео да управља имањем, он је, прегледавши ливаде, нашао да оне вреде скупље и одредио цену по десетини двадесет пет рубаља. Мужици нису пристали на ту цену и, као што је подозревао Љовин, одбише друге купце. Тада је Љовин отишао тамо и наредио да се ливаде срећују делом под најам, делом у наполицу. Мужици су ометали свима средствима то новачење, али посао је имао успеха и прве године за ливаде је добивено готово двојином више. Претпрошле и прошле године наставило се то исто противљење мужика и срећивање ливада ишло је истим начином. Ове године мужици су узели све ливаде на трећи део, и сад је настојник дошао да јави, да су ливаде срећене и да је он, бојећи се кише, позвао писара и у његовом присуству поделио сено и већ зденуо једанаест господарских стогова. По неодређеним одговорима на питање: колико је било сена на главној ливади; по хитњи настојниковој да подели сено без питања; по целом тону мужиковом Љовин је разумео да ту нису чиста посла и решио се да иде са̂м да провери ствар.

Дошав у село о ручковишту и оставивши коња код пријатеља - старца, мужа братове дадиље, Љовин оде на уљаник к старцу, желећи да сазна од њега подробности о срећивању ливаде. Разговоран, лепушкасти старац Парменич радосно прими Љовина, показа му све своје газдинство, исприча му све појединости о својим пчелама и ројењу ове године, али на питања Љовинова о сенокосу говорио је неодређено и нерадо. То је још више утврдило Љовина у његовим претпоставкама. Он оде на ливаду и прегледа стогове. У стоговима није могло бити по педесет кола и да би изоблично мужике, Љовин нареди да одмах дотерају кола која су вукла сено, да дигну један стог и да га превуку у шупу. У стогу је изашло само тридесет кола. Без обзира на уверавања настојникова о растреситости сена и о томе, како се оно слегло у стоговима; без обзира на његову клетву, како је све било исправно и како Бог хоће, Љовин је остајао на своме: да су сено делили без његове наредбе и да,

услед тога, он не прима ово сено по педесет кола у стогу. После дуге препирке решише ствар тако, да мужици приме ових једанаест стогова, рачунајући по педесет кола у стогу, као свој део, а да се господарски део издваја понова. Ти преговори и деоба плашћа трајали су до ужине. Кад је последње сено било подељено, Љовин, поверивши остали надзор писару, седе на један пласт, обележен притком од ракитника, и стаде с уживањем посматрати народ који је врвео по ливади.

Пред њим на окуци реке иза рита, весело трештећи јасним гласовима, кретала се шарена поворка жена и из растресеног сена брзо су се протезали по отворено-зеленој отави сиви кривудави откоси. За женама ишли су мужици с вилама и из откоса израстало је широко, високо и растресито плашће. С лева, по поплашћеној ливади, тутњела су кола, и плашће, једно за другим додавано у огромним навиљцима, ишчезавало је а место њих уздизали су се над сапима коњским тешки товари миришљавог сена.

— Да попластимо док је лепо! Ала ће бити сено! — рече старац, седајући поред Љовина. — Чај, а не сено!... Као да си пловчићима зрна бацио, тако купе! — додаде он, показујући на оне који су денули плашће. — Од ручка смо добру половину превукли.

— Је ли последња? — викну он младићу који, стојећи на предњем делу колских каната и машући крајевима дизгина од кудеље, пролажаше поред њих.

— Последња, бађушка! — повика младић, придржавајући коња, осмејкујући се погледа на веселу, такође насмејану, румену жену која је седела у канатама, и потера даље.

— Ко ти је то? Је ли син? — упита Љовин.

— Мој најмлађи, — с љубазним осмејком рече старац.

— Какав ђетић!

— Добар дечко.

— Је ли већ ожењен?

— Јесте, трећа година од божићних поклада.

— А има ли деце?

— Кака деца! Целу годину дана није умео ништа, а и стидан је, — одговори старац. — Ала је сено! Прави чај! — понови он, желећи да промени разговор.

Љовин се пажљивије загледа у Вањку Пармјонова и његову жену. Они су ту у близини товарили један пласт на кола.

Иван Пармјонов стајао је на колима, примајући, равњајући и нагажавајући огромне навиљке сена, које му је спочетка пакама а затим вилама вешто додавала његова млада лепотица-домаћица. Млада жена радила је лако, весело и вешто. Крупно слегнуто сено није се могло одмах подићи на вилама. Она га је најпре растресала, забадала виле, затим гипким и хитрим покретом налегала на њих свом тежином свога тела и одмах, сагибајући опасана црвеним појасом леђа, исправљала се и, истављајући пуне груди под белом завесицом, вештим маниром дохватала рукама виле и избацивала навиљак високо на кола. Иван је хитно, очевидно старајући се да је избави од сваког трепутка сувишног рада, прихватао додавани навиљак и растурао га на колима. Додавши последње сено грабуљама, жена отресе трње с врата и, поправивши црвену мараму на белом незагорелом челу, пође под кола да их увеже. Иван ју је учио како да закачи за срчаницу и грохотом се насмеја на нешто што она рече. У изразима оба лица видела се силна, млада, недавно пробуђена љубав.

XII

Кола увезаше. Иван скочи с кола и поведе за поводник доброг ситог коња. Жена баци на кола грабуље и бадрим кораком, машући рукама, пође ка женама, које се беху искупиле као у колу. Иван, изашавши на пут, ступи у ред са осталим колима. Жене, са грабуљама на раменима, бљештећи у светлим бојама и трештећи јасним гласовима, пиле су за колима. Један груб, дивљ женски глас запева песму и испева је до поновљења, и сложно одједном прихватише опет испочетка ту исту песму пола стотине разних, грубих и танких, здравих гласова. Жене с песмом приближаваху се Љовину и њему се учини као да облак с грмљавином весеља наилази на њега. Облак нађе, дохвати га и — пласт на коме је лежао, и друго плашће, и кола, и цела ливада са далеким пољем — све се покрену и заниј под ритам ове дивље превеселе песме, са узвицима, звиждањем и јецањем. Љовин је завидео том здравом весељу, хтео је да узме учешће у изразу те радости живота. Али он није могао ништа да учини и морао је да лежи, слуша и гледа. Кад се народ с песмом изгубио из вида и слуха тежак осећај туге од своје самоће, своје физичке доколице, свога непријатељства према овом свету обузе Љовина.

Неки од оних истих мужика који су се највише препирали с њим око сена, они, које је он увредио, или они, који су хтели да га обману, — ти исти мужици весело су га поздрављали и очевидно нису имали, нити су могли имати према њему икаквог зла и икаквог, не само кајања него и сећања на то да су га хтели обманути. Све је то утонуло у мору веселог општег рада. Бог је дао дан, Бог је дао снагу. И дан и снага посвећена је раду и у њему је самом награда. А за кога је рад? Какви ће бити плодови рада? То су мисли споредне и ништавне.

Љовин је често уживао у овом животу, често је осећао завист према људима, који живе овим животом, али сада му је први пут, особито под утиском онога што је видео у односима Ивана Пармјонова према његовој младој жени, први пут му је сада дошла у главу јасна мисао о томе, да од њега самог зависи, хоће ли променити овај тако тегобан, докон, извештачен и лични живот, којим је он живео, за овај трудбенички, чисти, општи и дивни живот.

Старац, који је седео с њим, давно је отишао кући; народ се сав разишао. Оближњи су отишли кућама а даљни се искупише у ливади на вечеру и преноћиште. Љовин, непримећен од народа, лежао је и даље на пласту, гледао, слушао и мислио. Народ, који је остао да спава на ливади, није спавао готово целу кратку летњу ноћ. Спочетка се чуо општи весео говор и кикот за време вечере, а затим опет песма и смех.

Цео дуги трудбенички дан није оставио у њима другог трага, осим веселости. Пред зору све се утиша. Чули су се само непрекидни ноћни звуци жаба у бари и фркање коња по ливади у јутарњој магли. Пренувши се, Љовин устаде с пласта и, прегледавши звезде, виде да је прошла ноћ.

„Па шта да урадим? Како ћу то да урадим?“ рече он у себи, старајући се да представи самом себи све оно, о чему је премишљао и што је осећао ове кратке ноћи. Све што је он мислио и осећао, делило се на три оделита тока мисли. Један ток представљао је одрицање од свога старога живота, од свога непотребног образовања. То одрицање пружало му је насладу и било је за њега лако и просто. Друге мисли и представе тицале су се оног живота, којим је желео сада да живи. Простоту, чистоћу, законитост тога живота он је јасно осећао и био је убеђен да ће наћи у њему оно задовољење, спокојство и достојанство, чије је осуство с таким болом осећао. Али трећи низ

мисли окретао се на питању о томе: како да се изврши овај прелаз од старог живота ка новом. Ту он није могао ништа јасно да представи. „Имати жену. Имати посао и неопходност посла. Оставити Покровско? Купити земљу? Уписати се у друштво? Оженити се сељанком? Како ћу то да урадим?“ опет питаше он себе и не налажаше одговора. „У осталом, ја целу ноћ нисам спавао па не могу да дам себи јасна рачуна“, рече он у себи. „То ћу ја после објаснити. Једно је тачно, да је ова ноћ решила моју судбину. Све моје пређашње сањарије о породичном животу бесмислице су“, рече он у себи. „Све је ово много простије и лепше.....“

„Како је лепо!“ помисли он, гледајући на чудновату шкољку од белих облачића, која се заустави над самом његовом главом на средини неба. „Како је све дивно у овој дивној ноћи! И кад је успела да се створи ова шкољка? Отоич сам гледао на небо и на њему није било ништа — само две беле пруге. Да, ето тако су се неприметно изменили и моји погледи на живот!“

Он изађе из ливаде и пође насипом у село. Отпочињао је ветрић и поста некако суро и мрачно. Наступио је натуштени тренутак, који обично претходи освитку, потпуној победи светлости над тамом.

Грчећи се од хладноће, Љовин је брзо ишао, гледајући у земљу. „Шта ли је то? Неко иде“, помисли он, чувши прапорце, и подиже главу. На четрдесет корака од њега ишла су му на сусрет по путу-утрвенику кола са сандуцима и четворном запрегом. Рудни коњи напирали су на руду, избегавајући коловозе, али је вешти кочијаш, који је страном седео на боку, управљао руду по коловозу тако да су точкови ишли по равној и глаткој земљи.

Тек што је то опазио и не мислећи, ко то може бити, Љовин погледа расејано у кола.

У колима је дремала у углу старица, а крај прозора, очевидно тек пробуђена, седела је млада девојка, држећи се обема рукама за лентице беле ноћне капице. Светла и замишљена, испуњена сва леним и комиликованим унутарњим животом, страним Љовину, она је гледала преко њега на зору и излазак сунца.

Оног самог тренутка, кад је ово привиђење већ ишчезавало, истините очи погледаше на њега. Она га познаде и зачуђена радост обасја њено лице.

Он се није могао преварити. Само су једне биле на свету ове очи. Само је једно било на свету биће, способно да усредсреди за њега сву светлост и смисао живота. То је била она. То је била Кити. Он је појмио да она путује у Јергушово са жељезничке станице. И све оно што је узбуђивало Љовина ове ноћи, све оне одлуке које је донео, све одједном ишчезе. Он се са одвратношћу сети својих маштања о женидби сељанком. Само тамо у оним колима која су се брзо удаљавала и која прођоше на другу страну пута, само је тамо била могућност решења загонетке његовог живота која га је у последње време тако мучила.

Она више није извиривала. Звуци опруга изгубише се и само се још чуло звецкање прапораца. Лавеж паса показа да кола прођоше и село, — и остадоше унаоколо пуста поља, пред њим село, и он сам, инокосан, усамљено идући по забаченом друму.

Он погледа на небо, надајући се да ће наћи тамо ону шкољку, у којој је уживао и која му је оличавала сав ток мисли и осећаја ове ноћи. На небу није било више ништа што би личило на шкољку. Тамо у недостижој висини извршила се већ тајанствена промена. Није било ни трага од шкољке; био је раван ћилим од све ситнијих и ситнијих облачића, који се ширио по целој половини неба. Небо је поплавило и засијало, и са оном истом нежношћу, али и са оном истом недостижношћу одговарало је на његов питајући поглед.

„Не“, рече он у себи, „ма како да је леп овај прост и трудбенички живот, али ја се не могу вратити к њему. Ја љубим њу“.

С руског преводи
М. Сретеновић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

ПОЛИТИЧКЕ ТЕЖЊЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ

ЗА ВРЕМЕ РАТА ТУРСКО-АУСТРИЈСКОГ ОД 1737 ДО 1739 ГОДИНЕ[1]

УВОД

У савременом животу Срба живи култ Светога Саве тако бујно, да би необавештен посматралац могао помислити, да они живе под силним утицајем православног верског фанатизма. Ко најмање познаје свакидашњу верску трпељивост Срба, томе мора то још чудније изгледати.

У богатој народној и скромној модерној књижевности, Свети Сава је често предмет обраде. Њега подједнако певају песници свих српских земаља, слободних и неослобођених. Њега Срби католици и Срби муслимани сматрају за народног свеца. Четрнаести јануар сматра се као народни, просветни и школски празник целе народности српске. Без и једног јединог изузетка све српске школе, од Универзитета у Београду, до најниже школе у неком забаченом српском селу, прослављају свога просветитеља Светога Саву. Има маса српских породица, које своје покрштење доводе с њиме у везу, отуда прослављају

[1] Ова расправица без увода, написана је овако, како се објављује за светосавски темат 1908 године. Ово је одломак из историје Срба за време ратова аустро-турских (1737—1739), коју је писац смерао опширно израдити по архивском материјалу. Проглас анексије, поред опште народне несреће и жалости, донео је писцу, као вишак, и ту непријатност, што не може радити на намераваном послу, јер су му сви путови за архиву затворени. Кад не може да изведе што је смерао, сматра да неће бити без интереса да се саопшти: чему је тежила Херцеговина онда, кад је највећи део данашње Србије живео под владавином, под којом живи сада она са Босном. Ако прилике допусте, писац ће доцније испунити дату реч у самој расправи, учешће Срба уопште изложити онако, како је онда било.

славу — специјалан празник народа српског, по мишљењу многих, везан за прелаз из незнабоштва у хришћанство — на дан Светога Саве. Поштовање Светога Саве саставни је део националног инстинкта кога сваки Србин собом носи. Срби исељеници у далекој Америци обављају прве скупове и прва познанства о Светоме Сави.

У свима тим манифестацијама поштовања најкарактеристичнији је њихов тон. Интиман познавалац народних тежњи савршено осећа, да је верска, догматска жица у томе поштовању споредна, управ да човек каже и да је нема. У самој химни њему као свецу посвећеној веје дах поверљивости, интимности према живом националном херoју, на супрот мистериозним црквеним химнама чији се звуци чују, али не и разумевају. У једној се песми, из пуних груди вели: „Ускликнимо с љубављу светитељу Сави!“

Од куда је то, да Свети Сава постане тако рећи преставник Србизма, да његов култ постане нераздвојни саставни део националног инстинкта? Једно је за свакога јасно, да тај факат није творевина пролазних површних чињеница, него да мора имати корена у далеким историским дубинама српскога народнога живота.

Обратимо се историји, најсумарније што може бити, и она ће нам дати потпун одговор, како на то, тако и на главно питање, којим улазимо у ову расправицу: од куд име Херцеговина и шта она значи. Начин је мало заобилазан, али он једино води правом разумевању тих а и понеких других основних питања из српске историје.

Свети Сава је био апостол српске цркве и њен први организатор и теориски и практички. Он јој је лично издејствовао самосталност од никејског византиског цара. Кроз своје списе и своју црквену организацију, он је стојао у тешњој и непосредној вези са тадашњом својом средином и њеним животним потребама и тежњама, него и један ранији и доцнији европски апостол његове категорије. У сарадњи свога оца, своје браће и њихова потомства, његов је геније нашао поуздано решење тадашњег животног проблема српскога. Он је у пракси неразлучно спојио религиозност, ту најмоћнију манифестацију средњевековног живота, са идејом о политичкој независности државе, на

основи шире народној, него што је то игде било у то доба. Тим сливањем религиозних и државних тенденција, на основи широко народној спречен је постанак територијалног племства и свих оних појава, које с њиме стоје у вези и дат начелно векован правац спољној политици средњевековне Србије. На тај је начин Свети Сава постао оснивач специјалне српске културе и инспиратор идеје православља српске државе.

Колико се инстинктивно осећала веза Светога Саве са идејом о политичкој независности српске државе и после Немањића, најбоље ће се видети из ово неколико политичких факата, који у исто време престављају прекретне моменте у еволуцији идеје о држави код Срба.

Кад је навала турска променила главни ток политике Немањићске Србије и принудила је на просту борбу за опстанак, босанска бановина, — чија се дотадашња историја састојала у простој и суровој борби за опстанак против папских мандатора — инспиришући се идејом Светога Саве, излази из ускога круга богомилске јереси и постаје главни представник српске политичке самосталности. По претходном споразумном раду са кнезом Лазаром. Твртко I, босански бан, прогласи се српским краљем у Милешеву на гробу Светога Саве, прикључивши својој бановини главни део оних средњих српских крајева, који су кроз све колебљиве догађаје средњега века очували своју слободу, и одакле је полазила иницијатива за сва смелија политичка предузећа српска. После смрти Твртка I босанска српска краљевина није била срећна да се ослободи утицаја католичких мандатора. У неколика маха угарски су је краљеви притешњавали и наметали јој утицај противан Твртковим традицијама. Тада се отвара крвава борба, језовит отпор томе утицају. Покрет нарочитом силином обухвата јужне делове краљевине, за које смо рекли да су, припавши краљевини, променили јој дотадашњу историју. Вођ покрета Степан Вукчић-Косача, по вери богомил, проглашава се Херцегом од Светога Саве и тиме јасно истиче шта му је била идеја водиља у борби против угарског утицаја у босанској српској краљевини. Побуњена област добила је од тада стално име херцештво или војводство Светога Саве (ducatum S. Sabbae), или простије Херцеговина. Садашње дакле име те земље означава један историјски прекрет у еволуцији српске борбе за независношћу.

Код нас, то је често случај и са ученим људима, влада примитивно мишљење о нашем ранијем политичком сепаратизму и даје му се смисао који он никад имао није. Име херцештва од Светога Саве означава национално-политичку солидарност историјских области, познатих под разним именима, које су обухватале сем данашње Херцеговине један велики део Далмације, Босне, Новопазарског Санџака и Црне Горе. Што је још интересантније, на тој је територији становништво било састављено из православних, католика и богомила Ови су последњи управљали покретом као крвни противници страног, католичко-угарског утицаја у Босни.

У последњој четврти петнаестога века пао је и тај, главни део централних српских области, а с њиме политичка форма средњевековне српске политичке самосталности. Тада је нестало богомилства, вековног крвног непријатеља католичанства, које се претопи у ислам да као савезник његов продужи вековну борбу с католицизмом То се с њиме десило поред осталога још и за то, што је то била вера повлашћеног, територијално врло моћнога племства, које је свој друштвени положај могло одржати само тако, ако има при руци и државну власт.

Но поред свега тога тим падовима није нестало идеје о државном континуитету код Срба. Не мислимо на титуларне деспоте у служби Угарској на јужним њеним границама, који су поред тога, што им је војна снага била састављена из Срба и то већином најнепогоднијих за подчињеност Турској, ипак радили по туђим потребама, са директивом која није имала везе са матицом земљом српском. Државни континуитет и идеју о политичкој независности продужила је да представља народна црква, нераздвојни, основни, животворни елеменат средњевековне идеје о држави код Срба. Она је својом моћном и многоструком организацијом, сраслом са најинтимнијим странама, народнога живота продужила државни живот, без световне политичке форме. Патрон и тог, страном државом поклоњеног, континуитета био је опет Свети Сава. То су и Срби и Турци инстинктивно осећали. Крајем шеснаестога века побунили су се Срби у Банату против туђинске власти под вођством једног епископа, а такве манифестације, са верском нијансом, за политичком независношћу, биле су редовна појава у српском народном животу под Турцима. Ови као одговор на то вреће пренеше Савино тело из Милешева у Херцего-

вини у Београд и ту га спалише као видљив знак народне, традицијом освештане, идеје за политичком слободом. То спаљивање произвело је дубок бол у души народној и од народног хероја, Сава поста још и мученик идеје за политичку независност. Ореол мучеништва дигао му је и иначе неизмеран култ и корен његов испреплео и везао за најинтимније жице народне душе.

Крајем седамнаестога века српска црква конспиришући и даље против турског режима, ступи у отворен савез с Аустријом свагдашњим непријатељем турским. Та њена веза с Аустријом имала је за последицу велику сеобу Срба и прелаз главног црквено-политичког преставника српског у Аустрију. У другом рату аустро-турском, који се завршио пожаревачким миром, српска је црква још једном стала уз Аустрију, искрено мислећи да ће ова моћи дати српском народу и српској цркви оно, што им је потребно. Дваестогодишња владавина аустријска у Србији (1718—39) јасно је показала свакоме кога се коснула, да је то режим сасвим друкчијих начела, него што је икад био код Срба. Српска црква на првом месту, као политички представник народни, осетила је тада у пуној страхоти тежину аустро-језуитског режима. Сав народ у окупираној Србији, очекивао је рат Турске против Аустрије, са молбом очајничког бола: „преврни боже“. Патријархат принуђен силом, оста под влашћу аустријском да тамо вегетира ван матице земље. Сви доцнији главни политички напори његови у корист српске народности мотивисани су на првом месту потребама аустријским, а тек у другом реду српским. Једном речју, продужио је улогу, коју је имао у другој половини петнаестога и у првој четврти шеснаестога века титуларни деспотат српски.

У српском политичком животу тадашњега доба, било је и других струја, од којих је једна захватила целу историјску Херцеговину, која је, тешко осећајући притисак турски, хтела да га се ослободи помоћу аустријском, али на сасвим другим основама него што је то било са Србијом 1718—39 године.

I.

Русија ширећи се својим завојевањима на исток, допрла је до Каспијског Мора треће десетине осамнаестога века. Персију тада раздираху династичке борбе, које је Русија подржа-

вала а по потреби и изазивала. Тим је тамо створила своју сферу интереса на штету Турске. Због тога дође најпре између њих до запетости, а после неуспелога предлога Петра Великог Султану да поделе Персију, до рата 1736 године. Руски успеси забринули су Аустрију. Не будући сама спремна, а бојећи се великих руских завојевања на рачун Турске она најпре посредова за мир. Кад у томе не успе, она се користи савезом склопљеним 1726 између ње и Русије и као савезник руски објави и она рат Турској јула месеца 1737 године.

Тај рат интересовао је, неку више неку мање, скоро све државе јевропске. Због тога су нудиле зараћеним странама своје дипломатске услуге у разним покушајима за измирење. Били су у питању и сувише крупни интереси, а да би их дипломатија могла расправити. За то је био позван само мач, и кад је он рекао своје, дипломатија је потписала „вечити мир“.[1]

О томе рату постоји огромна историјска литература скоро на свима јевропским језицима а тако исто и обилан историјски материјал из прве руке.[2]

Ни учешће Срба у тим ратовима није са свим остало неопажено и о њему је понешто познато из разних списа, како страних, тако и домаћих.[3] Али то што је познато није ни из далека довољно.

Пре свега није познато како треба ни држање оних Срба, на чијему су се дому одиграли главни ратни догађаји; а још горе је међутим познато држање осталих Срба, ван домашаја ратнога попришта. Због тога непознавања или недовољнога познавања није ни уочен како треба, а камо ли оцењен значај тога држања. Тако исто није уочен огромни значај београдског мира по правац трговине српских земаља.

Као што је познато главна струја извозне трговине, од доласка Срба у данашње земље била је упућена природом и историјом на Јадранско Море. Од почетка аустријскога завојевања на Балканском Полуострву тај се правац у основи осетно

[1] Johannes Wilchelm Zinkeisent, Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. Gotha 1857, Band V, стр. 669—796.

[2] Ibidem. Такође види Dr. Franz Krones, Handbuch der Geschichte Österreichs. Berlin 1879, Band IV, стр. 137—138, и т. д.

[3] Најглавнија домаћа ствар налази се у годишњицама VII и VIII од К. Протића.

мења, док се није аустријском владавином у Србији (1718—1739) сасвим променио.

Београдским миром Аустрија је истина изгубила Србију, али је једанаестим чланом његовим обезбедила себи и другом слободу трговачког саобраћаја. Значај те чињенице не да се преценити. Њиме је у основи мотивисан рођај Нове Српске Државе на територији данашње Краљевине. О целокупном учешћу Срба у тим ратовима и о значају тога по развој светских прилика у опште, и српских на по се, ми ћемо ускоро исцрпно расправљати. Овде ћемо се укратко упознати са једном стварју, са политичким тежњама Херцеговине за време тога рата. Третираћемо је са врлоуског гледишта не доводећи је у везу са светским, па шта више ни са догађајима у осталим српским земљама, сем у колико се то апсолутно морало буде.[1]

II.

Аустрија се дипломатија старала скоро целе 1736 год. да дође до мира између Русије и Турске. Међутим ни једна ни друга зараћена страна није хтела мир. У Цариграду, Турци су јавно претили великом везиру погубљењем, а Султану збацивањем с престола ако и покушају да се мире с Русима.[2]

Царица пак руска, издала је манифест своме народу у коме с радошћу јавља целом хришћанском свету, о победама Русије над неверницима. На једној споменици издатој том приликом исписан је кратко и јасно сав велики програм тадашње Русије.[3]

Гласови о рату Турске с Русијом допирали су и у српске земље. Припреме аустријске војске, по Србији, на границама

[1] Већина докумената која говоре о том херцеговачком покрету, објављена је у Archiv für Österreichische Geschichte, Band LXII, 1880 у Бечу. Докумената су писана на латинском и на немачком језику. Оригиналних докумената, на српском језику има два и објављена су у Летопису Матице Српске, књига 184 год. 1895.

[2] Zinkeisen, Band V стр. 692 (цитат): „Le peuple (sc. turc) veut absoliment la guerre contre les chretiens et menace le Grand Seigneur de le déposer et le Grand Visir de lui faire perdre la tête au moindre bruit de paix qui se répand“.

[3] Ibidem. На тој споменици насликан је двоглави орао на чијој се десној страни налази Јеврона, а на левој Азија са овим значајним речима: „Occidentem respicit et Orientem“, а испод: „Pace Europaea promota Tartaris victis, Tanai liberato anno 1736“.

северне Босне и по Хрватској нису могле измаћи неопажене Србима. Још с јесени 1736 године команданти разних тврђава на границама Босне и Хрватске јављали су Ратном Већу о врењима и расположењима код Хришћана у суседним областима поводом наслућиваног рата. Тако исто командант Јагодине, пуковник Шнепер јавља Ратном Већу да Срби, из околине Новога Пазара смерају да стану на страну Аустрије у случају рата с Турском.[1] Нешто доцније јавио је истом Већу генерал Марули, командант београдске тврђаве да му је патријарх српски Арсеније Јовановић послао једног архимандрита са далеко важнијим обећањима и изјавама.[2]

„Послат сам — писаше генералу Василије Студенички поменути архимандрит — од мога преблаженога господина Арсенија Јовановића, архијепископа пећскога и патријарха српскога, од осталих, њему потчињених, владика, кнезова и првака, да Вам усмено саопштим оно што је целом народу на срцу, а што не сме да саопшти писмено због страха од Турака. Ми смо сви у сузама Бога молили да нас једном ослободи од грознога турског јарма и да нам уделі милост да мирно живимо под заштитом Њ. Ц. и Кр. Величанства. Чим смо чули да ће Њ. Величанство објавити Турској рат, обрадовали смо се много, јер је дошао онај жељени тренутак, када ће нам Њ. Величанство обрисати сузе учинивши крај нашим бедама и боловима. Ако је истина, да Њ. Величанство заиста мисли да се лати оружја против Турака, ми се заветујемо и заклињемо свемогућим Богом Њ. Ц. и Кр. Величанству да ћемо сви једнодушно бити на страни Њ. Величанства против најпакленијега непријатеља имена хришћанскога. Заклињемо се да ћемо Му бити верни и да за њ нећемо поштедети ни живот ни крв ни имање своје. Због тога жели да зна мој блажени горе поменути патријарх да ли заиста Њ. Величанство има, такву намеру, како бисмо се и ми овамо могли тајно за рат спремати.

„Нас дванаест првака народних — наиме: патријарх Арсеније Јовановић; епископ рашки Јефтимије; Кирило, епископ скопски; Атанасије, епископ колашински; Симеун, епископ самоковски; ја архимандрит Василије студенички; Никон, игуман пећски; кнез Сава брвенички; кнез Арсеније старовлашки;

[1] Kriegsarchiv, новембар 1736.

[2] Archiv für Österreichische geschichte Band LXII.

кнез Стеван студенички; Тома студенички, старешина пандура и Милић Цекановић, посаветовали смо се и зарекли да ћемо све оно, што је напред речено у целини извршити и да један другога нећемо издати, него ћемо живети у пуној верности према преузвишеном дому аустријском, коме ћемо и целу нашу націју подложити. Овом приликом имам овде такође да предложим, да ће бити потребно, ако се царска војска крене против Турака, да један њен део дође на Косово на које ће се и наш народ слећи и сјединити с њиме. Требало би да се уздржава од излета, да наше људе пљачка и тиме себи да нашкоди. Колико нам год буде могуће, из свега смо срца готови, да пружимо из сопствених средстава потребне животне намирнице царској војсци. Тако исто смо готови да их од Турака отимамо и царској војсци дајемо. У осталом неће бити оскудице пошто су ови предели хвала Богу обилни у житу, само нема сена јер су га Турци потрошили пролазећи овуда с војском. Ако царска војска буде овамо одкомандована, саветујемо да не иде на Нови Пазар, где су уски кланци и врлетни путови, него преко Сталаћа на Крушевац, Прокупље, Куршумлију, па преко Косаонице обалом Ибра на Косово. Најзад нека се зна, да је велики део старих војника турских пропао у рату с Персијом,[1] остали се боре против Руса тако, да је овде највећи део Цинцара, (Zingaros,) људи рату по све невештих. Поред осталога и Босна је остала без старе војске."

У Бечу су се овим предлозима веома радовали. Они су можда највише утицали, да се поред све неспреме ипак одлуче за рат, надајући се да ће се на Балкану наплатити за претрпљене губитке у ратовима за шпанско наслеђе.

Према уско постављеном задатку, наше није да излажемо шта је даље било. Наше је главно било констатовати да је понуда било са више страна, да је најглавнија од досад поменутих ова патријархова, без икакве резерве; њоме се нудило тако рећи све, а није тражило ништа, или тачније, ништа што се сутрашњице тиче, онога што ће бити после ослобођења од Турака. Остављало се „царској светој заштити да она, обрисавши сузе њихове од беда и болова", ради шта хоће.

[1] Мало раније истина било је рата између Персије и Турске. Zinkeisen, Band V, стр. 517—669.

Било је међутим понуда са свим друкчије природе које су се јавиле истом приликом опет из средине српскога народа, само из друге области. Те понуде долазиле су из Херцеговине, узете у најширем обиму њеном.

Народни прваци из разних крајева те области нису заборављали своја, и своје окбне браће скупа искуства, из ранијих времена, са Млечићима, папом, Аустријом и другим западним државама.[1] Зато су претходно дошли на мисао, да спреме и организују народне силе за ослобођење и одбрану; учинивши то, да формулишу заједнички своје тежње двору аустријском, тражећи од њега правну потврду територијалне аутономије са засебним гувернером и осталим што им је потребно за самоуправан и слободан живот.

Сам факат, што је тај покрет обухватио целу историјску Херцеговину (totum Ducatum S. Sabbae), свагдашњег седишта етничког чвора народа српскога и неисцрпног резервоара најизразитијих народних особина његових, намеће питање: како то да тај централни део српски са неким омаљим деловима Нове и Старе Србије, није успео да створи отпорну жижу у борби српској за политичку независност против Турске?

Узроци су томе појаву врло сложени и стоје у најнепосреднијој вези са догађајима којима је западна Јеврона отворила еру модерне цивилизације. Ствар је у овоме: после проналаска Америке и развитка грађанских производних снага у Јеврони, држава је у опште добивала све јаче тенденцију да постане организацијом новца, а не баштине, као што је то било раније. Због свега тога и других узрока, Млеци и друге трговачке области талијанске изгубиле су вођство у међународној трговини. Оно је прешло најпре на Шпанију, затим Холандију и Француску, а доцније на Енглеску, ширећи непрестано круг својих пијаца. Осим тих конкурената трговачке области из Јадранског и Средоземног басена добиле су у исто време и другог опасног конкурента у великој дунавској држави Аустрији, која је постала јевропском веле-силом простим брачним наслеђем краљевина Чешке и Угарске. Због тих истовремених паралелних појава изменио се и главни правац извозне трговине српских земаља, који је био упућен природом и историјом на Јадранско море

[1] Јован Томић. Пећски патрријарх Јован. Земун 1903 г. стр. 47 и т. д.

и окренуо се Дунаву. Тај се правац нарочито развио и утврдио аустријском владавином у Србији и њеном доцнијом трговинском политиком. Њиме је у основи мотивисан рођај нове српске државе на територији данашње краљевине уз прибрежје реке Дунава.

Наше није да овде покрећемо и друга питања, нити ово да изближе расправљамо. То остављамо за доцније, а овде ћемо се ограничити на просто излагање у заглављу постављеног питања.

III.

Још марта месеца 1737 године састали су се вођенији људи из Требиња, Клобука, Никшића, Пљеваља, Кључа, Љубиња, Стоца, Благаја, Мостара, Почитеља, Љубушкога и осталих околних места, на састанак и договор о своме држању у предстојећем рату. Том приликом, донели су одлуку, да не устају на оружје пре него што сондирају мишљење аустријскога двора: хоће ли им за целу област признати и правно унапред потврдити извесне привилегије. Ради извођења својих планова изабрали су своје нарочите делегате: Богића Вучковића и Алексу Милићевића. Они су имали да иду у Беч и да тамо раде на повереном им послу. Нешто због очекивања како ће се догађаји даље развијати између Турске и Аустрије, а нешто и због припреме на пут, делегати су тек у јесен предузели свој посао. На путу за Беч они су се прво обратили за обавештење и упуство команданту аустријском у Карловцима — грофу Херберштајну, саопштивши му своје намере.[1]

Објава рата и све оно што је са тиме пошло, вршено је са великом помпом. У Бечу се тврдо веровало да ће се направити силна освајања. Војне старешине нису могли не знати за та расположења високих политичких и војних кругова бечких. За то је Херберштајн с нарочитим усхићењем јавио Ратном Већу за понуду херцеговачку, сматрајући је као догађај највише важности. Нарочито је истицао значај чисто војне добити од ње, јер су му делегати рекли, да ће број ратника из Херцеговине пребацити 30.000. Како сâм није имао овлашћења да по томе што даље ради, он упути делегате бану хрватском,

[1] Archiv LXII.

графу Јосифу Естерхазију, о чему извести Ратно Веће што оно и одобри.[1]

После преговора и разговора са самим баном, делегати се упутише у Беч да сам двор придобију за своје планове. У писму упућеном у тој сврси на цара, описиваху они неизмерну радост, која је обузела цео њихов народ на глас о објави рата; изјављиваху да ће исход борбе несумњиво испасти у корист царскога оружја пошто је и раније сјајно побеђивало, располажући са мање убојне снаге; тврђаху да су хришћани обеју вероисповести потпуно наоружани јер су им Турци наредили да се боре противу хришћана, а да су они на против готови, да то оружје окрену против непријатеља имена хришћанскога, на један миг хришћанскога цара, само ако их прими под своју високу заштиту и ако им огарантује извесне слободе и привилегије.[2]

Посланици су остали целе зиме у Бечу. Ратни догађаји нису ишли онако како се у дворским круговима мислило. Место освајања наступило је оступање; место одушевљења, страх и пренеражење. То стање ствари, поред тога што је умањавало ратоборност бечке господе, још је давало пуне руке посла и Ратном Већу, које је имало на првом месту да дâ своје мишљење и пристанак на херцеговачке предлоге. Тек с пролећа 10 марта 1738 год. добише поменути делегати одговор: да се прима њихова понуда ради помагања у садашњем турском рату.[3] Но пре него што би се приступило дефинитивној одлуци, у Бечу су захтевали писмену изјаву у име целога народа. За то се врати у Херцеговину Алекса Милићевић да ту изјаву у име целе области, формулишу, потпишу и потврде својим печатима — прстењем — „мухуровима“, сви виђенији људи. Богић пак Вучковић оста у Бечу да одржава потребне везе, док му се друг не врати. Ратно Веће повери даље припремно старање о тој ствари бану хрватском, који је у исто време био и главни заповедник онога дела аустријске војске, који је имао да чува босанско и хрватско-далматинску границу од турских упада, а евентуално да предузме офанзиву на тој страни. Зато Ратно Веће посла Богића бану са писмом у коме му на-

[1] Ibidem.

[2] Ibidem.

[3] Kriegsarchiv март 1739.

лагаше, да се послужи херцеговачким послаником Богићем Вучковићем док се не припреми прелаз целог народа.[1]

Није прошло ни месец дана од доласка Богићева из Беча, а и Алекса се са још неким посланицима вратио из Херцеговине. Собом је донео тражену писмену народну изјаву са уз њу приложеним народним потраживањима и погодбама, под којим се та изјава има тек да сматра као пуноважна. Осим тога донео је Богићу значајно писмо од народних првака. Поред других интересантних појединости они му јављају: да је у земљи још мир, али да свет дрхти у неизвесности; да је преостављен што су Турци прокљували њихове намере с Аустријом, преко једног нарочитог посланика дубровачког, који по Бечу и иначе прати кретање народних делегата;[2] да им је већ дубровачко веће јавило преко команданта тврђаве требињске како ће отправљени делегати довести аустријску војску; даље јављаху како им стижу жалосни гласови о насиљима турским над Црногорцима и Брђанима, чега се народ страшно плаши и због чега препоручује својим делегатима да, ако је икако могуће, доведу аустријску војску али да се без привилегија — „провелеђија“ и гарантија за слободу не враћају са војском, како не би народ опет остао на милост и немилост случају.[3]

После узајамног договора и споразума делегати предадоше заједно бану Јосифу Естерхазију званична акта о изјави народној и погодбама, с молбом да их што пре, с препоруком пошље цару и Ратном Већу. Због недостатка материјалних средстава као а због хитних[4] порука из Херцеговине, Богић је морао одустати од намере да одмах сам пђе у Беч. Бан је њихове жеље прихватио, пославши Ратном Већу поменута акта о изјави и погодбама са својеручном препоруком. У тој препоруци, поред осталога, бан вели: да је Богићу било немогуће због разних хитних потреба да одмах иде у Беч са новопристелим посланицима, због тога га је Богић са осталим молио као „народног оца“ да се сам заузме за херцеговачку ствар,

[1] Ibidem, јуни исте године.

[2] Из овога факта као и из многих других јасно се види, како је Дубровник осећао напредовање Аустрије на Балкан.

[3] Летопис 184 стр. 159—161. Латински превод истог документа, налази се у Archiv für Österreichische Geschichte, Band LXII.

[4] Ibidem.

док се он сам врати. Даље бан препоручује молбу Црногораца упућену преко истих посланика, да им Аустрија дâ праха и олова за 4000 људи. Црногорци су вели наклоњени херцеговачком покрету и могу му бити од велике користи, нападајући Турке из својих неприступних предела. Такав су један напад с успехом већ извршили у почетку рата. Послато је било наши босанскоме 300 војника из Улциња као појачање. Црногорци су их дочекали и све побили. По обавештењима Богићевим и сам је мишљења да би требало ради храбрења духова, осим тражене помоћи у муницији, послати виђенијим људима из Црне Горе, а нарочито владици Сави, сердару Вуку и војводи Савићу похвална писма као знак царске милости и великога уважења и благовољења. Даље скреће пажњу Ратном Већу на рад једног дубровачког племића у Бечу, који је послат од Дубровника, да као шпијун прати тамо рад народних депутата.[1]

Из Беча тражена, а из Херцеговине приспела изјава у суштини гласи овако:

„Цео народ из Херцеговине, како православне тако и католичке вероисповести, покорава се под оружјем са својим потомством радосно и из свега срца Његовом Царском Величанству и моли Бога, да му дâ среће и моћи. Радоснога срца сазнали смо за одговор нашем посланику, јер отуда цео народ срећи утеху, да је добио за господара моћнога, благога и славнога цара. Што се тиче опомене и милостивога упута царског, да се заиста у миру спремимо и наоружамо, одговарамо: ми смо спремни и готови, јер су нас Турци силом принудили да се наоружамо против хришћана. Пошто је сада рат између најмоћније царевине и непријатеља имена хришћанског, није право ни прилично да наш толики народ ратује против хришћана, и да и даље остане под турском влашћу. Пошто смо иначе на вратима Царевине, то смо послали нашег посланика да разложи царском двору народне жеље и намере. Због тога што још царска војска не беше ступила у борбу, ми у почетку, нисмо смели ништа писати, него смо послали човека, коме се може све веровати. Овим пак писмом својим потврђујемо да се цео народ, како православне, тако и католичке вероисповести, у дистриктима: Требиња, Клобука, Никшића, Плеваља, Кључа, Љубиња, Стоца, Благаја, Мостара, Почитеља,

[1] Ibidem.

Љубушкога и других места подлаже својевољно са потомством својим Његовом Величанству молећи га најпонизније да не допусти да и даље останемо у чами под Турцима. Прошле године нисмо хтели да идемо у рат с њима заједно, зато што смо мислили да ће царска војска овамо доћи. Турци, видећи да остајемо под оружјем, страшно су се на нас разгњевили с једне стране с тога, што с њима нисмо ишли заједно у рат, а с друге што сами не смеју изаћи из тврђаве бојећи се нас. У осталом, у ранијим смо се ратовима чешће покоравали Републици Млетачкој, за њу смо своју крв проливали, па поред свега тога она нас је свагда по закључењу мира остављала на милост и немилост чељустима турским. Због тога јој се више нећемо потчињавати, јер ће нас опет предати Турцима. Чим Ваша војска стигне овамо, ми ћемо је радосно дочекати, јер је цео хришћански свет готов да јој са свих страна прискочи у помоћ. Само би било од велике користи, кад би царске трупе дошле пре жетве, јер ће Турци иначе све жито свући у тврђаве и тиме онемогућити издржавање и наше и царске војске. У осталом, нашем посланику, чије име не смемо да поменемо, најбоље је познато што је потребно којим путем треба да дође послата војска, па ће је он и његов друг довести и упуства јој дати. Да би вођа царске војске добио везу с нама, потребно је да нам се јави кад се можемо латити оружја, да што брже прискочимо у помоћ и да са свих страна опашемо тврђаве. У исто време молимо Његово Величанство да нашем народу дâ слободе и привилегије. Пошто се сва места овде у Херцеговини налазе у врлетним и стеновитим пределима, то наш народ не може ништа друго да дâ до срце своје и ратну храброст своју, да се у свако доба радо и предано бори до последње капи крви. Ако се ма који краљ стане спремати противу нас, да нас освоји, Његово Величанство нек зна да може овом изјавом нашом да му стави на знање, да смо му се својевољно покорили. Ако Божјом помоћу добије ове крајеве, добиће и три пристаништа, и то: Суторину, Дубровник и Херцег-Нови, који је сада млетачки. Ова три пристаништа заједно узета скупља су и важнија него Босна и Херцеговина. У осталом што буде предложио и закључио посланик наш код Царског двора, то предлаже и тиме се задовољава цео народ као да је сам све то предложио и закључио.

„Најзад ћемо да наведемо речи које нам је наша лично рекао, кад нас је видео да се, и ако наоружани, уздржавамо од рата: „Зашто се, рајо, (subditi) уздржаваш од рата? Видим ја како се устежете још од прошле године, али, кунем вам се тврдом турском вером, натераћу вас да сви до једнога, који само оружје дићи и понети може, идете у рат, ако против нас ма с које стране насрну Немци. Ако се будете храбро држали опростићу вам харач; победимо ли, добићете још и више. Не ступите ли у борбу, натераћу вас да вучете тајни и провијант у Дубровник, и да турској војсци, која тамо иде крчите и спремате пут. Нећете ли ни то, послаћу на вас војску своју да вас упропасти, разори и све ваше мачем и огњем са земљом сравни.“ Због тога молимо Његово Величанство да што пре овамо пошље своју војску, како бисмо и ми могли на граници сузбити придолажење нових трупа и запленити или спречити довоз војних намирница. Нека Његово Величанство зна да Турци носе место оружја копље[1], али ако Бог помогне, поломиће их све на себи и коњима својим. Ми ћемо их заједно с царском војском разбити и тиме испунити жељу своју и царску. Најзад молимо Његово Величанство да, по закључењу мира, опет не останемо у чељустима турским, пошто смо ми један велики народ хришћански.[2]

Погодбе под којима су херцеговачки посланици нудили да пристану уз Аустрију, показују да су ценили значај понуда своје земље. Те погодбе или „точке“, како су их они звали, сачињавале су читав устав и гласе:

1. Ако божјом помоћу Херцеговина дође под власт Његовог Величанства, било по сили оружја, било по уговору мира, пре свега да Његово Величанство постави земљи Врховну Главу или Управљача са довољном влашћу и потребним ауторитетом за управљање.

2. Да народ грчке вероисповести има слободу вере и њених обреда, доследно томе да слободно оправља цркве, и без ичијег

[1] „Копље“ овде значи „бајонет“, који је тада први пут по савету мађарских емиграната уведен у турско наоружање. Многи му писци придају срећан исход у рату са Аустријом.

[2] Ову су молбу потписали тридесет и девет народних првака. Своје потписе потврдили су „мухуровима“, прстењем. Од потписника су десетина католици, а остали су православни. Оригинал ове изјаве штампан је у летопису 184 страна 148—152.

питања подиже нове кад и где му устреба; да му је увек допуштено да слободно бира себи епископа своје вероисповести и својега језика, а никако да му не може бити епископ друге вероисповести. Да ови епископи, којих има два и то један херцеговачки, а други црногорски, имају власт да постављају сва друга свештена лица у манастирима, градовима и селима, да имају право да додељују парохије, врше, без икакве сметње, визите и најзад да располажу са свом влашћу над свештеницима и црквеним лицима у опште. Да се нико, дакле, ниипошто не сме мешати у цркве, црквена лица и ствари; да нема нико права суђења ни од духовног ни од световног реда, него само епископи и архиепископ исте вероисповести, а да њима нико не суди до двора Његовог Величанства. Да се свештена лица не затварају, не лишавају достојанства и парохија, не глобе и да се с њима у опште рђаво не поступа. Да буду све цркве, црквена лица и њихове куће изузете и ослобођене од сваке контрибуције, краљевског данка, данка војних старешина, дације десетака, квартирине, кулука, војница, дажбина и стражарења. Да цркве поново добију све поседе заједно са свима ранијим слободама и привилегијама, које су имале за време првих краљева, а које су им Турци насилно отели; ако се пак која црква не може да одржи, да се дотира турском земљом. Најзад да се католичком свету постави слободно један или више епископа његове вероисповести.

3. Да светован ред исто тако буде слободан дажбина свакоје врсте: од десетака, квартирине, кулука и осталих дација и контрибуција. За то се обавезује са синовима, унуцима, праунуцима и целим потомством својим да ће, кад год и где год се нареди, служити оружјем Његовом Величанству ватрено, весело и верно до последње капи крви, као што се то види из горе наведеног писма. Да Његово Величанство поставља и одређује народу врховне старешине, кнезове и остале званичнике, преко поменутог Врховног Управника земље; да се не бира ниједан странац ни за каквог званичника, ако за то има способних и заслужних домородаца. Да се пропише специјална уредба за званичнике, те да им се не дозволи да прекорачавају пут. Да народ добије поред тога све слободе, које је уживао за време угарских краљева. Од Његовог Величанства по тврђавама постављени команданти да се никако не смеју уплетати и мешати у трговину, судство, глобе, приносе

и све остало. Они немају над народом никакве власти — сем у чисто војним стварима, кад им се за време дâ, ни у тврђавама нити ма где друго. Њихово је само да наређују и располажу посадама, а за време рата и народом и то само онда, кад има да иде у рат ван отаџбине, како би по дужности одговорно како треба својим обавезама. Да им се набавља храна и остало што треба. Да се врховне старешине и остали званичници обдаре платом према важности њихових дужности, у случају да се ова област добије и њени приходи то допусте. Да се земље и остали поседи, које су људима Турци силом отели, врате; да се, тако исто, врате имања онима, који су због неправде турске морали напуштати земљу своју, само ако се из бегства врате. Ради бољег издржавања старешине ће заузети, а према нахођењу Врховног Старешине и присвојити за себе, своје наследнике и последнике, поседе турских старешина, у чему их неће нико спречавати. Да се дâ кнезовима и осталим нижим чиновницима по једна турска кућа и по нешто земље, да се свакоме поклони турски посед који верно и савесно потпомогне царско оружје, а који нема куће и земље; да се тако исто обдари и сваки онај, који из Крајине дође, овде остане и учини војних услуга. Да се најзад ни народ, а званичници тим мање, не гоне на служење командантима.

4. Да се земаљски производи, који се извозе и продају по царским и другим земљама, ослободе царине, тридесетака и других сличних дажбина.

5. Да се слободно може какво било имање и сопствене ствари тестаментом распоређивати и у недостатку потомства завештавати коме се хоће; ако постоје потомци било мушки било женски, да у свему непосредно наслеђују. У случају пак да неко умре без тестамента и без наследника ма којега пола, да се наслеђе расподели сразмерно на место, не повредивши при том удовичка права, како то домаћи закон наређује.

6. Да буде слободно и без икаквих препрека: жировина, сеча шуме, хватање риба и умерен лов, тако исто да буде слободно право крчме.

7. Да је командантима допуштено да расправљају само чисто војничке послове. Да се установе други, нарочити, од команданта независни, судови како за криминална дела, тако и за грађанска суђења, распре, кривице, уговоре и остале спо-

рове; да те судове сачињавају домаћи чиновници и да суде по законима Краљевине Угарске. Ако би ма од куда пала каква глоба или иначе какав било новчани доходак, да се све то употреби на опште добро. Да од тих судова нема апелате другоме до Врховној Глави — Старешини области — где ће се спор крајње закључити.

8. Да се не гоне немоћни људи у војску, да сироте удовице и сираци не подносе никакве ратне терете.

9. Да војска Његовог Величанства, ако Божјом помоћу овамо стигне, не упропашћава народ, нити му какве штете наноси.

10. Да трговина и саобраћај буду слободни, тако да се никакав монопол не може увести без пристанка народа и његових званичника. Све се ово подразумева за цео народ области Херцеговине, почевши од међа са Босном, па до оних са Млецима, Дубровником и Албанијом.

11. Да би се васпитао у дисциплини за ратну службу, народ, који овде живи, жели да себи набави једнообразно одело и једнако оружје и да наизменично снабдева утврђења својом посадом. Исто ће тако радо, по могућству, и према приликама, помагати и у радовима на утврђењима. Заједно, са свим тиме, у потпуној оданости моле Њ. Величанство, преко свога депутата, да у случају мира не остави под Турцима толики хришћански народ.[1]

По напомени, да треба да се суди по законима Краљевине Угарске и неколико других а ситнијих, не може се одрећи утицај хрватскога бана — родом и политиком пунокрвног Мађара — на латинску редакцију пројектованог устава. Изгледа да је тај утицај био минималан, према томе да је пројектовани устав такав, какав је у главном производ правне и политичке свести народа и његових првака. Наше није да овде претресамо поједине одељке овога, у свему интересантнога пројекта. Једно се ипак не сме не нагласити, а то је у осталом главно, наиме да је цео и духом и склопом на то срачунат, да земља добије фактичку слободу, засновану на пуној домаћој самоуправи.

Изјава и погодбе херцеговачке биле су нарочити предмет саветовања на седницама Ратнога Већа. Ту је, по томе, изра-

[1] Ibidem.

ћено званично гледиште аустријско, кога су се стално придржавали до жалосног свршетка целог предузећа. То је гледиште изложено у два поверљива акта Ратног Већа. Први акат, где се гледиште у основи црта, јесте писмо поменутога већа од од 1 октобра 1738 год., упућено графу Естерхазију, као одговор на његову препоруку херцеговачких ствари. То писмо гласи: „Ваше писмо од 18 августа из ратнога табора код Храстовца, исправно нам је приспело са додатим прилозима. Из садржине истих сазнали смо, под каквим се погодбама жели подврћи царској власти. То је у осталом писмена потврда ранијих изјава, које је овде усмено чинио њен посланик Богић Вучковић.

Њ. Величанство Цар, у главном не налази никаквог разлога, да ствар одбије, на против, наклоњен је да понуду, као и захтеване повластице поменутих Далматинаца (тако) најмилостивије прими; тако исто да се по могућству пошље праха и олова за 4.000 Црногораца. Пошто Херцеговина не стоји са царским земљама ни у каквој непосредној вези, царска би војска морала ступити на њену територију, било преко туђих, било шта више, непријатељских земаља. Из горе наведених писама не види се да ли, кад и како мисле Херцеговци и Црногорци да предузму за себе ратне операције против Турака и тиме да отворе пут царској војсци?“ За тим му се препоручује да одржава и даље везе с њима, траже даља обавештења како би се могла с поузданошћу извући из предузећа свестрана корист.[1]

Из досадашњег излагања садржине аката из прве руке јасно је, да се жеље и намере Аустрије и Херцеговине нису у основи подударале. Оно што је за једну било главно, то је за другу било саевим споредно. Аустрији је требало „да Херцеговци и Црногорци самостално, за себе, предузму операције против Турака. . . .“, а Херцеговини: да Аустрија пошаље војску, којој ће наравно она помоћи, под погодбом да јој призна тражене привилегије. Естерхази саопшти садржину одговора главном народном депутату Богићу Вучковићу. Због тога овај оде у Беч да тиме непосредно продужи рад на започетом послу. Но преговори су текли саевим спорим темпом, поред обостране готовости и предусретљивости. У Бечу су се из више разлога

[1] Ibidem.

устезали, да ма шта одлучно предузму по тој ствари, и ако се потреба херцеговачке војне помоћи најживље осећала. Разлози за оклевање и неодлучност били су у главном ови: прво што је било неизводљиво, или бар врло тешко и стравично одашиљање трупа морем или сувим без природне своје базе за ратне операције; друго што би се преговори за мир, — и иначе отежани неуспехом аустријске војске — још више компликовали узимањем у обзир херцеговачких захтева, да и они миром буду ослобођени. Осим тих, собом довољних, разлоге за оклевања био је још један, од њих не мање важан. У Бечу су наиме држали, да су захтеви народних депутата односно унутарњег уређења, тражених слобода и сувише претерани, и да не стоје ни у каквој сразмери са нуђеним услугама. О томе, колико ће им се слобода и привилегија признати, одржана су дуга саветовања на седницама Ратнога и Министарског Већа. С колико се штедње у таквим стварима у Бечу тада — у осталом као и свагда — приступало, видећемо по ниже изложеном нацрту пројекта одобрених привилегија.

Херцеговци пак са своје стране нису могли заборавити своја ранија, имањем, крвљу и животом стечена искуства ратујући уз Млетке и друге западне народе, те нису никако хтели ступати у отворену борбу са Турцима без претходно утврђених гарантија и одашиљања царске војске. По свему судећи, на њихово држање имало је утицаја и стање Срба под аустријском владавином у Србији (1718—1739).

Тако је пролазило време у преговорима и саветовањима између дворских већа и херцеговачких депутата, а изгледи су им на успех ствари били из дана у дан све неутешнији. Тек треће године рата, 29 јуна 1739, по споразуму Министарског и Ратног Већа, Јосиф Харах, председник последњег, поднесе цару опширно, писмено изложено гледиште оба већа на ту ствар, као мотивацију за потврду толико тражених гарантија. Та мотивација пројектованих привилегија гласи:

„Премилостиви царе,

Тако звани Херцеговци, који станују под турском влашћу у земљи између Босне и Дубровника, Млетака и Албаније, желе да ступе под преузвишену заштиту Вашег Величанства. Има више од године дана од како њихови, овамо послати и довољно опуномоћени депутати моле за то. Обећавају, ако се они и њихова земља узмогну ослободити турске власти, да

ће се латити оружја не само они против непријатеља Вашег Величанства, него ће за собом повући и Црногорце.

Пошто се од њих у почетку није могло надати нарочитој користи, због удаљености Ваше војске од њихове земље, били су упућени графу Естерхазију, команданту корпуса најближег њиховој области. Естерхази их је опет овамо послао са писмима и препорукама у којима вели, да тај народ сачињава највећи део Босанаца (sic), да, и ако није отворено устао против Турака и тиме ступио у царску службу, ипак не треба не ценити његове заслуге, јер је својим неповерљивим држањем према домаћим Турцима спречио сваку њихову озбиљнију акцију против нас на тој страни.

Њихови услови, (puncta privilegiorum) за понуђене услуге Вашем Величанству изнети су истовремено пред Министарско и Ратно Веће. Поред осталих појединости, у њиховим се захтевима налази и тражња да уговором мира буду и они обухваћени и то тако, да за свагда буду ослобођени турског јарма. Ваши Министри као и Ратно Веће мишљења су да то не би било пробитачно саветовати Вашем Величанству, јер би с тиме могла створити сметња (impegno) за цео рад на закључењу мира. Ту би тачку требало избећи и с Херцеговцима што сигурније предузети, док се о томе не донесе сходно мишљење.

Пошто су чешће помињати Херцеговци сада доведени ближе циљу, не само да су одустали од претензија да буду обухваћени уговором мира, него су преко својих посланика поновили раније учињену понуду у име своје и потомства да ће за Ваше Величанство жртвовати имање, крв и живот свој.

Тако више нема никаквог разлога, да се реченом народу не даду тражена „puncta privilegiorium“, онако састављена како су ниже приложена. Ваше ће Величанство пријемом овога народа под преузвишену заштиту Своју добити велике војничке користи, до које је највише и стало. Као што је познато, то су најсрчанији, најхрабрији људи у целој Босни (sic). Они су већ дали доказа своје храбрости, с једне стране тиме, што су, има две године отпали (entrohen) од Турака,[1] и тиме им ослабили снагу у самој земљи, а с друге, што су сами Турци принуђени да држе своју војску против дигнутог народа (erholte

[1] Мисли се, на раније помињато оружано уздржавање Херцеговаца, да с Турцим иду у рат против Аустрије.

nation). Осим тога, они ће помагати наше оружје у свима ратовима са спољним непријатељем, а тиме неће ништа друго добити од Вашег Величанства до слободе које су уживали под ранијом турском управом. Према томе Ратно Веће мисли да најпонизније препоручи Вашем Величанству поменуте Херцеговце, да их прими под Своју преблагу заштиту, а тако исто да им изда приложене привилегије. То је потребно, како због повратка несталог осећања сигурности, тако и због поузданијег постицања и храбрења да се лате оружја. Ратно Веће у најпотпунијој понизности моли Ваше Величанство за што бржу одлуку о томе, како би се поменути народ могао позвати на овогодишњи рат. До сада је гледао да то развлачи и одлаже под изговором очекивања те превелике милости. Кад му се толико тражене привилегије даду, онда не сме с ратом даље одуговлачити.[1]

Горе поменути пројекат привилегија срачунат је у главном на то, да што сигурније изазове народ на отворену борбу с Турцима. У њему се поред обећања нарочито прети: ако се народ не побуни, да ће му се „patria ac provincia hostica bello occupata tractabitur.“ Но и ако је цео пројектовани састав задахнут пропагандском тежњом изазивања на буну, ипак није могао остати без апсолутистичко-католичког обележја и то специјално аустријског. За основицу датих привилегија послужила су тражена „puncta privilegiorum“. Цео распоред у њима остао је исти. Међутим суштина у многим тачкама није остала иста, него је, разним изменама и допунама, слобода области јако скучена. Двор и дворске инстанције добиле су јачи утицај, него што се то тражило и желело народним „точкама“. Сам спремљени и на потпис поднети пројекат без увода гласи:

1. Чим Божјом помоћи или уговором мира или силом оружја, — у којој ће нас овај народ према својој снази помоћи — потпадне Херцеговина или Војводство од Св. Саве под нашу власт, обећавамо да ћемо поставити целој области Врховну Главу или управљача, који ће моћи народом владати и управљати, давши му пуномоћство и потребан, компетентан ауторитет, ради вршења власти. Овај ће управљач једино и увек зависити од наше власти и добре воље.

2. Да херцеговачки народ грчкога обреда врши слободно

[1] Ibidem.

и ни од кога оспорено своју вероисповест, да обнавља своје цркве, нове пак да подиже по најмилостивијем нашем претходном одобрењу; да може да бира епископа своје вероисповести и језика (они који не исповедају исту вероисповест искључени су из избора) по оном обичају и реду, по којем се то ради и у другим нашим областима. У том ћемо случају имати нарочитог обзира према — за епископат — предложеним кандидатима. Дозвољавамо епископима поменутог народа — којих ће бити свега два (ако буде довољно средстава за њихово издржавање, а ако не буде онда мање) и то један херцеговачки а други црногорски, — да имају пуну власт: да постављају сва остала свештена лица по манастирима, градовима и селима; да додељују парохије и да без икакве сметње врше визите; затим да располажу свом влашћу над свештеним лицима и црквама тако, да се нико други, ни свештеног, ни световног реда, не меша у црквене ствари грчкога обреда; према томе је у тим стварима остављено право суђења и звања пред суд искључиво епископу и архиепископу исте вероисповести. Да се свештена лица не затварају, не глобе, не лишавају парохија и достојанства, нити да се на ма који начин злостављају. У световним пак стварима заповедамо да буду потпуно потчињени власти и праву суђења — јурисдикцији, нашег дворског Ратног Већа. Оно је надлежно да ослободи сва црквена лица са кућама њиховим као и цркве од свакојаке контрибуције, краљевског данка, данка војних старешина, дација, десетака, квартирине, кулука, војница и стражарина. Ако пак буду имала (т.ј. свештена лица) непокретна добра, да се од сад ослободе намета којима су раније била оптерећена. Слично томе, чим добијемо поменуту Херцеговину, нарочито ћемо се старати о томе да цркве поново добију сва добра и поседе које су имале за време наших претходника у угарској краљевини, а ако се која (т.ј. црква) не може да издржи садашњим приходима, како треба, дотираће се пристојно турским земљама.

На исти начин дозвољава се слобода и заштита и римокатоличкој вероисповести, у осталом онако како је то у ново добивеним провинцијама (мисли се и на Србију). Остављамо и њима могућност да могу изабрати једног или више епископа и хоћемо да и они учествују у уживању горе наведених привилегија, заштита и повластица.

3. Да би и световни ред народа у Херцеговини осетио благост хришћанске владавине, на супрот варварској турској тиранији, наређујемо да се ослободе једне половине трибута које су морали плаћати Отоманској Порти, а другу половину да плаћају Нама. Још сада објављујемо да је за време рата поменути народ потпуно слободан од свих дажбина: контрибуција, десетака, дација, квартирине, кулука и осталих намета. То чинимо у тој намери да он, његови синови, унуци, праунуци и сви потомци стално служе у толико радије и верније Нама, Нашем преузвишеном Дому аустријском, кад год и где год буде потребно и наређено, према свечано и својеволно писмено израженом обећању — добивеном заједничким гласањем свију — да ће вечно служити, оружја се прихватити, да испуне оно нашто су се раније заклетвом обавезали. Због тога дозвољавамо да од нас именована Врховна Глава може из народне средине да изабере и поставља врховне старешине, капетане, кнезове и остале званичнике нижега реда, увек водећи рачуна при избору о поданичкој верности, заслузи и способности, тако да им се ни један странац званично не намеће ако имају за службу способних и заслужних домаћих људи. Народу пак, у нашој власти покореној области, понова ће се потврдити слободе, заштите и привилегије којима је био одликован за време првих краљева, пошто се претходно подвргну нашем прегледу и истрази. Поврх свега тога, раскошно ће осетити пуно дејство наше царско-краљевске урођене благости и добродетељи. Уз то забрањујемо војсковођама и, по посадама постављеним управницима да намећу тешке терете, ремете мир, мешају се у трговину, судство, приносе и све остало што се не тиче чисто војних ствари и поверених им тврђава. Кад буде требало да народ иде ван отаџбине у рат, да своју службу потпуно и храбро врши, набављаће се храна и остало што буде требало према уобичајеној пракси у осталим суседним генералатима и провинцијама. У случају, да места, која су раније Турци отели, буду поново добивена, да се њима награде капетани и остали чиновници за ма коју опробану ревност у служби. Нама, само ако то допусте земаљски приходи (proventus). Исто тако стараћемо се да се понова добивене земље врате ранијим власницима, што важи и за оне, који су прогнани или побегли од насиља и неправде, а врате се. Допуштамо (facultate concedimus) да се поседи турски, враћени под нашу власт

срећним оружјем, распореде ради бољег и угоднијег издржавања: капетанима, кнезовима, осталим нижим чиновницима и свима онима, који се у служби нашој буду показали као верни и храбри војници; шта више то може да пређе у својину њихову, њихових наследника и последника по правичној подели а према нахођењу Врховне Главе. Ову милост дајемо и урођеницима без сопствености земље и куће, као и оним дошљацима који мисле да у Херцеговини остану и да поднесу војну службу. Најзад наређујемо да народ и званичници ови народности (sic) буду потпуно слободни од свих приватних послова наших управника посада, сем ако то не захтева интерес наше царско-краљевске службе.

4. Наређујемо да прозводи који се разносе и продају у границама херцеговачке области, буду слободни од тридесетака, царине и осталих намета. Ова се слобода не може распростти и ван граница саме области: на тај ће начин требати платити утврђене царине на еспап довезен из других области.

5. Да би што више осетили милостиву наклоност срца Нашег, премилостиво допуштамо да свак слободно може своја добра и своје поседе тестаментом распоређивати и коме хоће завештавати. Ако постоји законито потомство било мушко било женско, да све непосредно наслеђује. У случају да неко умре без тестамента и без наследника, нека његово имање добије место из кога је по садеобном наслеђивању (condivisionali successu), обративши пажњу на то, да не добију део они људи из дотичног места, који се налазе на страни а нису наши поданици. При том треба пазити, да се не повреде удовичка права, дата удовицама законом отаџбине.

6. Остављамо народу слободу без икакве сметње и плаћања терета у жировини, сечи дрва, попаши, хватању риба и умереном лову. Тако исто им дајемо право слободне крчме.

7. Нека је утврђено да команданти наши не раширују своју јурисдикцију ван чисто војних послова. На против наређујемо да се установе нарочити, од војних старешина независни судови, за расправљање свих кривичних дела, грађанских суђења, парница, уговора и других спорова. Те ће судове састављати народни званичници, који ће делити правду по законима Наше Краљевине Угарске, с тиме да глобе и остале новчане приходе могу употребљавати само на опште добро. Апелате на пресуде тих судова има само код Врховне

Главе целе области. Ту ће се спор, ма какве природе он био, дефинитивно расправљати и о њему коначна одлука донети. Да би Врховна Глава могла што брже и лакше делити свакоме своје право, нека изабере из положене отаџбине за то способне и згодне помагаче.

8. Да се спромашна лица, удовице, сираци и остали немоћници не гоне на војне службе, нити да их надокнађују дацијама; ако их има, који то својевољно желе, допуштено им је.

9. Ако наша царско-краљевска војска помоћу божјом доспе до области Херцеговине, веома ћемо чувати да народу не учини никакве штете ни квара, шта више сматраће и признавати као Нама веран и послушан народ, само ако се не буде устезао, да се покори нашој, у земљу приспелој војсци. На против, ако Херцеговци, поред свега овог раније уверавања и свечаног обећавања буду оклевали да и својим оружјем прогоне Турке из своје средине, отаџбина ће им се сматрати као непријатељска област мачем освојена; они се неће сматрати као побуњеници него као непријатељи, који ће вечно остати у ропству.

10. Тако исто одлучујемо, да буде слободна трговина, да се ни под који начин никакав монопол не може увести, без заједничкога споразума народа и његових званичника. Све горе речене привилегије, неповредности и повластице уступамо само народу херцеговачкоме који насељава предео између Босне, Млетака, Дубровника и предела Албаније.

11. За све ово хоћемо да нам тај народ буде обавезан. Озбиљно га опомињемо, да према својевољном обећању дâ доказа да хоће да се напоји редом и војничком дисциплином, према томе да набави једнообразно одело и оружје, да бесплатно даје раднике за утврђење сопствених тврђава и да за време мира, ради боље и сталније војне вежбе, снабдева и делимице а наизменично своје тврђаве својом војском, најзад нека је спреман да прихвати оружје у доказ своје верности и оданости и да витешким делима у свима напорима покаже, да је достојан велике Наше царске милости и заштите у коју смо га примили.“ [1]

Раније смо рекли, да су тражена „puncta privilegiorum“ различна од датих, у понеким битним тачкама. По траженом

[1] Ibidem.

пројекту привилегија. Херцеговина би била вазална држава са широком унутрашњом аутономијом, а по добивеном она се сходно хабзбуршкој државној идеји сматра као ein absolutum dominium vel peculium regium. Поред свега тога режим пројектован датим привилегијама толико одудара од аустријског режима у тадашњој Србији, да се не би могло претпоставити — да се иначе не зна — да потичу од једне државе, па шта више и да припадају истом веку, или тачније рећи, истој историјској епоси. Ради познавања развитка идеје о стварању нове српске државе, није без дубоког историјског интереса упоређење тих режима, који би имали да следују један другоме у релативно кратком времену у две одвојене области једнога истога народа.

У Србији је представник централне власти: Praeses Administrationis, окружен провизорима, њиховим заменицима, пшпанима и Überreiter-има. Сви су они од почетка до краја странци, органи туђе завојевачке државе која их поставља и плаћа.[1] У Херцеговини би био представник централне власти Supremum Caput, eius nationis, истина зависан de arbitrio et beneplacito Caesareo, али окружен људима из народне средине — ex gremio nationali — у свима функцијама државним.

У Србији је власт не претежно него скоро искључиво у војним рукама. Војна се управа меша у послове администрације, судства, финансије, трговине, религије, па шта више и приватног живота. У Херцеговини је то све у основи друкчије замишљено. Власт војна, или како се тамо зове jurisdictio comendatorum сведена је и строго прецизирана на чисто војне ствари. Установљавају се изриком домаћи, од војних власти независни, судови са широком влашћу да самостално решавају сва criminalia и грађанске спорове. Апелате на њихове пресуде има само код Врховне Главе, која опет и за те ствари има помагаче — ex gremio nationali.

У Србији се православна црква само у теорији толерира, па и то због огромног и свестраног њеног утицаја на масу народа. Иначе се сматра као државној власти непријатељска организација, чији многоструки утицај сав државни апарат сузбија плански, на целој линији. У Херцеговини, поред тога што је било католика урођеника више него у Србији — где

[1] Глас LXII и LXIV Администрација, финансије и привреда аустријске владавине у Србији од 1718—39, од Dr. Драг. М. Павловића.

су се у ствари множили аустријском владавином — слобода је православне цркве несумњива. Што та слобода није потпуна, узрок је борба аустријских власти против српске цркве у Србији. То се у осталом јасно види и по самоме тексту чл. 2.

У Србији је пре свега било монопола; порези и у опште државни терети остали су исти као под Турцима. К томе су дошла чувена accidentia, еуфемичан назив за разбојничка пљачкања аустријских власти над сиротим, незаштићеним народом у Србији. Тих је accidentia било више од десет врста. Све је то наплаћивано аустријском суровошћу и језуитском бездушношћу: „Diese arme Leuthe (sc Serben) waren nur türchisch gehaten, allein sie werden so gott-und gewissenlos gepresset dass ist nicht zu verwundern wann sie lieber auf die türchische Seithe lauffen.“[1] У Херцеговини је напред утврђено, да се никакав монопол не може увести; да трговина буде слободна и да се порези и остали намети плаћају половином мање него Турцима за веме мира, а за време рата ништа, и сав тај новац има се употребити на домаће опште добро.

У Србији је сва турска имања присвојила држава; у Херцеговини је предвиђено, да се сразмерно и правилно поделе домаћем становништву. Најзад, оно што је главно и из чега потичу све поменуте и непоменуте разлике јесу средства којима власт изнуђава покорност народа својим законима.

Режим у Србији је склопом и средствима у целини стран — туђ. Praeses Administrationis врши власт и изнуђава покорност законима ослањајући се на, народу туђу, аустријску војску, преко народу, туђих — аустријских органа без икаквог учешћа домаћег живља. У Херцеговини је замишљена подела власти, али тако, да би лавовски део припао самоме народу. Неколицини војних команданата изриком је прецизно ограничена власт. Сама Врховна Глава земље, и ако је зависила од царске добре воље, није могла с поуздањем да врши своје прохтеве, јер су јој сви саветници и помоћници били предвиђени из народа. К томе долази као најглавније, да је главна сила земље у домаћој војсци, управо наоружаном народу, са униформисаним оружјем и обуком, који има своје посаде, своје старешине, капетане и т. д. Не може се дакле одрећи, да би таквом ор-

[1] Глас LXIV (цитат).

ганизацијом Херцеговина била на дну бића свога држава, ломна истина, али ипак држава. Нешто слично покушајима стварања државе под туђом заштитом, под којом се ломе и пропадају, или снаже и развијају и постају суверене државе.

Пре него што је цар дао своју одлуку о горе изложеном предлогу, аустријска је војска претрпила страховит пораз код Гроцке 23 јула 1739 године. То је био последњи велики догађај, који је решио судбину како рата у опште, тако и политичких тежња Херцеговине као и судбину осталога српскога народа с ове стране Саве и Дунана.

На поновне молбе Богића Вучковића одговорило је Ратно Веће 31 октобра 1739 године: „Да је понуда херцеговачка, да ће се латити оружја против Турака под царском заштитом радо примљена к знању, али да то није могуће извршити сада, при закључењу мира Што се тиче затражених привилегија, о њима ће се имати сваки могући обзир.“[1]

Тиме је тај покрет и завршен.

Радосав Јовановић.

[1] Kriegrarchiv, октобар 1739 год.

КАТИХИЗИС СРЕЋНОГ ЖИВОТА

— ЖАН ФИНО —

Ми с поштовањем беремо са дрвета сазнања и најнезнатније плодове искуства. Зашто бисмо оставили, у области моралног живота, неискористоване недаће и обмане наших оцева? Ове поуке, скристалисане у збивен облик, стално истављене испред наше очи, можда би најзад измениле нашу моралну природу. Узвишена чаролијо речи! Оне би могле, у сваком случају, да нам уштеде многе заблуде и многе сузе.

Религије свих времена сводиле су своју мудрост у искрице. Ну религиозне формуле, сувише удаљене од живота, дотицаху се поглавито оних, који су се из живота повукли. За блиско човечанство потребан је мед стварнога живота, којим би се оно могло користити у свима приликама.

*

Уверени смо да крв палих бораца на бојноме пољу доноси плода. Уверени смо да трошкови што их стварају ратови доносе накнаде. Шта ли је живот, ако није непрекидан рат људи противу судбине? Вечита борба. Отпочета пре неколико стотина тисућа година, она ће престати тек тада, кад нестане и последњега човека. Пустимо да проговоре победиоци! Саслушајмо јечање самртника и рањеника! У пространоме гробљу прошлости почивају тајне среће сутрашњице.

Јер искуство свагда скупо стаје. Не бисмо имали право, кад бисмо се затворили у свој живот. То је исто, кад бисмо хтели да трговац стече тајне успеха по цену великих губитака и поступног падања под стечај. Зар поморски капетан да научи свој посао низом бродолома? Понека искуства стала би нас могућности да се њима користимо.

Није увек тако ласно да нам преминули проговоре. Чујмо стога и живе. Извуцимо из њихових суза и њихових осмеха, из њихових обмана и њихових ликовање неколике идеје водиље. Не дајмо да се сасвим загубе наше рођене радости. Испод пепела и испод рђе, што покривају нашу душу, пустимо их нека проговоре. Устављајући се испред таласа што га односе, саслушајмо глас живота. Озбиљан и хармоничан, он ће нам показати како ћемо избећи вијугаве и варљиве стазе. Он ће нам можда такође показати најлакши пут ка успеху.

Катехизис, или боље катехизми живота! Катехизис физичкога здравља! Катехизис интелектуалнога и моралнога здравља! Катехизис успеха! Катехизис среће! Плодови мисли и мудрости других људи, они би нам допустили да се користимо сузама и радостима наших ближњих, ради наше сопствене будућности.

Какво обиље цвећа узабратог у великој градини нашега живота! Грешили бисмо, кад бисмо пустили да пропадне и свене. А тако би ласно било да уживамо у његову опојну мирису! Као мирис цвећа под лаким ћарлијањем ноћним, тако се мирис живота лучи под утицајем судбине.

*

Познат је згодан одговор једног средњевековног богослова. Њега запиташе да даде дефиницију о суштини религије, докле би стајао на једној нози.

— Љубите свога ближњега као себе сама, — беше његов одговор.

Поуке о животу могле би се исто тако сабити, ако не у неколике редове, а оно барем у неколике стране. Њихова каквоћа неће увек бити најбољег избора. Имаће међу њима чак и грких, па и рђавих. Јер треба имати редак дар, да би их човек ваљано одабрао, а ја немам смешну претенсију, да га себи приписујем. Ну размишљајући о њиховој користи, ми ћемо уочити могућност, да их добијемо лепших и хранљивијих. И утврдићемо како би било пробитачно не оставити их неискористоване. И тада ће вештији воћари прибавити овим плодовима више укуса и примамљивијих облика...

Ево неколико чланова једнога катехизиса за срећу. Прво ћемо почети катехизисом нашег моралнога живота. У приступу

биће неколико речи, нека врста кратке формуле, искуства живота, па ћемо о њој рећи, у име коментара, користи и дражи.

*

Да бисмо били срећни, морамо хтети да то будемо.

Срећа је чедо наше воље. Што је ова јача, то је лепши њен пород. Има додуше срећних људи услед пуког случаја. Ну то је пролазна срећа. Најмањи поветарац обори је на земљу, најмања противност уништи је, ишчупа је из корена. Да бисмо је учврстили, потребно је напрезање наше воље. Кад хоћемо да будемо срећни по сваку цену, кад подешавамо живот свој према захтевима среће наше, ова се уздиже величанствено ликујући на супрот свему, мимо све. Мисао подјармљења под нашу жељу: да будемо срећни, задахне и наше ббне трзаје срећом, и они се промене у осмехе. Човек се тада смеје и судбини. Ова може без сумње много, али не може све. Несрећа не може да склизне у нашу свест, кад ова довољно наоружана, забрањује улазак својим противницима.

*

Извршимо свакога дана обрачун свога живота.

Догађаји живота, о којима не размишљамо, не припадају никако нама. Они клизе преко наших душа, као вода преко стена. Да бисмо уживали у својој сопственој срећи, ваља умети да је зауставимо у пролазу. Иначе, она умаче као сенке наших снова. Ми се жалимо на кратак век наш. Заустављајући се пред његовим изјавама, ми га градимо пунијим. Ми га градимо пробитачнијим за нашу будућност. Устављајмо се нарочито пред нашом срећом. Колико пута сам имао прилике да разговарам са несрећним људима! Увек у послу, они нису никако ухватили услове своје среће, и ова је промакла поред њих. Они беху несрећни баш стога, што су затварали очи пред разлозима своје среће. Треба посматрати свој рођени живот, па ће се тада више и волети.

*

Хармоничан живот треба да обухвата прошлост, садашњост и будућност.

Прошлост скрива у себи, као нека гвоздена каса, блага протеклога живота. Она су наша. Ми њима располажемо по својој вољи. Ми се устављамо пред срећним тренутцима, одба-

цујемо мучне, размишљамо о крупним, поучним чињеницама. На тај начин умножавамо часове среће и увећавамо свој живот. Будућност је наша, као и садашњост. У њој уживамо уобразиљом својом... Прошлост која служи поуком, такође је извор задовољства.

Ну треба подједнако премишљати и о својим жалостима, јер и оне спадају у наш живот. Сласт и доброта ствари биће наше само по ту цену. Оне нас теше у непријатностима и дају вредност животу.

Све што нам се дешава у животу требало би да послужи образовању и проширењу нашега „ја“. Наш живот постаје тим богатији, пунији, занимљивији. Ми задобивамо радости двогубога живота. Оне које се одигравају у дубинама наше душе, допуњују се радостима што се збивају споља.

*

Клонимо се гњева.

Благост трпљивости обезоружава пакоснике. Она храни медом нашу сопствену душу. Она отклања наш гњев, који за собом повлачи неправду и освету. Гњев је опасан отров за душу и разоран за наше тело. Кад обујми наше „ја“, он продире у његове најтајније закутке. Извор слабости, он понижава човека. Он га чини горим од онога, противу кога се окоми.

*

Срећа зависи од обиља наше љубави.

Душа испуњена милошћу личи на добро осветљену собу. Љубав и доброта осветљавају и загревају нашу свест. Али се често пута узалуд расипа наша доброта и наше пријатељство. Не бисмо морали то сувише жалити, јер задовољство, које нам оне по себи пружају, остаје здраво и велико. Уживање што нам га пружа вршење добрих осећања потпуно је наше. Нико нам не може то отети. Онај који се покаже недостојан, личи на оно болесно дрво, које нам даје, пред што ће да угине, и нехотице своје плодове...

*

Живот је напрезање, рад, делање.

Ово је мисао, коју треба да имају у виду сви они, који сањају о своме повлачењу у мир. Повући се из живота, то значи навући на себе смрт. Замишљени одмор није ништа друго до

чамуњање нашега тела, наше интелигенције. Обоје ослабе и пружају лак плен својим природним непријатељима, болестима.

Они који клеветају делање и хитају ка одмору, личе на људе, који би тражили радости у тишини гробова. Кратковечна радост, јер привиђење смрти претвара се за мало у саму смрт.

*

Углађеност као основа успеха.

Она осваја све, а не стаје нас ништа. Захваљујући њој, и најнезнатнији човек задобива позитивну вредност. То је знамење, иза којега се наслућују други пријатни дарови: доброћудност, благост, добро васпитање Не служити се углађеношћу, значило би одбацивати једно благо, која нам се пружа бесплатно. Кад углађеност иде од срца, она улази у срца. Она нас тада заштићава, као што ваљана артиљерија штити војску, која за њом иде. Ми напредујемо тада у животу пријатно, јер све попушта испред заносне силе, која успут осваја срца и маште.

*

Кад из моралне области пређемо у област физичкога здравља, тада ћемо још боље схватити дубоки значај оваких мисливодиља. Као оно куле-светиље, оне би требале да нас воде по небројеним стазама нашега живота. Здравље је један од главних темеља наше среће. Људи доброга здравља схватају све ствари здраво. Они су скоро увек оптимисте. Живот по себи није зло. Рђаво варење је у девет десетина случајева криво за наше мрзовољне мисли. Излечите се најпре, требало би рећи песимистима, па ће живот имати за вас пуно дражи.

Човечанство постаје све више жалосно и смућено. То је стога што се оно све више удаљује од спасоносних начела. Говори се много о социјалној хигијени, али се мало ради да се она оствари у животу. Др. Херикур доказује, у својој Модерној Хигијени, да се држава и друштво такмиче у својој тежњи да шире болести. Упоређење са минулим вековима даје нам врло слабе утехе. Заборавља се да су се погодбе живота знатно измениле. Нагомилавања људства постала су сувише густа; воде што их пијемо све су већма заражене; ми живимо све мање на чистом ваздуху; ми радимо одвише својим мозгом, а сувише мало својим мишићима. Покољења која су нам непосредно претходила, патила су од многих жестоких и крвавих револуција. Она су нам

оставила у наслеђе болешљиве склоности, поремећене живце и слабуњаве организме. Томне клице предачке чине у нама пустош, као и штетне микробе, намножене у току векова у водама и ваздуху.

Социјална хигијена славиће победу раније и доцније. Она ће успоставити своју владавину над сутрашњим друштвима, величанством закона колективнога спаса. Очекујући на њену победу, ми морамо сви бдити над нашим сопственим благостањем, пре него наступи опште благостање. То ће убрзати и његову појаву.

Да бисмо преобразили човечанство у моралном погледу, требало би га најпре реформисати у физичком погледу. Обе врсте здравља подржавају се и подупиру узајамно. Човечанство подобно за срећу, биће не само боље, него и здравије.

Овде, као и свугде, можемо много учинити за себе, помоћу себе. Један требник здравља, који ће у изводу садржати најпотребнија знања, могао би обновити човечанство. Ови подсетници, држани увек пред очима, натопили би најзад нашу свест.

Замислимо неколика покољења, која радо подносе ове добре сугестије. Под њиховим утицајем, задовољство према животу претворило би се у пожуду према животу.

Примера ради, узмимо неколико напомена за здрав живот. Поверимо се душама које ласно схватају. Оне ће умети да сагледају, кроз ово неколико оделитих листића, лепоту и корисност биљке од које потичу...

*

Чувајмо се претераности у јелу.

Скоро сви ми једемо два или трипута више, него што захтева наш организам. Производи су више и лоше асимиловане хране проузрокују бујање токсина. Ослабљен, наш организам постаје склониште свих врста болести. Наше морално биће страда од тога такођер. Живот нам постаје тегобан. У колико се и болести приближују, у толико се удаљују животна радост и срећа.

Требало би да се чувамо свога апетита. Ваљало би га подвластитити, место да трпимо његову власт. У овом лаконском начелу лежи често пута спас дугог и срећног живота.

*

Нека буде хармоније између наше физичке и духовне радљивости.

Неминовна је потреба да подједнако вежбамо своје мишиће и свој мозак. Здрава и моћна душевна страна захтева здраво и крепко тело. Радници што раде рукама треба да вежбају своју мисаону снагу. Право на интелектуалну културу је основно право радничке класе, као што слободним професијама припада право на мишићни рад. Али није довољно само признати једно право, већ би такођер требало обезбедити могућност да се оно врши. Од равнотеже између нашег мишићног и можданог рада зависи разумно усавршење и срећа човечанства.

*

Првенствена је дужност човечја да поштује своје здравље.

Наше индивидуално здравље је не само темељ наше рођене среће, већ је оно и темељ колективне среће. Извршени изгреди шкоде привидно само нама. Међутим они су подједнако штетни и по нашу непосредну околину, општину, државу. Они шта више шкоде и потоњим покољењима. Непрорачунљива у својим последицама, наша прекорачења противу животних начела нашега организма постају тако прави преступи.

Наша је дужност да вршимо физички морал. Повреде противу закона здравља, које се тешко дефинишу и мучно кажњавају, ипак зато остају преступи који често пута задобивају тежину злочина.

*

Ми виђамо скоро свугде појаве великих напрезања, да би се постигле осредње сврхе. У политичком и социјалном животу доводе се величанствене локомотиве, да би се загрејале мале водене чаше. Организују се скупи владарски састанци, праћени смотром њихових војсака, који ипак нимало не утичу на ток ствари. Проглашују се велики закони, који ништа не мењају. Они личе на огромне грађевине, које никоме не пружају заклона.

Ове појаве су нам обичне. Оне никога више не зачуђавају. Али супротност нас буни. Једна мала турбина, која би имала да покрене једну сложну машину, изазвала би неверицу у нас. Тако ће се исто мучно признати да ове максиме, које се ласно могу саставити и запамтити, могу утицати на морално и физичко здравље људско. Ми лакше и много више верујемо у утицај дебелих књига, чије нам се идеје измичу као изгубљена дрвета у пространој шуми. Ова правила могла би, напо-

кон, бити исто тако многобројна, као што су небројени изгледи живота. Она би могла у изводу изнети свеколику мудрост животну, и ставити је на домашај свих умова, свих срдаца.

*

Ми смо захвални пријатељу, који нас у мучном тренутку животноме нагони на стазу, погодну за нашу срећу. Ови плодови мудрости имали би да врше улогу ових искусних пријатеља. Служићемо се цвећем искуства, узабратим у суседа. Служићемо се пак нарочито изданцима у врту наше свести. Небрежљиво убачени у земљу, они тамо избијају као добротворна дрвета. Посред изукрштаних стаза ми бисмо ласно нашли стазу нашега спаса. Наша свест ће ојачати под утицајем семена, које будемо тамо засејали.

Подешени према схватању мозгова, ови красни плодови мудрости могли би ласно увећати њихово искуство пре времена. Ова животна правила растопила би се у њиховој свести као храна, која се ласно асимилује у нашем организму. Понављана до засићености, она би постала саставни део свести.

Има без сумње књига максима, афоризама и посебних мисли. Али идеја што их руководи служи више забави или подстреку наше уобразиље. Стога не узимамо озбиљно поуке које нам се подносе. А чега нема у писаца, још мање ће бити у оних који их читају.

*

Требници, како их ми схватамо, праве су ручне књиге за живот. Њихова садржина, одабрана методски и зналачки, требала би да се уреже у наше памети, у лепом и примамљивом облику. Њихове мисли биле би сличне оним краљевским поклонима, који падају, често пута незаслужени, на наш живот, покривајући га дивотом и сјајем. Ручници корисни за младе и старе, они би сачињавали милу педагогију, педагогију срећнога живота.

Њиховом помоћи, човек би могао догонити душу да буде осетљивија за срећу, а срећу да се више брине о нашим душама. Уклопљени у руке омладини, они би могли много учинити за уздизање и васпитање њене свести.

У своме збивеном облику, они би проширивали мисао у омладине и помагали јој да брже сазрева, у својим применама на мудрост живота.

Ови изводи спољњега искуства олакшавали би развиће унутрашњег искуства, као што имовина наслеђена од отаца олакшава увећање имовине у синова. Катехизис живота биће можда кроз неколико десетина година један од наставних предмета. И то неће бити, без сумње, предмет, који ће васпитаници учити са доста мара и љубави. Они ће тада видети најпоучније изгледе живота. Они ће још за млађег доба научити средства, којима ће одагнати несрећу а привући срећу.

Наше излагање можда није посве убедљиво. Лош вођа, те сам можда изабрао лош пут. Може бити још да сам лоше објаснио његове привлачности. Покушајте да сами потражите. Саставите један требник живота, заснован на вашим рођеним опажањима. Старајте се да га потом имате пред очима. Да бисте лакше схватили његова преимућства, отпочните са правилником о физичком здрављу. Његови учини су поузданији и стога убедљивији. Његове поуке, увек присутне у нашем духу, могле би препречити пут двојаком броју болести. Ми бисмо живели срећније, живећи у исто доба и дуже.

С француског

Петар М Илић.

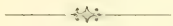

ХРОНИКА

НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ

(Одговор критичару)

— НАСТАВАК —

Колико г. Грол необјективно оцењује рад данашње Управе, најбољи је доказ његов осећај потребе да оптужује, и само да оптужује. У доба када се противу данашње Управе води једна колико детињаста исто толико и ружна кампања преко неколиких дневних листова, г. Грол требало је да својим чланцима дâ чисто објективни тон, а нипошто претензије најјачих удараца. Тврдећи да је Народно Позориште „без дисциплине у администрацији“, — г. Грол, по обичају свом, тражи да му се на реч верује! Али, да ли случајно или можда осећајући сву тежину овакве оптужбе, у свом трећем чланку, овако сâм ублажава, падајући у исти мах у другу погрешку: „Оно што се има замерити позоришном режиму за ове две године није толико административна слабост ни небрижљивост, нити још мање неисправност (за какву је иначе било примера у овој кући): грех режима за ове две године није несавесност но несвесност о ситуацији, о потребама и средствима за избављање из данашње тешке кризе.“ — Када се зна да г. Грол даље тврди да у давању повишица влада „задушно-демагошко-бирократски (!) систем“ и да је „мало алватније финансирање у опште“ — па рећи да то није несавесност већ несвесност, значи да г. критичар нема довољно храбрости да ствари крсти њиховим, по његову мишљењу, прâвим именом, јер зна врло добро да би разговор тада морао бити сасвим друкчији и на другом месту.

Ето како излишно кориговање оптужбе, да је данас позориште „без дисциплине у администрацији“, иде из једне неправде у другу, још тежу. Рећи једној Управи, која је у наслеђе примила читав низ отворених питања и сукоба, да је „несвесна ситуације“, значи порицати несумњиве успехе који су једини омогућили правилан рад у Народном Позоришту, значи свесно тврдити да је црно бело а бело — црно.

Исто је тако и са тврђењем да је Народно Позориште „без хармоније у личним односима“. Ни овде г. Грол није био довољно одређен, те не знам да ли овом оптужбом помишља на хармонију у самој Управи или на хармонију односа између Управе и представљачког особља?... Али, било једно или друго, г. Грол је, пишући своје чланке, несумњиво знао да је потребна „хармонија у личним односима“ и боља и кориснија и јача од оне коју је данашња Управа примила у наслеђе. А да ли ће и колико потрајати, да ли ће се одржати оваква каква је, не могу знати а не смем прорицати. Али, и ако је у овом мом тврђењу несумњива истина, ја бих ипак да унесем једну потребну коректуру у критичарев став, која ни у ком случају неће бити некорисна за рад у Народном Позоришту. И ако је хармонија у личним односима (између Управе и особља) несумњиво потребан елемент за што успешнији рад у Позоришту, ипак она има граница до којих једино сме да иде. Место ње ипак је потребнија хармонија у службеним односима, јер се и у нашем позоришту, на жалост, не једном показало и утврдило да и најбоља, чак и најинтимнија хармонија у личним односима није била ништа друго до једино несумњива штета за правилно вршење уметничких дужности. Према овоме г. Грол може бити потпуно умирен и сасвим нам веровати, да је хармонија личних односа била у исти мах и у границама исправних службених односа. —

Много је теже и заходније разуверавати г. Грола и доказивати му неоправданост тврђења, да је данас позориште „без уметности“. Одлучност таквога суда ставила је и г. Грола и Управу у такав положај да је и његово тврђење и њено порицање — са свим излишно. Јер је, доиста, узалудно свако третирање, пошто је г. Грол већ унапред одредио свој стални одговор на свако порицање. У овом случају потпуно би се могло применити правило, да спор треба прекинути чим се поведе о укусу. — Па тако бих доиста и ја учинио, да није сам крити-

чар брзо за тим заменио свој неумитни суд овим другим, блажим: „...на страну комедију којој и даље с пуно части стоје на челу г-ђа Тодосићка, г. Илија Станојевић и г. Сава Тодоровић, и држе је на висини колико до њих стоји.“ Као што се види, од оног „без уметности“ до овог „с пуно части“ у комедији — има разлике. Задовољавајући се овом коректуром г. Грола, о трагедији и драми не могу се препирати, јер бих залуд доказивао да је у трагедији н. пр. и пређе и сада „Leitner“ г. Љ. Станојевић, а не како то г. Грол тврди („два највиша Leitner-а“) г. г. Поповић и Радовић. Одређујући овим члановима тек „пети ред улога“ — г. Грол заборавља да је г. Поповић ангажован баш за његове драматургије, и то не као почетник већ као израђен глумац; и да је, у доба г. Гролове драматургије, излазио бројно више но данас (1904 године 163, а 1908 г. 124 пута) са истим рангом улогâ који и сада приказује! Исто је тако неоправдан суд и о г. г. Д. Петровићу и Д. Јовановићу. Нека би обојица били, претпоставимо, баш и најгори глумци, г. Грол апсолутно нема права да им то каже, јер им је за своје драматургије давао толико улога да се ни један ни други нису могли пожалити. — Од новитета од две сезоне, у 33 бпо је заузет г. Петровић. Од главнијих улога приказивао је: Имануса, Портоса, Лефевра, Кента, Антонија, Албана, Клаудија, Од Симекса, Радака, Кора, Ћеђерева, Соважона, Ђурђа („Јелисавета“), Роденберга, Сент Хирија, Микишина и т. д. У свему 67 улога. — Г. Јовановић, у исто време, приказивао је од главних и главнијих улога: Дмухановског, Астолфа, Арсенија, Поповића („Сеоска Лола“), Лазара (Суботићев „Обилић“), Фрошара, Скнарона, Ла Флера, Грунда, Лезирка и Дибоска, Данглара, Гонзага, Перишона, Рогбера и т. д. У свему 34 улоге. И све то, како г. Грол каже, „у бољим временима, када је у трупи било и других, јачих имена“. — Када г. Грол пише да г. Јовановићу „само крајња непажња и према њему и према публици може данас потпиравати амбиције за славом Тоше Јовановића“, — и нехотице је учинио замерку самом себи. А када вели о г. Петровићу: „најзад је, не само обична но и неизбежна ствар да на свакој листи у главним улогама видимо г. Д. Петровића“ — г. Грол је заборавио да би то само био наставак уобичајеног поступања, а да нипошто не кажем force mageure. Али сасвим случајно ствар друкчије стоји, јер г. Грол окомивши се на г. г. Д. Пе-

тровића и Д. Јовановића, сâм је, и нехотице и без разлога, учинио замерку једино својој драматургији а ни по чему цитираним члановима. Јер ако поменуте чланове треба третирати како их третира г. Грол, како се онда може оправдати драматург г. Грол који је 1904 године, извео г. Петровића на позорницу 158 пута, и то у улогама бољим и најбољим, а г. Д. Јовановића 135 пута, у истим таквим улогама. — Не желећи да повлачим икаква поређења, констатујем само да је 1908 г., у данашњем стању трупе, у том „дар-мару без мерила и обзира", г. Д. Петровић своје улоге приказивао 124, а г. Д. Јовановић 106 пута. Када бих се хтео служити аргументацијом г. Грола, сами ови бројеви били би довољни (а цитирање улога још више) да се дрикчије утврди и „неизбежност на свакој листи" и „потпиривање амбиције за славом Тоше Јовановића". Али не желећи да падам у погрешку у коју је упао г. Грол, ја се тога драговољно одричем. — Констатујем уз ово да је у другом свом чланку г. Грол, говорећи о повишицама поменуо да у трупи има „и талентованијих млађих чланова који су у сталном напретку и с видним местом у репертоару." И ово као још један прилог тврђењу да је позориште данас „без уметности." —

Г. Грол пише: „И најскромнија подела, ако не производи уметнички ефекат, може се покадкад поднети у једној, како се то позоришним језиком вели, умивеној представи: у доброј режији, с пристојним костимом и декорацијама, и пре свега с добро наученим улогама, брижљиво срачунатим ефектима, израђеним и изведеним са свом пажњом једне интелигентне и артистичке режије. Међутим та страна „....стоји ниже од сваке најниже поделе улога". Према оној Гетеовој: „О песнику суди по његовој најбољој песми", имам и и ја своју одбрану и свога класичног сведока у самом г. Гролу. Оцењујући у „Српском Књижевном Гласнику" (1 априла 1908 г.) Сардуову „Теодору", која је приказана под овом Управом, г. Грол пише: „Све то (садржина), разуме се, није сметало да „Теодора", у лепој декоративној опреми и с г-ђицом Нигриновом у насловној улози, освоји највећи успех што га је драма у опште имала на београдској позорници за последњих десет година". Знајући да то 10 година обухвата и целокупну драматургију г. Грола, одмахнуо сам главом и очекивао да ће се тај, мени иначе веома драг комплименат,

разбити ма кад тад у прах и пепео!.. И ето, ту судбину нисам могао избећи. „Ниже од сваке најниже поделе улога!“... Сад не ваљају ни режија, ни костими, ни декорације!.. И ако је број бинских проба, смањивањем броја комада у сезонском репертоару, повећан а тиме створена и могућност за успешнији рад; и ако је ова Управа приновила 15 комплетних декорација и читав низ кашираних делова и ситнијих покретнина; и ако је добављена комплетна гардероба за „Дон Карлоса“ (поклон) и „Теодору“, и довољно принова за друге гардеробе („Ксенија“, „Јелисавета“, „Смрт Ивана Грозног“, „Продана Невеста“, „Отело“ и т. д.), ипак све то не ваља, јер — не сме да ваља!.. И ако је ова Управа знала да нпр. нов костим „Пучинина као властелина“ пада сваком у очи и што је леп и што је, уз то, окружен самим подртим и овешталим костимима осталих лица, ипак се латила једног другог, колико незахвалног толико и најпречег посла у гардероби: поправљања и освежавања оне без мало гомиле крпа коју је у наслеђе примила. Не треба г. Грол да се обавештава о овом: на првој представи, којој присуствује, може се и сам својим очима уверити, јер несумњиво није заборавио онај стид који га је морао подузимати као драматурга, када је посматрао на позорници разне некадашње великодостојнике, у костимима без потребног броја дугмади, без риша, са искрзаним поставама; са шеширима наших Банаћана од којих су, незграпном вештином, грађени и дворошци и троношци, а које је само једно мало дуже нојево перо и нешто олиљалог хермелина претварало у владалачко покривало. Не верујем да ту разлику није запазио и г. Грол, као што не верујем да није запазио и прве почетке јаче декоративне пластике на нашој позорници. Ово не помињем због тога што би то био Бог зна какав успех; напротив, желети је да свега тога буде много више, јер су све ово само покушаји, још вазда недовољни да задовоље пуну потребу. Тек добра је воља ту, а нешто је чак и урађено, али г. Грол не види, јер, како ми изгледа, неће да види. — Режија комадâ сталног репертоара вршена је онако како је била и раније одређена (измене декоративне ишле су само на боље), а за све новитете, дакле и за све „елементарне погрешке у режији из немања или незнања, из непажње, крајње аљкавости, неозбиљног схватања посла“ — пуну одговорност, коју би иначе требало уписати у грех редитељима, радо примам ја, само под погодбом да такву

исту одговорност, која је, у осталом, „из много бољих времена“, прими за своје новитете г. Грол. Узајамна критика ни у ком случају не би била на одмет, а многе би ствари извела на чистину. Овако колико његово јесте, толико моје-није!.. А то, у најмању руку, није резултат који је г. Грол желео постићи. — У осталом, када је реч о режији и о „бољим временима“ ја имам несумњивог права утврдити факт, да је Управа, у којој је био г. Грол, та боља времена наследила од Управе у којој сам ја случајно био драматург. Ако дакле онда није била моја заслуга она случајно лепо састављена трупа, почему би то била моја кривица што су нежељени случајеви за ове моје друге драматургије избрисали неколико имена из чланскога списка? — Када после свега овога г. Грол тврди: „Слабим поделама, слабим режијама, слабим цењењем посла од врха до доле, а нарочито оним кобним општим духом расула који је задахнуо у последње време Народним Позориштем, у њему је пала не само уметност, но чак уопште свака озбиљна дисциплина рада“... ја верујем да је и из досадашњег разговора довољно јасно, како је и ова оптужба олако потекла из пера, које се више подавало рђавом расположењу него ли потребном расуђивању. „Кобни општи дух расула!“.... Управо као из каквог уводног партизанског чланка!..

Прелазећи на познати неспоразум (почетком 1906 год.) између глумаца и Управе у којој је био драматург г. Грол, износећи основне разлике у захтевима меморандума и Управе, констатујући одступање тадашње Управе и долазак д-ра Н. Петровића и Бр. Ђ. Нушића, — г. Грол, говорећи „о режији без драматурга“, пише: „Колико је данас у том погледу боље, бар површно (!), у погледу колике толике дисциплине рада на позорници, не знамо“. А завршна реченица првога чланка гласи: „У њему је (позоришту) пала не само уметност, но чак уопште свака озбиљна дисциплина рада, дисциплина коју не може накнадити никакав писани правилник, ако ништа остало не подиже амбицију рада, лепоту успеха, високо схватање посла, једном речју, ако ништа остало не чува и не држи високо онај први и главни ауторитет, ауторитет уметности у кући уметности“. — Најглавније је и најзапимљивије, да истина није ни у једном ни у другом тврђењу, јер г. Грол врло добро зна да му је прво тврђење нетачно, а друго — реч, али не крилата. — Праву истину поменуо је г. Грол испод текста

свога чланка, у напомени о драматургу и редитељима. Јер доиста, питање о ауторитету редитеља на позорници „питање је личног такта драматурга и редитеља. О потреби њихове међусобне сарадње и допуњавања у раду не може бити спора у опште, а на малој београдској позорници мање но игде“. Зна г. Грол, зна врло добро да је тај „лични такт“ у стању да задовољи и његове захтеве из напомене, али ено он тврди да то — не зна. Па ипак и поред тога г. Грол наставља: „У сваком случају знамо и зна се да је питање о режији у суштини (!), и данас још непрестано у врло рђавом стању и да се... није покушало ништа на боље а много на горе“. Нека ми не замери г. Грол, али ја верујем да од онога што је било у тим односима пред одлазак Управе у којој је био и г. Грол, — нити је било нити може бити горе. И опет понављам, нека ми не замери што ово тврдим као што ни ја њему не замерам кад мисли да је данас „у суштини“ „много на горе“. —

Уверен да је нови позоришни закон „услов sine qua non сваке стварне реформе и стварног напретка“, г. Грол нам саопштава новост да је ондашња Управа „изишла из позоришта зато што није била у стању извојевати позоришни закон“. Да ли је баш тако? Је ли или није, нека други суди, а ево текста оставке која је поднесена 9 фебруара 1906 год. „У вези саопштења које сам учинио г. министру јуче усмено о демонстрацијама 7 о. м. у Народном Позоришту против Управе, услед којих се представа није могла почети, имам данас част замолити г. министра и писмено да изволи разрешити од досадашње дужности потписаног као управника, г. М. Грола, професора III гимназије београдске, као драматурга, и г.г. Добр. М. Ружића, члана Држ. Савета, Богдана Поповића и Јована Скерлића, професоре Универзитета, као чланове књиж.-уметничког одбора. — На овај корак целокупна Управа Народног Позоришта одлучила се, да би са своје стране јединим начином који јој стоји на расположењу, спречила свакако тешку евентуалност затварања завода којим је до сад управљала и у ком је радила да га по свом најбољем умењу помогне и унапреди“. —

По ономе „није била у стању извојевати позоришни закон“, рекло би се, да је око тога вођена читава борба, да је ту, ако ништа друго, а оно бар законски пројект око којега су копља ломљена. Али од пројекта ни трага ни гласа, а у оставци

једини поменути узрок — демонстрација 7. фебруара 1906 год. — Откуд онда захтев г. Грола да се нова Управа прими дужности „само са заветовањем (!) да ће по сваку цену скинути са дневнога реда то питање (о позоришном закону)“? Њу новој Управи није могла импутирати мотивација оставке, која говори о сасвим другим узроцима повлачења, а исто тако ни записници седница у којима о тим идејама нема ни помена. Али у овај мах све је то излишно, а главна је ствар у питању: зашто г. Грол, и поред јасно мотивисане оставке, тврди да је Управа, у којој је он био драматург, изишла из позоришта „зато што није била у стању извојевати позоришни закон“? Кад би човек хтео да се шали, могао би још помислити да је демонстрација 7 фебруара била уперена против доношења закона о Народном Позоришту т. ј. демонстранти се умешали у административне позоришне ствари и изразили се против позоришног закона. Према свему овом, потпуно је била излишна г. Гролова жеља о „заветовању“. Потпуности ради, да би се видело да ли је данашња Управа, „несвесна ситуације“, стигла да пређе и на питање о Закону Народног Позоришта, изјављујем, да је, сондирајући мишљење претпостављене власти, обавештена да је општа политичка ситуација, још у току 1908 г., неповољна за подношење закона, а и без тога била је уверена да се његовим одлагањем ни најмање не компромитује „идеја реорганизације“, нити да је он „неодложан и судбоносан“. Консултацију о доношењу новога закона Управа је вршила пошто је прво свршила један други посао који је сматрала као прави и једини услов sine qua non — повећање државне помоћи Народном Позоришту од 38.000 на 100.000 динара. А колико је то сматрала као conditio sine qua non, доказала је и тиме што је својом колективном оставком условљавала решење тога питања, верујући у исти мах, у случају свога неуспеха, да ће се Управа предати другима који ће га моћи сачувати без повећања материјалне помоћи, па макар и каквим идеалним законом о Народном Позоришту. Захваљујући ретко просвећеној пажњи и личном заузимању код свих фактора, тадашњега министра просвете, г. Андре Николића, државна је помоћ повећана, Позориште је дахнуло душом и — како то г. Грол каже — почело се „суновратити“. — Према свему овом, први згодан политички моменат даће прилике да се реши и питање о новом позоришном закону. Ко тада буде у Управи Народнога Позоришта умеће,

верујем, да га употреби за нове користи и даљи развитак Народнога Позоришта. — На једном другом месту („Дневни Лист“) г. Грол је утврдио да је помоћ од 100.000 динара „олако добивена“. Ако је одиста тако, ако повећање државне помоћи није захтевало и труда и рада свих фактора Народнога Позоришта, имам најоправданијих разлога да питам г. Грола: шта он мисли о Управи, у којој је био драматург, која није хтела да „олако добије“ повећање државне помоћи од 38.000 на 100.000 динара? Зар је за ту Управу разлика од 62.000 динара била тако безначајна, да се није хтела ничим ангажовати да је „олако добије“?... Али зар би г. Грол остао доследан у достизању постављеног циља, када би повећање државне помоћи друкчије ценио, а не као и све друго?

Р. Ј. Одавић.

— СВРШИЋЕ СЕ —

БЕЛЕШКЕ

Жарко Лазаревић: **Кроз живот**, песме и проза. Београд 1908, стр. 68, 8⁰, Штампа Д. Димитријевића. Цена 1 дин.

Пре два месеца, у лепом руху и технички добро опремљена, угледала је света ова на први поглед егзотична књижица.

У њој има трпестак песама од којих су пет у прози, или импресије. Без мало и једне и друге имају лирски колорит, а основни тон им је више мање песимистичан.

Поред свих оних непотребности, којих увек можете наћи и код писаца, а песника нарочито, са већ познатим књижевним именом; поред угледања, можда и несвесног, на јаче и боље песнике; поред свих недостатака у којима се огледа младост и почетништво, у овој књизи има опет довољно нечега што вас пострекава да је понова узмете у руке и прочитате. Ово није тако чест случај са књижевним првинама.

Што ова књижица није подигла тако велику прашину и обратила на себе ону пажњу, коју збиља и заслужује, узрок је ово нервозно и мутно доба.

Но све то не треба да буни г. Лазаревића: он ће већ стећи и нову своју публику, поред оне коју је раније имао. А то је довољно за прву књигу песама од човека који не мисли да му она буде и последња.

Наш сарадник г. Гргур Берић пропратио је књижицу предговором, у коме разматра песме с естетичке стране и даје у кратким а рељефним цртама портрет песникова.

По свему књига је за препоруку и похвалу. **С. Д. П.**

Благоје Т. Недић: **На Низбрдици**, драмске слике из живота простога сељака, у три чина с певањем, књига 131 Коларчеве Задужбине. Београд 1908 год.

Г. Недић, као добар познавалац села и сеоског живота, без икакве веће књижевне амбиције, пружио нам, је у пет шест фотографија, слику пропадања једног савременог сеоског дома.

Поред других, друштвених и економских узрока, г. Недић је уочио да наш сеоски свет веома радо замењује своје народно рухо, за које је некада сам материјал израђивао, готовим страним оделом или како их он назива „крпама“. Полазећи од те основне идеје он је почиње даље развијати кроз цео комад. Тако прва и друга слика пуна је дијалога о ношњи и моди. Трећа вам слика црта оно лакомислено сељачко задуживање ради

туђинскога бофла код сеоских дућанџија и зеленаша. У четвртој видите већ сабор пред манастиром и сеоске лепотице налицкане и надодане, у крпама туђинским и т. д. Пета и шеста слика износи вам природне последице лакоумног задуживања: продају имања лицитацијом коначну пропаст сеоског дома.

Баш и кад узмемо у обзир недостатке спољне, који се односе на форму, и унутарње, који се тичу садржине и развијања основне теме, као и то што на нашој позорници пре две три године овај комад није имао много успеха, — опет се г. Недићу не може порећи тежња и смелост пружити друштвену драму у мало драстичнијој и реалистичној форми.

Сем тога и сам г. Недић добро је учинио што је назначио да су то слике драмске из живота простога сељака. Коларчева Задужбина издала је као своје издање ову књигу, свакако зато да простом сеоском свету отвори очи да не срља у своју рођену пропаст, да му пружи једну жалосну слику његова пропадања не би ли се једном освестио, ма и у дванаестом часу.

Свакако труд и жеља г. Недићева и Задужбинина, да помогну колико могу нашој „деци мрака“, за похвалу је.

С. Д. П.

— У последње доба изилазе многе књиге, које се баве о нама. Тако нпр. у делу Stephan v. Kotze, Aus dem europäischen Hinterhaus. Reiseskizzen aus dem Orient. Berlin, F. Fontone u. Co. један део говори о Србији. Писцу се Србија никако не допада, најмање пак српска војска, док бугарској војсци и њезиним официцирима сваку хвалу одаје. Ни Беч му се не допада, али зато ипак хвали цивилизаторски рад Аустријин у Босни. У Турској види борбу Немачке, Русије и Енглеске о јачи утицај и даје немачкој савете, како би могла свој утицај што јаче учврстити. Верује да се Турска може препородити и тражи од Немачке, да на томе поради. — Много је важнија књига Die militarisch wichtigsten Kartenwerke der europäischen Staaten, von Vincenz Haardt von Hartenthurn, K. u. K. Regierungsrat im Militär-geographischen Institute, Wien. 1908, у којој је нарочито пажња обраћена и на Црну Гору и Србију. Црна Гора је данас једина земља европска, која нема никаквих институција за картографију, Србија је пак покушала да реши то питање за своју земљу на најјефтинији начин, за најкраће време и с употребом најмање радних снага. Досадашњи рад чека на многе исправке. — На талијанском је језику изишла књига, која говори о балканској кризи с гледиштем на Јадранско Море, које гледиште талијанско јавно мњење највише и занима. Натпис јој је: Giuseppe Gentilizza, Il Mare Adriatico e la Questione Balcanica. Tipografia Eredi Cav. A. Befoni, Rom, 1909.

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић
(Дубровачка ул. бр. 17.).
Доситије Обрадовић — Штампарија Апе М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

ДЕЛО

КЊИГА 50. МАРТ, 1909. ГОДИНЕ СВЕСКА 3.

ОСТАТЦИ И УЛОМЦИ
О БОГУ

1.

Цркве су, и њихови велики и мали свештеници, ријешиле да има Бога. И заиста су добро учиниле. Да цркве, и њихови велики и мали свештеници, не би биле учиниле овако, може бити да не би било Бога.

Звијезда је и сунца било прије звјездара, и да звијезде буду оно што јесу, и да сунце буде оно што је, није било никакве потребе ни од звијездара ни од звјездарства.

А да цркве и екуменични сабори нијесу ријешили да има Бога, може бити да га не би било.

2.

А што ћеш ти, проклета кривовјеро, ријети о Богу? Ја ћу ријети:

— Има Бога, зашто га има... Има га зашто га не може не бити... Има га, што га иштем... Има га, што га у олују зовем, што му се дању и ноћу молим.

3.

А ко ме је научио да га иштем, да га зовем, да му се молим? Нико. Ја га наравно иштем и зовем; ја му се наравно молим.

Ко је тебе, мало и невино дијете, научио да плакањем и протезањем својијех ручица иштеш сису у своје матере? Нарав те је то научила; јер има матере, јер има сисе.

У нарави је све истина, а лажно је што није наравно. Гледај, читај лијепу књигу нарави! У њој ништа нећеш наћи

погрјешно. Колико на свијету има књига списанијех од људи у којима нема ништа погрјешно, и које су једнако лијепе и истините?

О лало драга, о јело дивна, не зна се колико је доба да сте ви изишле из Божије мудрости, али сте једнако драге, дивне. У вас нема боље, у вас нема горе; у нарави нема гори, у њој нема доли.

4.

Цркве и њихови велики и мали свештеници говоре о Богу како да су га виђели, како да су му кућна чељад, и како да је он њима очитовао своје мисли и намјере.

Они ти га тако начињају и расчињају, тако ти га прикаказују, да сам ти не знаш је ли поп Бог, или је Бог поп.

Па то није доста. Још су измислили и начине како Богу имамо служити. Па није ни ово доста, него су нашли која се јела у неке дане имају јести а која се немају. Ако је посно, тад је по вољи Божијој; ако је мрсно против је Божијој вољи. Гријех је, смртни.

Зна се да Исус рече: — „Не погани човјека што улази „у уста, него што излази из уста оно погани човјека (Мат. XV. 11). Зна се да Павле рече: — „Царство Божије није јело и пиће, „него правда и мир и радост у Духу Светому (Рим. XIV. 14). Али ово у некијем црквама стоји покривено; у њима је Христова свијећа под судом или под одром, а не на свијетњаку, и за то она не свијетли.

А би ли се могао наћи узрок, разлог за који су светогрдно унијели у Христов закон оно што није његово и што њему никако не доликује? То не би имало бити трудно.

Ево читава Христова закона: — „Љуби!... Све што хо„ћете да чине вама људи, чините и ви њима; јер је то „закон и пророци (Мат. VII. 12).

Овоме се закону пријечи наша себичност, и за то је боље, што је лашње, прихитити се јела и лонца посна, а ставити на страну закон љубави. Овако је било и за Исусовијех дана. И онда је у овому стала свештеничка светиња.

5.

Једном сам се нашао на трпези у неке госпође. Било је у очи не знам којега благдана. Гледајући госпођу гдје се дави

неком травурином — коју не хтједе ни обуљити ни осолити, да боље Богу угоди — ја је запитах: „Госпођо, били ви простили увриједу својему искрњему?“

Она ме погледа како мачка на кучка, и одговори: „Не бих, бога ми“.

Лако је јести посно и набуцати се травурине без уља и и без соли, али није лако простити дуг, увриједу својему брату у Христу. Хоће се ово, а не оно.

Ако те побожне жене и свештеници узму на зуб, нема ти више лијека. Ако ти не узмогу ништа, лајаће за тобом до гроба, па те неће ни иза смрти тако брзо заборавити..

6.

А зар не би било боље да ја самому себи речем, овди гдје ме нико не може чути, то јест у дивној самоћи своје душе: — Ево нешто велико могућно у мени прибива, и напуња ме својијем прибићем. Кадгод осјећам, због прибића овакога Госта, како неку забуну у себи, али сам са свијем тијем свеђ ведар. Не треба да ово другому кажем, што је лијепо у муку посједовати овако добро. Чини ми се да би ме оно оставило, да бих га изгубио кад бих свакому и без потребе говорио да га имам.

Али ми није доста ово што знам и што осјећам о својему Госту у дубокоме храму своје душе; не, ово ми није доста; ово ме потиче да га бољем иштем, да се јаче и унутрњије с њим здружим. Ја га у свачему видим; све ми говори о њему, али ми нико ни ништа о њему не говори тако мило, тако љупко како моја душа.

7.

Да будем с Богом не припадам никаквој видљивој цркви, али знам, у себи чујем да сам учестник оне невидљиве, која је врху свијех, у којој ће се наћи и саставити сви они који су се посветили љубави. „Бог је љубав, и ко стоји у љубави, у Богу стоји и Бог у њему“.

Она невидљива црква има славу, чиста јој је слава а не свештеничка. Њезина ће свјетлост бити „као драги камен, као „камен јаспис свијетли“.

Чујте ме свети свештеници и ви побожне женице! У оној цркви — јединој правој цркви — нема мјеста „страшљивима и „невјернима, поганима и крвницима, блудницима и врађарима и

„идолопоклоницима и свима лажама“. Овијем је мјесто у видљивијем црквама, а не у невидљивој. Јесте ли ме разумјели?

8.

Има ура... има дивнијех ура које ми звону у души, а могу ријети по вјековјечанству, гдје нема свјетовнијех гласова. Душа је вјековјечанство у тијелу, у времену. Кад звони једна од онијех ура ја сам вас у себи, у тврду заклону. Мој је закон у мени.

Кад сам ја затворен у себи, и кад звони ура душе по вјековјечанству, онда у мени, у души почимље свето богослужје: олтар је срце а савјест је владика.

Онда сам ја у светој опћини с браћом, коју ми очи нијесу нигда видјеле, али знам да их има у свакому народу. Онда је причешћење, онда је успомена Исусове свете вечере. Душе се љубављу дотицају грађевини невидљиве цркве.

Људавит Вуличевић.

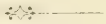

ПРЕД ПРОЛЕЋЕ

У мени, опет, васкрсава оно
Што не знам шта је, ал' знам шта ће бити.
А биће санак, растргане нити
Живота мртвог, и загробно звоно.

У спомен мртвим, којима је доно̂
Брат, млађи, венце да им гробље кити,
И име које с њихним ће се слити,
Те да би човек потпуније клоно̂...

Ја нећу клонут', јер не имам рашта;
Јер сав је живот само празна машта,
А празна машта хоће силне жртве:

Ја ћу и даље осећати оно
Што не знам шта је; моје гробно звоно
Пролећа сваког спомињаће мртве....

Велимир Ј. Рајић.

ЈАДНА МОЈА СЕЈО...

Јадна моја сејо,
Јадна моја сејо,

Полагано зима одступа и бежи
А на гробу твоме ниче нова трава,
Док долазе дани мирисни и свежи
И мирише пољем љубичица плава.

Јадна моја сејо,
Јадна моја сејо,

Ти се ваљда питаш: „Брат где ми је сада
Да траву оплеви и коров почупа?“
А он мре и живи, диже се и пада,
Док му живот душу и срце черупа.

Јадна моја сејо,
Јадна моја сејо,

Ја гроб овде један стално обилазим
И мислим у њему лежу твоје кости,
И сневам да теби чак тамо долазим
И шапућем: „Сејо, опрости, опрости!“

Јадна моја сејо,
Јадна моја сејо,

Па безумно љубим гроб и крст дрвени
И китим га китом првих љубичица,
А нешто се цепа и кида у мени
И крваве сузе падају са лица.

Јадна моја сејо,
Јадна моја сејо...

С. Д. Петровић.

ВОЛЕО БИХ...

Волео бих да је драга моја
Смерна као звон јутарњег звона,
Нежна као шипарица која
Из скромнога тихог пансиона;
Да јој вазда са чежњом и надом
Ја прилазим покорно и крадом:

Усницама светој иконици,
Са чистотом невинога чеда
Што прилази причешћу ил' слици
Спаситеља, у којој огледа
Душу своју као росу чисту
У прозорје на мирисном листу.

А када нам уснице се споје
У дуг пољуб, да образи њени
Зажаре се, ко кап крви што је
Кад на првом снегу зарумени.

Ж. Лазаревић.

ОГРАНИЧАВАЊЕ ШУМА У СРБИЈИ

— СВРШЕТАК —

Ограничавање 1906 године.

У 1906 години образовано је такође петнаест комисија, али и у овој години тек у августу (указом од 3 августа), са оних истих разлога, са којих су тако доцкан образоване комисије и 1905 год., пошто је и у овој години била скупштина распуштена и наређени нови избори, после чега се нова скупштина састала у ванредан сазив у Београду, и тек кад је ова закључила свој рад могло се приступити образовању комисија за ограничавање државних шума.

Комисије у овој години радиле су од 10 августа до 20 септембра, а неке од њих до 28 септембра и само три и неколико дана октобра.

Те комисије биле су образоване за ограничавање државних шума:

1) у округу крајинском,
2) Рудничке и качерских планина,
3) Звезде и Црног Врха,
4) Таре,
5) Јастрепца,
6) у округу подринском,
7) Јешевца,
8) Честобродице и Ртња,
9) Котленика,
10) у округу београдском,
11) Вујна, Рожња и Сувобора,
12) Овчара и Јелице,
13) Медведника, Јабланика и Повлена с Буковима,
14) Беласичке и сухотничко-шурићске шуме,
15) Доњо-милановачких, бољетинских и добрањских шума.

Свима овим комисијама (сем последње) било је стављено у задатак да наставе рад ранијих комисија и да, према томе, донесу нове пресуде по жалбама изјављеним на основи чл. 150 закона о шумама за оне шуме на које је држава већ имала тапије (у окр. крајинском за Дели Јован, В. и М. Штрбац и Црни Врх; за Рудничку планину; за Звезду и Црни Врх; за Честобродицу; и за шуме у округу београдском: Авалу, Болечко-лештанску, Космај, Губеревачку шуму и др.); иначе да донесу нове пресуде по примедбама Касацијоног и првостепених судова за шуме које су узете у ограничавање 1902 и 1904 год. (а те су: у окр. крајинском: Шупљајка, Ковилово и Цеврин; Тара; Јастребац; у округу подринском: Цер, Видојевица и Иверак; Лешевац; Котленик и Беласичка шума) и да наставе даље ограничавање тих шума; и најзад да по примљеним пријавама за шуме које су узете у ограничавање 1905 год. изрекну и израде пресуде, пошто се прошлогодишње комисије нису у изрицање пресуда упуштале, а по том наставе даље ограничавање тих шума изричући једновремено и пресуде кад врше и утврђивање граничне линије (те су шуме: Качерске планине; Ртањ, Вујан — Рожањ — Сувобор; Очар — Јелица; Медведника — Јабланика — Повлена с Буковима и Сухотничко-шурићска шума). Једино је последњој комисији (15.) постављен нов задатак, по коме је имала отпочети ограничавање до тада не ограничене државне шуме у атарима именованих места као део Кучаја, највеће државне шуме у Србији, од кога је прошле године узет у ограничавање „Јужни“ а сада ове године „Северни“ део.

Према тако постављеном задатку:

1) Комисија у окр. крајинском завршила је потпуно рад на „Дели Јовану“ и послала првостепеном суду додатак ранијем граниченом протоколу, тражећи да се он унесе и у тапију, коју већ држава има за ову шуму. Сем тога ограничила је државну шуму „Цемен“ код Брзе Паланке у величини од 25 ха. и тражила издавање тапије држави. — Најзад је донела за „Ковилово“, „Цеврин“, „Шупљајку“ „Алију“ и шуме, на којима је прошлогодишња комисија радила, 29 нових пресуда, које је било Касацијони, било првостепени суд по изјављеним жалбама поништио. Од тих пресуда 3 су постале извршне, по 8 послата су — према изјављеним жалбама — акта суду, а по 18 имао је да се сачека рок жалби и по том да се испошљу

акта суду, ако жалби буде било, што комисија није могла урадити, пошто је распуштена због састанка Народне Скупштине.

2) Комисија за Рудничку и Качерске планине донела је по свима жалбама, изјављеним на основи чл. 150 закона о шумама, нове пресуде за Рудничку планину, којих је било 71. По изјављеним жалбама противу ових пресуда комисија је спровела акта првостепеним судовима и по том се разишла. По њеним пресудама досудила је укупно 98·82 ха., појединцима, а одбила је од тражења општине и појединце са земљишта у величини од 784·75 ха. Без мало све су јој пресуде постале извршне. —

3) Комисија за Звезду и Црни Врх, донела је по свима жалбама, изјављеним на пресуде прошлогодишње комисије, нове пресуде за обе ове шуме, њих 11, досуђене просторе одмерила и послала додатке граничним протоколима првостепеном ужичком суду, ради уношења и њих у већ издате тапије држави.

По пресудама прошлогодишње и ове комисије досуђено је у:

а) Звезди по двема пресудама три парчета у величини од 5·60 ха;

б) Црном Врху по 22 пресуде 88 парчета у величини од 116·62 ха.

4) Комисија за Тару донела је 7 нових пресуда по жалбама изјављеним Касацијоном и првостепеном суду. По тим пресудама досудила је 139·03 хектара општини рачанској и појединцима а одбила појединце са 12·77 ха., земљишта.

5) Комисија за Јастребац обновила је и снимила целу граничну линију, коју је повукла комисија 1902 год. у дужини од 52 километра, почињући од села Бољевца, па кроз цео срез расински све до краја атара општине витановачке. Том приликом је донела 8 нових пресуда, по споровима противу којих су раније комисијске пресуде, по изјављеним жалбама, пале, и посвршавала све остале послове, којима је цела та гранична линија Јастрепца (у дужини од 52 км.) постала извршна.

6) Комисија у округу подринском донела је пресуде по пријавама око Цера у атарима села: Чокешине, Новог-села, варошице Лешнице, Доњег Добрића и Јадранске Лешнице њих 36 и 20 решења, ове израдила и предала странама.

7) Комисија за Јешевац донела је нове пресуде по пет пријава за села, за која је Касацијони суд поништио пре-

суде комисије од 1902 године. По њеним пресудама досудила је селима:

а) Бумбаревом Брду и Претокама око . . . 219·78 ха.
б) Борчу и Радмиловићима „ . . . 298·76 ха.
в) Бечевици „ . . . 183·88 ха.
Свега 702·42 ха.

Одбијена су од тражења села:

а) Коњуша на земљиште у величини од 96 ха.
б) Бело Поље „ „ „ „ „ 208 „
Свега 304 ха.

Сем тога расправила је још 73 приватна потраживања, од којих је за 49 признала простор од 74·52 ха. у границама државне шуме а 24 одбила од тражења као недоказаног.

8) Комисија за Честобродицу и Ртањ донела је:

а) За Честобродицу 23 решења по споровима појединаца из Клачевице, који су од својих тражења одустали и једну пресуду по спору села Клачевице и Д. Мутнице, којом је досудила првом селу 679.82 ха., а друго одбила од тражења. Сем тога огласила је 21 пресуду за појединце из Кривог Вира за извршне.

б) За Ртањ донела је 15 пресуда по пријавама општине луковске и појединаца из Лукова. Овим пресудама досудила је општ. 203·37 ха. у Ртњу, и приватним укупно 26 ха.

9) Комисија за Котленик повукла је граничну линију кроз атаре општине Милочајске и села Поповића и Опланића у дужини од 9000 метара и изрекла пресуде у атарима општине гунцатске и цветачке, где је прошле године комисија повукла граничну линију, и у тим атарима она је донела свега 31 пресуду и то 5 за општине и села и 26 за приватне. По тим пресудама досудила је по економској потреби:

а) општини гунцатској око 500 ха.
б) „ цветачкој „ 200 „
в) „ милочајској „ 400 „
г) селу Поповићу „ 120 „
д) „ Опланићу „ 200 „
Свега 1.420 „

што је остало ван граничне линије. Приватнима је досудила у границама државне шуме укупно 41·14 ха, а одбила је приватне од 4·75 ха. За атар села Опланића примила је 48 пријава, по

њима учинила увиђаје и испитала сведоке, али пресуде није стигла да донесе.

10) Комисија у округу београдском радила је на Торлаку, Космају и Губеревачкој шуми. Донела је за све ове шуме 22 нове пресуде по којима је цео Торлак у величини 16 ха., досудила по економској потреби селу Кумодражу. У Космају је по 7 раније палих пресуда донела нове пресуде, а у Губеревачкој шуми донела је 15 нових пресуда, а по 5 других спорова за ту шуму није стигла да донесе пресуде, те се има поново наставити рад у Губеревачкој шуми.

11) Комисија за Вујан, Рожањ и Сувобор донела је по 16 пријава своје пресуде и решења за Вујан и то по 3 сеоске и 13 приватне. По тим пресудама селима је досуђен укупан простор у величини од 210 ха., колико је остало ван граничне линије, по економској потреби; а приватнима је досуђено укупно у ограниченој државној шуми 13·44 ха., а одбијени су приватни са простора од 14·50 ха.

Све су јој пресуде за Вујан постале извршне, али комисија није тражила издавање тапије држави, стога што се у брзо разишла, а неке су јој пресуде тек по разлазу постале извршне. За Рожањ је било свега 69 пријава и то 6 селских и 63 приватне. Од ових комисија је изрекла за 45 пријава пресуде, од којих је по 17 извршила и стручан премер. Сем тога учињена су и потребна извиђања још за 16 пријава, али пресуде нису изречене. По изреченим пресудама комисија је досудила у држ. шуми Рожњу свега 122·41 хектар.

12) Комисија за Овчар и Јелицу изрекла је пет пресуда за Овчар, по којима је досудила и оставила ван граничне линије:

а) селу Дучаловићу око 70 ха шуме

б) „ Паковрађу „ 60 „ „

в) општини дљинској и дучаловичкој и селима: Лучанима и Дучаловићу око . . . . 300 ха шума, и приватнима око . . . . . 0·94 „ „

Три од тих пресуда постале су јој извршне. — На Јелици, коју је комисија за ограничавање поделила на два дела, наставила је ограничавање Северног дела и повукла граничну линију кроз атаре села: Јежевице, Бањице, Трнаве и Атенице у дужини од 12.786 метара. У овом делу Јелице комисија је примила 31 пријаву и по њима донела пресуде и свима тражена земљишта до-

судила у укупној величини од 29·74 ха., а тројици је по њиховој молби дала у замену укупно 2·38 ха од земљишта државног које је због природности границе остало ван граничне линије. Сем тога комисија је досудила:

а) селу Лозници по економској потреби око 50 ха.
б) „ Горачићу „ доказима . . . . „ 253 „
в) општини трнавској по економ. потреби „ 50 „
г) селу Атеници „ „ „ „ 50 „

Сви су ови простори остали ван граничне линије државне шуме. Од свих ових пресуда 13 су постале извршне. Ограничавање Јужног дела Јелице комисија није могла због краткоће времена предузети.

13) Комисија за Медведник, Јабланик и Повлен с Буковима донела је све пресуде за Медведник и Јабланик њих 30 на броју и за Повлен њих 24, ове пресуде предала парничним странама, сачекала рок за жалбу и жалбе спровела судовима.

14) Комисија за Беласичку и Сухотничко-шурићску шуму повукла је понова целу граничну линију око Беласичке шуме, којом је обухваћено око 500 ха. државне шуме, донела је по 5 пријава нове пресуде и то по 3 за села досудивши селу:

а) Беласици око . . . . . 118 ха
б) Здравињу „ . . . . . 124 „
в) М. Реки „ . . . . . 400 „

што је остало ван граничне линије државне шуме и по 2 за приватна лица. Како су јој све пресуде постале извршне, то је послала гранични протоко крушевачком првостепеном суду и тражила издавање тапије држави на ту шуму.

15) Комисија за доњо-милановачке, бољетинске и добраньске шуме повукла је граничну линију кроз цео рудноглавски атар у дужини од 18777 метара. У ограниченом простору пријавило се 29 приватних лица. По свима пријавама донете су и израђене пресуде, од којих је по 25 признато појединцима право својине на укупан простор од 175·69 ха., а по 4 пријаве одбијени су појединци са укупног простора од 37·72 ха. Сем тога по пријави општине рудно-главске комисија јој је признала право својине на простор око 400 ха. који је остао ван граничне линије државне шуме.

На све ове комисије потрошено је око 70.000 динара, а дефинитивно су ограничене ове државне шуме:

1) Беласичка	у величини	око	. . . .	500	ха.
2) Вујан	„	„	„	700	„
3) Џемен	„	„	„	25	„
А на:					
4) Звезди	„	„	„	3000	„
5) Црном Врху	„	„	„	4000	„
6) Д. Јовану	„	„	„	5000	„

извршена је корекција по изјављеним жалбама на основи чл. 150 закона о шумама од 1904 год.

На свима осталим шумама посао није довршен и он се на многима неће довршити још за једно лето. Зашто посао на ограничавању ни 1905 ни 1906 год. није дао боље резултате, видићемо доцније. —

Ограничавање 1907 године.

У 1907 години настављено је ограничавање отпочето ранијих година, али тек у јулу месецу (указом од 9 јула), када је било образовано десет комисија.

Раније се комисије нису могле образовати стога што су седнице Народне Скупштине трајале све до конца јуна месеца те ни народни посланици, који су чланови комисије, нису могли бити одређени у те комисије, а да свој главни рад у Скупштини оставе.

Горњим указом биле су образоване комисије за ограничавање:

1) државних шума у округу крајинском,
2) Честобродице и Ртња,
3) Таре,
4) Јастрепца и Карпине,
5) Овчара и Јелице,
6) Муртенице у округу ужичком,
7) Вујна, Рожња и Сувобора,
8) Медведника, Јабланика и Повлена с Буковима,
9) Северног Кучаја, и
10) државних шума у округу подринском.

Све су ове комисије отпочеле рад 20 јула, сем комисије за Муртеницу, која је отпочела 28 јула, и радиле су неке до

25 септембра, а неке, с једним прекидом, до конца октобра и почетка новембра.

Свима овим комисијама, сем за Муртеницу, било је стављено у задатак, да наставе рад ранијих комисија и да према томе донесу нове пресуде по жалбама изјављеним на основи чл. 150 закона о шумама за оне шуме, на које је држава већ имала тапије (у окр. крајинском за: В. и М. Штрбац и Црни Врх; и за Честобродицу); иначе да донесу нове пресуде по примедбама Касацијоног и првостепених судова за шуме, које су узете у ограничавање 1902 и 1904 године (а те су у округу крајинском: Шупљајка, Ковилово и Цеврин; Тара; Јастребац; и у округу подринском: Цер, Видојевица и Иверак) и да наставе даље ограничавање тих шума; по том да по примедбама првостепених судова, и по примљеним пријавама за шуме које су узете у ограничавање 1905 и 1906 год., изрекну и израде пресуде и по том наставе даље ограничавање тих шума изричући једновремено и пресуде кад врше и утврђивање граничне линије (те су шуме: Ртањ; Рожањ и Сувобор; Овчар и Јелица; Медведник, Јабланик и Повлен с Буковима, и Северни Кучај, који је отпочет 1906 год. под именом: доњо-милановачке, бољетинске и добрањске шуме). Једино је комисији за Муртеницу постављен нов задатак, по коме је отпочето ограничавање до тада не ограничаване државне шуме Муртенице.

Према тако постављеном задатку:

1) Комисија у округу крајинском радила је од 20 јула до 25 септембра и од 12 октобра до 1 новембра и за то је време завршила потпуно целокупан рад одређен јој нарочитим задатком и према томе окончала потпуно ограничавање:

1) В. и М. Штрпца у величини око 17.000 хек.
2) Црног Врха „ „ „ 8.000 „

пославши додатке ранијим граничним протоколима неготинском првостепеном суду, тражећи да се они унесу и у тапије, које већ држава има на те шуме. По том је довршила ограничавање:

3) Шупљајке у величини око . . . . . 155 ха.
4) Ковилова „ „ „ . . . . . 900 „
5) Цеврина „ „ „ . . . . . 1400 „

пославши граничне протоколе првостепеном суду и тражећи да се држави по њима на те шуме изда тапија.

2) Комисија за Честобродицу и Ртањ, радила је од 20 јула до 6 октобра и за то је време изрекла пресуду

пресуду по спору села: Клачевице и Д. Мутнице противу Државе Српске за Честобродицу; и 34 пресуда за појединце а 4 за општине и села на Ртњу. По њима је досудила у границама државне шуме Ртња приватнима укупно 63·10 хектара (и то за појединце из села Лукова по 12 пресуда 18·14 ха., за појединце из села Мужинца по 13 пресуда 17·01 ха., и за појединце из села Врмце по 9 пресуда 27·95 ха.) а селима и то:

Лукову	203.37	ха.
Мирову	314.00	„
Врмци	351.16	„
Јошаници	89.32	„
Укупно	957.85	

Пресуду за Честобродицу првостепени суд је поништио, а за Ртањ оснажио за села и појединце из Лукова и Мирова, те је кроз те атаре довршено ограничавање. Остале пак пресуде нису јој постале извршне, пошто је противу већине изјавио жалбу државни заступник, а ове још нису спроведене суду пошто нису на време послати комисији рецеписи о предатим пресудама.

3) Комисија за Тару радила је од 20 јула до 26 септембра и од 12 октобра до 25 октобра.

За то је време комисија донела свега 19 пресуда, радећи у атару села Кремана и то једну за општину кременску, по којој је истој досудила у својину преко 2000 ха. чисто борових шума, које је комисија 1900 год. била ограничила као државне; и 18 пресуда за приватна лица, по којима је појединцима досудила 74.81 ха., а одбила их је на 81.28 ха.. Пресуду за општину кременску првостепени је суд одобрио.

4) Комисија за Јастребац и Карпину. Ова је комисија радила искључиво на Јастрепцу и то од 20 јула до 25 септембра и за то је време обновила и утврдила граничку линију почевши са општином купачком па завршила са општином доњо-речичком у дужини од $60\frac{1}{2}$ километара, идући већ раније обележеном границом, сем кроз атар општине великопланске, где је комисија поставила нову граничну линију, пошто старе белеге није могла пронаћи. За све те општине пресуде су постале извршне.

Комисија је изрекла нове пресуде: за општину витановачку којој је оставила око 400 ха., шуме али јој је првостепени суд и ту пресуду поништио (четврту од кад се ограничава Јастребац).

Комисија је досудила селима:

Микуловцу	око	300	ха.
Цигољу	„	350	„
Клисурици	„	110	„
Девчи	„	215	„
Крајковцу	„	1600	„
В. Бресници	„	700	„
Дудулајцу	„	350	„
Сечаници	„	450	„
општ. грејачкој	„	1000	„
селу Голешници	„	500	„
	Укупно	5575	ха.

поставивши нову граничну линију од општине петровачке па даље закључно са селом Голешницом у дужини од 30 км.

Сем тога комисија је израдила све пресуде и за општине и села и за појединце завршно са селом Голешницом.

5) Комисија за Овчар и Јелицу радила је од 20 јула до 25 септембра и за то је време довршила потпуно рад на ограничавању Овчара и Северног дела Јелице и за та два комплекса послала граничне протоколе чачанском првостепеном суду и тражила да се држави по њима на те шуме изда тапија. По комисијском премеру Овчар износи око 200 ха. а Северни део Јелице износи око . . . . . 1200 „

Сем тога комисија је наставила и ограничавање Јужног дела Јелице у коме је ограничила два комплекса:

Северни у величини од . . . . . 230·82 ха.
и Јужни „ „ „ . . . . . 214·52 „

изрекавши за њих 9 пресуда за поједина лица и 4 за села, по којима је досудила селу:

Властелици по доказима	18.88	ха.
и економској потреби	107·00	„
Петњици по доказима	14·09	„
и економској потреби	45·91	„
Премећи по економској потреби . . .	110·00	„
Брезовици по доказима	25·46	„
и економској потреби	114·54	„

али јој све пресуде за ова два комплекса нису постале извршне.

6) Комисија за Муртеницу радила је од 28 јула до 25 септембра и од 12 октобра до 4 новембра и за то је време комисија потпуно ограничила Муртеницу у величини око 1000 ха.,

расправивши сва потраживања у њој, којих је било укупно 16 (2 општинска и 14 приватних лица), по којима је у границама државне шуме досудила свега 276·11 ха. у који је простор урачунат и простор досуђен селу Љубишу у величини од 125 ха. Сем тога по економској потреби досуђено је и остављено ван граничне линије.

Општини драгличкој око	. . . . .	31·00 ха.
„ негбинској „	. . . . .	400· „
„ белоречкој „	. . . . .	100· „

Најзад је комисија гранични протоко за Муртеницу спровела ужичком суду ради издавања тапије Држави.

7) Комисија за Вујан, Рожањ и Сувобор, радила је од 20 јула до 25 септембра и за то је време послала гранични протоко за Вујан, за који су јој све пресуде постале извршне у прошлој години, горњо-милановачком првостепеном суду, тражећи тапију на њ. Даље је изрекла за Рожањ 68 пресуда од којих су јој 66 постале извршне, тако да су сада, од укупно 76 пресуда око те државне шуме, 73 постале извршне, а само још три (за општину: милићевачку, село Брђане и једног приватног) нису.

На Сувобор ова комисија није ни прелазила.

8) Комисија за Медведник, Јабланик и Повлен с Буковима радила је од 20 јула до 21 октобра и за то је време довршила све послове око ограничавања и послала граничне протоке ваљевском првостепеном суду ради издавања тапије држави за:

Повлен у величини око	780 ха.
и Медведник и Јабланик као једну целину у величини око	1630 „

Сем тога је повукла граничну линију око Маглеша и Забавице, којом је обухваћено 920 хектара земљишта: даље је примила за те шуме 88 пријава и по њима донела 33 решења и 55 пресуда, којима је неке од тражења одбила, а некима признала у својину у границама тих државних шума простор укупно од 71 ха. Све је ове пресуде израдила и предала странама и сачекала рок за изјаву жалби, па ове спровела надлежним судовима (три ужичком а 19 ваљевском).

9) Комисија за Северни Кучај радила је од 20 јула до 6 октобра, по том од 12 октобра до 10 новембра и за то је време повукла граничну линију око поменуте шуме кроз атаре:

доњо-милановачки, бољетински и незнатан део добрањског у дужину од 30½ км. оставивши ван граничне линије државне шуме општинама:

клокочевачкој око . . . . . 200 ха шуме
топоничкој „ . . . . . 400 „ „
мосњанској „ . . . . . 300 „ „

не додирујући њима граничну линију нигде; по том:

доњо-милановачкој око . . . . . 2500 ха „
бољетинској око . . . . . 2000 „ „

доневши за сваку од ових општина засебну пресуду. Сем тога комисија је расправила три приватна потраживања. По жалби пак државног заступника неготински првостепени суд поништио је комисијске пресуде и за општину доњо-милановачку и бољетинску, стога што комисија није премерила остављени простор поменутим општинама, који је навела у оба случаја да износи само око 200 ха. и што није побројала законом прописане услове под којима се ти простори именованим општинама уступају у својину.

10) Комисија за ограничавање државних шума у округу подринском радила је од 20 јула до 1 новембра искључиво на Церу, и за то је време донела 98 пресуда (5 сеоских и 93 за поједина лица) у атарима села: Чокешине, Новог села, Страже, Д. Добрића, Јадранске Лешнице, Јошеве, Каменице, Милине и Тробосиња. Укупан простор досуђеног земљишта по пресудама које су јој постале извршне износи 181·17 хектара.

На све ове комисије потрошено је око 85.000 динара.

Према свему овоме у 1907 години потпуно је довршено ограничавање ових државних шума:

1) Церина у величини . . . . . 1·400 хектара
2) Ковилова „ „ . . . . . 900 „
3) Шупљајке у „ . . . . . 155 „

све у округу крајинском

4) Овчара у величини . . . . . 200 „
5) Јелице „ „ . . . . . 1.200 „

у округу чачанском

6) Муртенице у величини . . . . . 1.000 „

у округу ужичком

7) Медведника и Јабланика у величини 1.635 „
8) Повлена у величини . . . . . 786 „

у округу ваљевском

9) В. и М. Штрбац у величини . . . 17.000 хектара

и 10) Црног Врха „ „ . . . . . 8.000 „

где је извршена корекција по жалбама изјављеним на основи чл. 150 зак. о шумама од 1904 години.

Укупно 32.300 „

Дакле резултат ограничавања државних шума у тој години релативно је бољи него ранијих година.

У 1908 год. није вршено никакво ограничавање због избора нар. посланика и због сазива Скупштине одмах по избору.

Оцена комисија за ограничавање и потребне измене у закону ради бољег ограничавања.

Из целокупног досадашњег излагања о ограничавању шума у Србији види се, да тај посао има у главноме три периода.

Први период обухвата „поделу и ограничавање“ од 1891, 1892 и 1893 године. То је период првог ограничавања по новом закону о шумама од 1891 године, у коме није апсолутно ништа дефинитивно урађено, јер ни законске одредбе о ограничавању нису биле прецизне, ни састав комисија за „поделу и ограничавање“ подесан, (и ако се у њих узимали и млађи школованији људи, нарочито правници), нити се пак из Министарства народне привреде тим комисијама давао тачан и прецизан задатак.

Тако је цео рад на ограничавању у томе периоду остао без успеха, и ако је он стао око 100.000 динара.

Други период обухвата ограничавање од 1899 и 1900 године. То је период у коме су законске одредбе о ограничавању биле јасне; задаци постављени појединим комисијама, одређени, тачни и јасни, а саме комисије биле су од јаког ауторитета. Све чланове комисија постављао је Краљ. Правници и шумари, нарочито правници као чланови, узимати су из реда виших и највиших чиновника у земљи (државни саветници, касационе и апелационе судије, председници првостепених судова и т.д.). да би комисијски ауторитет био још већи, за чланове су узимата у сваку комисију и по два народна посланика, што ће се као што ћемо доцније видети, показати као непрактично. Комисије суде по закону и „по савести“, и њихове су пресуде одмах извршне. Пошто су ове комисије биле од јаког аутори-

тета, сматрало се, да оно што оне ураде, урађено је и да се у њихов посао не треба нико да меша.

И ако у тим годинама није радило много комисија (само по пет), и ако су оне комисије од 1899 године радиле само кратко време — ипак те су комисије релативно врло много урадиле. Тих година су дефинитивно ограничене следеће државне шуме, на које је држава одмах добила и тапије, а те су:

1) Дели Јован у величини око				5000	хектара
2) В. и М. Штрбац, предео Мироча у величини око				17000	„
3) Црни Врх, предео Мироча у вел. око				8000	„
4) Рудничка планина	„	„	„	10000	„
5) Буковик, Рожањ, Честобр.	„	„	„	12000	„
6) Звезда (огранак Таре)	„	„	„	3000	„
7) Црни Врх („ „)	„	„	„	4000	„
8) Авала	„	„	„	800	„
9) Космај	„	„	„	1000	„
10) Болечко-лештанска шума	„	„	„	800	„
11) Липовица	„	„	„	1500	„
12) Кљештевица	„	„	„	150	„
13) Губеревачка шума	„	„	„	800	„
14) М.-иваначка „	„	„	„	250	„
Укупно дакле око				64300	хектара

а трошак на те комисије износио је око 70000 динара.

У овоме периоду извршено ограничавање било је добро; интереси државе били су боље очувани него интереси општина, села и појединаца. Комисије су значај шума схватиле веома озбиљно, стога им је при ограничавању увек био пред очима општи интерес, а не појединих лица; али се услед овога противу ових комисија и дигла велика повика. Комисије у овоме периоду су у истини негде у својој строгости и претерале, па су по нека чисто зиратна земљишта узела као државна, на која одиста они, који су их присвајали, нису имали пуноважне доказе о својини. Да су комисије из овога доба биле мало ширих груди и мало мање строге, па да су зиратна земљишта остављале појединцима у својину, вероватно, да бура противу њих не би била тако велика, нити би се тражиле такве измене у закону о шумама, какве су се доцније фактички у њ и унеле. Можда би у томе случају до сада већ и било извршено огра-

ничавање свих шума у Србији, јер је рад на ограничавању са оваквим комисијама ишао врло брзо.

Трећи период обухвата ограничавање од 1902, 1904, 1905, 1906 и 1907 године. То је доба у коме се ограничавање и суђење не врши више „по савести“, већ по нарочитим законским одредбама, које су за суђење готово истоветне са одредбама грађанског закона. Комисије састављају само још 1902 године пет, иначе три лица. Комисијске пресуде нису одмах извршне. Противу њих има места жалби (по изменама од 1902 године Касационом, а по оним од 1904 године првостепеном суду). Чак је нарочитом одредбом предвиђено изјављивање жалби и противу свих ранијих комисијских пресуда, дакле и за оне шуме, које су дотле биле дефинитивно ограничене и на које је држава добила тапије. Ауторитет комисија није више онако јак, јер се у њих узимају за чланове нижи судски чиновници. Шумари и не улазе као чланови у састав комисија. И ако се комисијама постављају врло прецизни и одређени задаци, комисије ограничавање изводе врло споро, често рђаво, тако да ограничавање овога периода није дало повољне резултате, нарочито не стога, што су интереси појединаца знатно боље чувани него интереси државе. За све то време урађено је релативно врло мало, пошто су потпуно ограничене само следеће државне шуме:

1)	Венчац у величини од	200	хектара
2)	Букуља „ „ „	800	„
3)	Гучево „ „ „	2030	„
4)	Јелова Гора у „ „	1270	„
5)	Јухор у „ „	4720	„
6)	Беласичка шума у величини од	500	„
7)	Вујан у величини од	700	„
8)	Џемен „ „ „	25	„
9)	Џеврин „ „ „	1400	„
10)	Ковилово у „ „	900	„
11)	Шупљајка у „ „	150	„
12)	Овчар „ „ „	200	„
13)	Јелица „ „ „	1200	„
14)	Муртеница „ „ „	1000	„
15)	Медведник и Јабланик у величини од	1630	„
16)	Повлен у величини од	780	„
	Свега дакле	17505	хектара

и ако је целокупан трошак па све те комисије износио око 358000 динара.

Овде се морамо мало детаљније упознати са узроцима због којих ове комисије, на које се иначе много полагало и којима су сви Министри поклањали велику пажњу, нису дале повољније резултате.

Ти резултати нису били бољи стога, што су често поједине комисије врло површно и неозбиљно схватале своју дужност и државне шуме, које су им биле стављене у задатак ради ограничавања, сматрале као шуме којима оне могу слободно располагати, делећи их и остављајући околним општинама, селима и појединцима у својину, старајући се при томе једино, да пресуде за њих израде у законској форми. — Неке су од тих комисија ишле тако далеко, да су намерно извртале стварност, наводећи и у пресудама и у извештајима слатим Министарству, тако мале просторе остављене општинама у својину ван граничне линије, да они нису износили ни десети део оне површине, која је тим општинама фактички остављена. Стога што је законом допуштено, да се окрајци и окуке од државних шума до 200 хектара, могу по економској потреби остављати општинама и селима, комисије су, да би ову форму испуниле, стављале да и простори од 2000 хектара и више не износе више од 200 хектара. Тако је радила комисија за Северни Кучај у општини доњо-милановачкој и бољетинској 1907 године. Неке су пак комисије у својим увиђајима констатовале и оно, што се нити може нити да констатовати увиђајем, пошто о томе постоје писмена, која су ишла само у прилог држави али не и општини, као нпр. што је радила комисија за Тару са пресудом за општину кременску за део Таре познат под именом „Кременске косе“, за који има пуно докумената, да је њиме држава раније руковала као опште-народном а доцније као државном шумом, а који је део комисија 1907 год. досудила у својину општини кременској и ако он данас представља вредност од 3—4 милијуна динара.

У неким случајевима има се једино благодарити првостепеним судовима, који нису допуштали, да се путем комисија чисто државне шуме тако рећи разделе и униште, место да се као државне ограниче, као што је радио чачански суд, по том неготински, који је пресуде за општине: доњо-милановачку и бољетинску по жалбама држ. заступника, поништио. — У дру-

гим пак случајевима и судови су били врло кратки при оснажавању комисијских пресуда, које је требало, боље проучити, јер је било и врло разложног одвојеног мишљења у самој комисији, као на пример што је радио ужички првостепени суд са пресудом за општину кременску.

Неке су опет комисије дуго лутале, док најзад нису ушле у посао, који им је био стављен у задатак и на тај су начин много издангубиле и државу тиме знатно оштетиле, као нпр. комисија за округ крајински.

Најзад су неке од комисија биле врло споре, и троме као нпр. комисија за Честобродицу и Ртањ, за округ подрински и др. јер место да су постављене им задатке довршиле за два месеца, колико је најмање свака од њих радила у једној години, оне га нису још ни привеле крају, и на исте објекте, и ако се они већ три лета ограничавају, мора комисија излазити и четврти пут.

Ово је све дошло отуда, што су за чланове комисија, према одредбама устава и закона, узимати или млађи судски чиновници (секретари и писари) или пензионисани чиновници, чија је неумешност, по том по негде и неозбиљност у раду, и зависност у положају, била од утицаја, да се више обзиру на тражење појединаца него на праведне захтеве Државе.

Даље је томе допринела и та околност, што се у комисије као чланови по закону узимају и народни посланици, који су по самоме своме положају увек готови да задовоље тражења околног становништва, које се често у тим тражњама не може да умери, а тиме за себе задрже, а по могућству и увећају популарност.

Ка свему томе долази још и то, што по закону о шумама шумари не улазе у састав комисија као чланови, него као помоћно особље, које као такво, неке комисије нити зашта припитују, нити шта од њих траже нити их чак и желе гледати у својој околини.

Сем тога и рок за поднашање жалби противу комисијских пресуда од десет дана веома је велики, те се нарочито при завршавању рада на каквој шуми, мора за последњу пресуду по десет дана чекати на жалбу, по том спроводити акта суду, па ако суд комисијску пресуду поништи, комисија мора да донесе нову пресуду, по предаји које, мора опет десет дана да чека ради изјављивања жалби итд.

Најзад је томе допринело и то што су комисије биле, нарочито 1906 и 1907 год., потпуно остављене без контроле у своме раду на терену, те су стога неке радиле како су хтеле, неке како су умеле, а неке нису ништа радиле или су врло мало радиле; а да је било обилажења тих комисија од стране позваних чиновника из Министарства, за време њиховог рада, вођена би над њима контрола, давата би обавештења и упуства, необавештеним и неупућеним и општи резултат би био знатно бољи.

Према свему овоме за успешнији рад на ограничавању потребно је унети у закон о шумама измене, у томе смислу:

1) да народни посланици не улазе као чланови комисија;

2) да место њих уђе у сваку комисију по један шумар као члан;

3) да се законским путем издејствује одобрење, да се за чланове комисија могу узимати активне судије како је 1905 год. тадашњи Министар нар. привреде г. Мил. Драшковић радио и без овог одобрења те је и рад те године био релативно бољи; и

4) да се рок за изјављивање жалби противу комисијских пресуда сведе од десет дана на три а највише на пет дана.

Са оваквим изменама могли би се очекивати и повољнији резултати на ограничавању државних шума и са оваквим начином, какав је према одредбама садашњег закона о шумама предвиђен.

Међутим ако све ово не може да буде, могао би се посао око ограничавања држ. шума поделити на два дела, по коме би се у једном делу изводило само повлачење граничне линије, а у другом би се само судило о земљиштима појединих општина, села и приватних лица, која би ушла у границе државне шуме. Али ово изгледа да би био компликованији начин, пошто би се за први део морала наименовати комисија, а за други део узети редован суд, код кога се спорови много спорије свршавају и који би ово морао судити на терену, према томе дакле можда само за време ферија.

Dr. Миливоје С. Васић.

ДЕНИС ДИДРО

Уопште узевши, Осамнаести Век често даје утисак једнога прелазног, безбојног, незанимљивог времена. На први поглед то је век филозофски, мало књижеван и мало оригиналан; његове тежње су више негативне него позитивне, више разоравајуће него стваралачке. Све као да је доприносило томе, да се уништи стари режим, да се раскрсти са традицијама. Поједине личности као да су се губиле у тој општој тежњи. Изгледало је да су велики људи тог времена били слепо оруђе виших, њима непознатих смерова. Волтер, Монтескје и Русо зацело нису ни слутили шта ће све изићи из њиховог рада.

Међутим, управо та три имена, кад мало више о њима размислимо, дају сасвим другу идеју о епоси и о људима. Осамнаести Век нам се сад јавља у новој светлости. Он представља извесно врење, узнемиреност у духовима и типове куд и камо занимљивије него што нам се то први пут учинило. Врло чудноват, врло разноврстан и врло обилан био је и Денис Дидро. Он своји радом и животом захвата језгро XVIII века (1713—1784).

Важнији моменти у животу Дидроа јесу: потуцања и доживљаји из младости, затим његова љубав према г-ци Волан и пријатељство с Гримом, везе с Катарином II и путовање по Русији, и, најзад, поред осталога, рад на Енциклопедији. Велика и трајна је била љубав према г-ци Волан. Дидроу беше 42 а њој око 30 година кад су се спријатељили. У једноме познијем писму управљеноме њој, он се сећа тих првих блажених часова: „Били смо сами онога дана, обоје наслоњени о мали зелен сто... Ох како срећни бесмо тада!“ И ако му љубав према г-ци Волан није била ни прва ни последња, ипак она је била најјача и најнежнија: „Ни време, ни навика, нити ништа што

слаби обичне страсти, не могаше умањити моју". Чудне је нарави био Дидро. Био је обичан човек, са својом безочношћу, неучтивошћу, са декламовањем својих осећања и са природном доброћудношћу; али необичан је и јединствен био по снажној интелигенцији и по обиљу живота. Он је примитиван и природан човек у коме се живот прелива, чије су сензације јаке и несавладљиве — тако да одмах траже непосредни израза у дрхтању тела, у плачу, у крицима.

Дидро није имао развијен унутрашњи живот, зато су његови појмови о моралу врло неодређени. Он не може да види преливе у осећањима већ само оно што је првобитно и снажно у њима. Дидро је врло високо мислио о моралу и о врлини, увек је о њима говорио, и никад није по њима живео. Цела филозофија његова је материјалистичка: за човека је најбоље да се ослони на природу, све што долази од ње добро је; није паметно бунити се противу природних захтева; дакле треба живети епикурејски. У томе Дидро прилази оном колу људи који представљају т. зв. галску традицију у француској књижевности, и који оличују најбитније особине француског духа, као на пр. Жан де Мен, Рабле, Молјер, Волтер и Бомарше. Епикуреизам је у осталом најбоље одговарао темпераменту Дидроа.

Сви правци интелектуалног рада у XVIII веку нашли су свог израза у овоме занимљивом човеку. Он је радио на философији, науци, уметности, књижевности, на праву, на историји, на дописивању и на чему још не! Умео је да схвати туђе идеје, да се надахне њима и да их начини својима; затим, то је био и стваралачки дух. Романи и новеле Дидроа показују јаку машту, али несавладљиву и разуздану; показују, даље, ванредан сликарски дар и смисао за стварно представљање живота. Личности његових романа крећу се, живе пред нама, остављају дубок траг у сећању; оне су као рељефне изразите фигуре највештијих сликара. Реалистичко схватање његово прелази често у груб натурализам, који је пун распусности и раскалашности: исти натурализам што ће га у другој половини идућег века представљати Зола и Ги де Мопасан.

Најбоља новела Дидроа је Синовац Рамов. То је дело занимљиво, дубоко и местимично надахнуто песничким дахом. У њему Дидро црта многу своју особину и излаже врло јасно своје гледиште на свет. Главног јунака новеле он описује са извесном љубави и са симпатијама, те чини да и ми много

штошта праштамо овоме вулгарном и циничном Рамовом нећаку. Млади Рамо са невероватном бестидношћу открива и оно што ми често и сами од себе тајимо. Има нешто у томе цинику Рамоу што дубоко и скривено лежи у свима нама. Не једанпут ми себе гледамо у њему. Шилер, добивши од Грима један примерак овог дела, био је усхићен њиме; у свом одушевљењу он га да Гетеу. Колико се Синовац Рамов допао Гетеу најбоље се види из тога што га је одмах на немачки превео.

Дидро је радио и на драми; заступао је енглеску грађанску драму, популарисао је „плачевну комедију“; али у овоме је роду био врло слаб. Као драмски теоретичар био је бољи. Од њега је познати Парадокс о глумцу, у коме расправља да ли прави уметник при игри треба да буде узбуђен или ладнокрван. Уопште као књижевни критичар Дидро је био врло добар, поводом разних дела он даје своје личне утиске, оно што њега нарочито занима. На пољу уметничке критике створио је један нов књижеван род, Салоне, у коме излаже опет своје утиске са сликарских изложба. Дидро је први увео „Салоне“ у француску критику. Што се тиче његовог сарађивања на Енциклопедији, он је у њој био душа и главни радник, и за дуже време јој сам давао правац. Безброј најразличитијих чланака је написао у томе колосалном делу.

Дидро је један од моћних умова у историји француске књижевности; оставио је знатних и занимљивих дела; вршио је велики утицај на позориште, књижевност, уметност, на морал, филозофију, на јавно мњење и на поквареност свог времена. Био је најзад песник, и то велики песник. Код њега реченица у прози често постаје строфа, која одаје гибак и дрхћући ритам:

„Прва заклетва којом се везаше два бића од меса, била је на подножју стене која се у прах ронила; позваше се, за своју сталност, на небо што ни једног тренутка није исто; све у њима и око њих беше пролазно, а они вероваху да су им срца слободна од пролазности. О, децо! По сто пута, децо!“

Каткада Дидро улази и у најскривеније тајне песничког генија:

„Зеба, шева, конопљарка и канарина цвркућу и брбљају догод дан траје. Кад зађе сунце оне шћућуре своју

главу под крило, и намах заспе. Тада тек геније узима своју лампу и пали је, а усамљена, дивља птица, која се не да припитомити, мркога и жалосног перја, отвара грло, почиње своју песму која одјекује кроз жбуње, и мелодично прекида ноћну тишину и тмину“.

Премда дружеван и комотан у сваком отменом друштву (по каткад и сувише комотан), Дидро је остао плебејац, боем под буржоаском спољашношћу, и чак дивљи и неукратим у основи својој, према томе ближи природи и више песник него ниједан од отмених и угледних духова оног времена.

Остаје још да укратко набројим најзнатнија дела Дидроа. То су: „Философске мисли“, „Шетња скептика“, „Даламберов сан“; „Разговор оца са својом децом“; „О драмском песништву“, „Парадокс о глумцу“; „Оглед о сликарству“, „Салони“; „Лекције из клавира и начела хармоније“; „Фаталист Жак“, „Синовац Рамов“; „Ванбрачни син“, „Отац породице“, „Дали је добар, или рђав?“; двадесет свезака „Енциклопедије“; „Писма г-ци Волан“.

Ето какав је био Дидро и каква су његова дела.

Гргур Берић.

РАМОВ НЕЋАК

— ДЕНИС ДИДРО —

Било лепо или ружно време, ја сам навикао да се око пет часова пред вече прошетам Краљевском Палатом. Ту ме виђају како усамљен сањам на клупи Аржансоновој. Разговарам са смим собом о политици, љубави, о укусу и филозофији; разуму дајем пуну слободу; дајем му власт да испитује прву идеју која се појави па била она луда или паметна: као што у алеји Фоа наши млади развратници иду за стопама једне кокете ветрењастог изгледа, насмешеног лица, живахног ока, кривог носа; па оставе ову и узму другу; нападајући их све, а не привезујући се ни за једну. Моје су ми мисли моје милоснице. Ако је време сувише хладно или кишовито, ја се склоним у кафану Регенсову. Ту се забављам гледајући како људи играју шаха. Париз је светско место, а кафана Регенсова је место у Паризу где се шах најбоље игра; ту се напада најбољи играч шаха Легал, највештији играч Филидар, најјачи Мајо; има ту случајева којима се најмање надамо, и кад се чују најгоре речи; јер ако човек може бити духовит и велики играч шаха као Легал, исто тако може бити велики играч шаха и будала као Фубер и Мајо. Једно после подне сам се десио тамо; много сам посматрао, мало говорио, а слушао што сам могао мање, кад ми приђе једна од врло чудноватих личности из овог места, где их ни сам Бог није штедео. То је сједињење узвишености и нискости, здравог разума и неразумности; јамачно су појмови о поштењу и непоштењу доста чудновато у његовој глави смешани, јер он без разметања показује оно мало добрих особина што му је прихода дала, а оно што има рђавих — без стида. У осталом он је обдарен јаким телесним саставом,

топлотом ванредне маште, и необично јаким плућима. Ако га кадгод сретнете, па вас не занима његова оригиналност, или ћете запушити уши или ћете утећи. Боже! да ужасних плућа! Ништа се више не разликује од њега него он сам. По каткад је блед и мршав као болесник на последњем ступњу мршављења, сама кожа и кости; рекао би човек да није јео неколико дана или да је изашао из Трапа! Идућег месеца он је дебео и пун, као да је непрестано био за столом неког финансијера, или као да је био затворен у манастиру Бернарденском. Данас у нечистом руху, у исцепаним чакширама, сав у ритама, готово без обуће, иде погнуте главе, крије се; човек би био у искушењу да му удели милостињу. Сутрадан напудрован, обувен, налицкан, лепо одевен, иде дигнуте главе, кочопери се и ви би га сматрали готово за честита човека: он живи од дадас до сутра, жалостан или весео према приликама. Његова прва брига ујутру кад се дигне, јесте да дозна где ће ручати; после ручка мисли где ће вечерати. Ноћ му доноси неспокојство: или се пешке врати у малу собу на тавану, у којој станује само ако му газдарица не узме кључ од ње, пошто јој је досадно да чека свог укућанина, или се другим путем крене крчми у предграђу где очекује свануће поред комада хлеба и чаше пива. Кад нема ни пет пара у џепу, што се такође деси по каткад, он има прибежишта или у колима својих пријатеља, или код кочијаша каквог великог господина, где спава на слами поред коња. Ујутру има још један део из свога душека у коси. Ако је време пријатно, он ће целе ноћи ходати шеталиштем или Елизејским пољима. Рано ујутру он је у вароши, обучен од јуче за сутра, а по каткад од сутра па до краја седмице. Ја не ценим овакве особењаке; неки са њима праве присна познанства, а неки чак и пријатељства. Једанпут годишње кад их сретнем, застанем, стога што се њихов карактер разликује од карактера других људи и што они нарушавају ову досадну једноликост, коју је увело наше васпитање, наши друштвени назори, наше традиције. Ако се који од њих појави у неком друштву, он је као зрно квасца који кисне и свакоме да један део своје природне индивидуалности. Он потреса, покреће, наводи људе да штогод одобравају или куде; он износи истину, показује добре људе, скида образину неваљалцима; и тада човек здраве памети чује и распознаје свој свет.

Одавна познајем овог човека. Он је често одлазио у једну

кућу, у којој је имао приступа благодарећи своме таленту. Ту је била јединица кћи; он се заклињао оцу и матери, да ће њихову кћер узети за жену. Ови су слегали раменима, уочи му се смејали, говорили му да је луд; а ја сам доживео тренутак кад је ствар била свршена. Од мене је узео неколико талира на зајам. Не знам како, тек он се био увукао у неколико поштених кућа где је имао храну; али под условом да не говори кад не добије дозволу. Он је ћутао и махнито јео: дивно је било видети га у овоме уздржавању. Ако би му дошло да погази уговор и отвори уста, при првој речи сви би гости узвикнули: „Рамо!“ Тада би му се очи сијале од беса, и он би наставио да једе још бешње. Били сте радознали за име овога човека; сад сте га дознали: то је Рамо, ученик оног славног човека који нас је ослободио грегоријанских црквених песама, које смо певали више од сто година; који је тако много писао о неразумљивим визијама и апокалиптичким истинама из теорије музике, што их ни он нити ико други никад није разумео; од њега имамо и неколико опера, у којима има хармоније, одломака од песама, идеја без везе, ломњаве, дара, триумфа, копања, славе, мрмљања, победа да човеку дах застане, мелодија за игру које ће вечито трајати; а пошто је он сахранио Флорентина, њега ће сахранити италиски виртоузи, како је и сам слутио и због чега је био сетан, жалостан, свадљив; јер нико није тако срдит, па чак ни лепа жена која устаје натмурена, као писац коме прети опасност да ће преживети самог себе, о чему сведоче Мариво и Кребијон син.

Он ми приђе. „Ах, то сте ви, господин филозофе. Па шта радите овде у овој гомили беспосличара? Зар и ви овде губите време гурајући дрвене фигуре?...“ (Тако се из презрења каже, кад неко игра шаха или мїце).

Ја. Не, али кад немам, богме, шта да радим, ја се забављам гледајући по који тренутак оне што их гурају.

Он. У том случају ви се ретко забављате: јер сем Легала и Филидора остали се у томе игрању ни мало не разумеју.

Ја. А господин Биси?

Он. Он је као играч шаха оно што је госпођица Клерон као глумица, јер и он и она од ових игара знају све оно што се може научити.

Ја. Вас је тешко задовољити, и видим да сте само великим људима наклоњени.

Он. Да, у шаху и у мици, у поезији, у речитости, у музици и другим таквим лудоријама. На што осредња способност у овим пословима?

Ја. Од мале је користи, признајем. Али сигурно има велики број људи који се труде да даду генијалног човека; он је један од њих. Али оставимо то. Читава је вечност, од када вас нисам видео. Ја не мислим много на вас кад вас не видим, али ми увек годи да вас поново видим. Шта сте радили?

Он. Оно што радите ви, ја и сви остали: добро, зло и ништа. А после ја сам гладовао, и јео сам кад се указала прилика; после јела бивао сам жедан, и пио сам по кат-кад. Међутим брада ми је расла, и кад је довољно порасла, дао сам да се обрије.

Ја. Рђаво сте учинили; то је једино што вам смета да будете паметан човек.

Он. Дабогме. Ја имам велико и набрано чело, ватрено око, замашан нос, широке образе, обрве црне и густе, уста довољно отворена, уснице обрубљене, а лице четвртасто. Да је ова велика брада покривена дугом длаком, можете мислити како би то лепо стајало на бронзи или мрамору.

Ја. Поред неког Цезара, Марка Аурелија, Сократа...

Он. Не. Боље бих изгледао између Диогена, Лаиса и Фринеја. Ја сам бестидан као први, а радо похађам друге.

Ја. Ви се увек добро осећате?

Он. Да, обично је тако; али, чудновато, данас не.

Ја. Како! ето трбух вам је као у Силена, а лице као...

Он. Лице, које би се могло узети за З.... То је стога што нарав због које се суши мој драги учитељ, очевидно гоји његовог драгог... ученика.

Ја. Кад поменусте тог драгог учитеља, виђате ли га кадгод?

Он. Да, кад прође улицом.

Ја. Зар вам не чини никакве услуге?

Он. Да их је икоме чинио, то не треба ни мислити. То је филозоф своје врсте; он мисли само на себе, сав остали свет за њега је девета рупа на свирали. Његова кћи и жена могу умрети кад хоће; само ако црквена звона која би за њих звонила, означују дванаести и седамнаести час, све ће бити добро. То је за њ срећа, а ја то налазим нарочито код генијалних људи. Они су добри само за једно; изван тога, ни зашта; јер они не знају шта то значи бити грађанин, отац, мати, рођак, пријатељ.

Међу нама нек је речено, треба их у свему подражавати, али не желећи ни искрице заједничког са њима. Потребни су људи, али што се тиче генијалних људи — никако; не, вере ми, они никако нису потребни. То су они који мењају облик земље; а у најситнијим стварима чине такве лудости, да се не могу загладити без ларме. Један део од онога што су они измислили усваја се, а један део остаје као што је и био: отуда два јеванђеља, једно одело састављено из диспаратних одломака. Мудрост калуђера Раблеа јесте права мудрост за његово спокојство и спокојство других људи: како тако вршити своју дужност, увек добро говорити о г. настојнику и пустити свет да живи по својој вољи. Добро је, пошто је прост народ са тим задовољан. Да знам историју, ја бих вам доказао да је зло, овде на земљи, увек долазило преко неколико генијалних људи, али ја не знам историју, јер не знам ништа. Ђаво да ме носи ако сам икад штогод учио, и ако зато што нисам ништа научио не осећам да сам гори. Био сам једног дана на гозби код једног краљевог министра који је паметан за четворицу; па лепо! он нам је доказао јасно, као што су један и један два, да народу ништа није корисније од лажи, ништа штетније од истине. Не сећам се добро његових доказа, али се очигледно могло закључити да су генијални људи грозни, и да, ако дете по рођењу донесе на селу карактеристику овог опасног природног дара, онда га треба или угушити, или бацити псима да га растргну.

Ја. При свем том онакве личности, и ако су непријатељи генија, ипак сви би да буду генијални.

Он. Ја држим да они то само у себи мисле, али не верујем да се усуђују признати то коме.

Ја. То је из скромности. Ви дакле осећате ужасну мржњу према генију?

Он. О њему више нећу ни да мислим.

Ја. Али ја знам да сте једно време очајавали само зато што сте обичан човек. Ви никад нећете бити срећан, ако вас подједнако жалосте „за“ и „против“; требало би се једном одлучити и остати на томе. Потпуно се слажући са вама да су генијални људи у опште чудновати, или, како пословица каже, да „нема генија без искрице мудрости“, ипак људи ће о њима непрестано говорити, и презираће векове који их не буду имали. Они ће чинити част народима: пре или после дизаће им се

споменици, и сматраће их као добротворе рода људског. Да опрости тај министар ког сте ми споменули, али ја мислим да и ако лаж може да послужи за један тренутак, она напослетку неминовно наноси штете; а на против да је истина временом неминовно корисна, ма да се може десити да трепутно штети; по чему бих се усудио да закључим, да је генијалан човек који укида општу заблуду или верује у велику истину, увек достојан нашег поштовања. Може се десити да он буде жртва предрасуда и закона; али има две врсте закона, једни су закони о правичности, неограниченој општности, а други чудноватији који своју признатост дугују само заслепљености и нужности прилика. Ови кривца, који гази, казне само пролазним бешчашћем, бешчашћем што га време баца на судије и народе да за навек остану у њему. Сократ, или магистрат који му је дао да попије отров, ко је од њих данас обешчашћен?

Он. Е, он је сада доста узвишен. Да ли је баш због тога био отрован? да ли је због тога сматран као бунтован грађанин! Презирући рђаве законе, да ли је баш тиме побудио лудаке да не поштују добре људе? да ли је стога био особито смео и чудноват? мало пре нисте били далеко од признања мало наклоњена генијалним људима.

Ја. Чујте ме, драги мој. Не би требало да једно друштво има рђавих закона, и кад би имало само добре онда никад не би могло да гони генијалног човека. Нисам вам казао да је геније нераздвојно везан за неваљалство, ни да је неваљалство везано за генија. Будала ће чешће бити неваљао човек, него паметан. Кад би један генијалан човек у опште био у друштву суров, кад би било тешко задовољити га, кад би био опасан, несносан; чак кад би то био и неваљао човек, шта бисте из тога закључили?

Он. Да га треба погубити.

Ја. Полако, драги мој; реците ми, ето, за пример нећу узети вашег стрица Рамоа, који беше човек суров, без човекољубља, тврдица, рђав отац, рђав муж, рђав стриц; и за кога није утврђено да ли је генијалан човек, зато што је далеко усавршио своју вештину и што се већ десет година говори о његовим делима. Али Расин? он је заиста био генијалан, а није важио као одвећ добар човек. Па Волтер?

Он. Немојте ме мучити узалудним причањем, јер ја остајем при своме.

Ја. Шта бисте више ценили од овога двога: или, да је био добар човек, као Бријасон, или као Барбје, и да је рађао редовно сваке године са својом женом по једно законито дете, као добар муж, добар отац, добар стриц... добар сусед, частан трговац, али ништа више; или да је био варалица, неверник, славољубив, завидљив, неваљао, али писац Андромаке, Британикуса, Ифигеније, Федре, Аталије?

Он. Што се њега тиче, тако ми вере, можда би више вредео у првом случају.

Ја. Чак и много више него што ви мислите.

Он. Ох, ох, ето, ви опет! Ако кажете нешто добро, значи да смо луди или случајно надахнути. Као да сте само ви то могли увидети; да, господине филозофе, ја се тако исто у томе разумем, као што се и ви разумете.

Ја. Да видимо, па лепо, зашто он?...

Он. Зато што сва она лепа дела што их је написао, нису му донела ни двадесет хиљада франака, а да је био добар трговац свиле у улици Сен-Денис или Сен-Оноре; да је био добар бакалин на велико, апотекар добрих муштерија, он би нагомилао огромно богаство, и онда не би било жеље која му се не би испунила; зато што би с времена на време уделио по коју пистолу каквом беднику, као што сам ја, који би га натерао на смех, а покаткад му и лепих девојака довео; и зато што бисмо имали изврсних обеда код њега, играли на велике суме, пили изврсног вина, изврсног ликера, кафе, што бисмо правили излете у пољу. Па видите да се у томе разумем. Ви се смејете? Али допустите ми да кажем: то би било боље за његове присне пријатеље.

Ја. Нема одговора, само ако на нечастан начин не би употребио то велико богаство, стечено правичном трговином; ако би од своје куће удалио све оне коцкаре, све паразите, све оне одвратне удворице, све лештине, све некорисне безаконике, и ако би шегртима наредио да батинама премлате услужног човека који на разне начине бодри мужеве који се гаде уобичајеног сношаја са својом женом.

Он. Премлатити, господине, премлатити. Нико не може никога да премлати у вароши, која има добру полицију. То је часно место; ту чак и многи племићи живе. Па на шта дакле хоћете да се употреби новац, ако не на то да се прибави добра храна, добро друштво, добро вино, лепе жене, уживања сваке

врсте и свакојаке забаве. Волео бих бити и убоги сиромашак, него да будем пребогат а да нимало не уживам. Али да се вратимо Расину. Овај човек био је богат само за људе које није познавао, и у време кад га више није било.

Ја. Тако је, али оцењујте зло и добро. После хиљаду година сузе ће се за њим проливати, дивиће му се цео свет; он ће уливати човечност, сажаљење, нежност, људи ће питати ко је он био, из које земље, и пожелеће га Француској; због њега је страдало неколико људи којих више нема, а о којима готово не водимо рачуна; нимало не треба да се бојимо ни његових порока ни његових мана. Без сумње било би боље да је од природе добио врлину доброг човека, са способностима великог човека. Он је као дрво због кога су се осушила неколика у његовој близини, и које је уништило биљке које су расле на његовом подножју; али које је свој врх истерало небу под облаке и јако се разгранало; оно је пружило хлада онима који су долазили, који сад долазе и који ће долазити да се одморе око његовог величанственог стабла; оно непрестано рађа особито слатке плодове. Желети је да је Волтер још био мио као г-ђа Дикло, простодушан као опат Трубле, правичан као опат Оливе; али пошто то није било, онда ствар посматрајмо са гледишта у истини интересантног; заборавимо за један часак место које заузимамо у простору и времену, погледајмо на будућа столећа, на најудаљеније регионе, и на будућа покољења. Помислимо на добро свога рода; кад сами нисмо доста племенити, опростимо бар природи што је била паметнија од нас. Ако сипате хладну воду на главу Грејову, можда ћете угушити његову способност и таштину. Ако Волтера учините мање осетљивим за критику, он више неће умети да сиђе у душу Меропину, неће вас више ганути.

Он. Али кад је природа била исто тако моћна као паметна, зашто их није створила тако да буду и добри и велики?

Ја. Али зар не видите да ћете таквим резоновањем покварити општи ред, и кад би овде на земљи све било изврсно, да не би ипак било ничег изврсног?

Он. Имате право; главно је да ви и ја постојимо; све остало нек иде како иде. Најбољи поредак ствари по моме мишљењу јест онај у коме морам живети, нека до ђавола иде и најсавршенији поредак на свету, ако мене нема у њему. Више волим

да постојим, па чак да будем и неразборит мислилац, него да не постојим.

Ја. Нема тога који не мисли као ви и који не протестује против данашњега поретка, не опажајући да се одриче своје сопствене егзистенције.

Он. То је истина.

Ја. Примимо дакле ствари онакве какве су; видимо што нас стају и колико нам користи доносе, и оставимо на страну све што не познајемо довољно да бисмо га могли хвалити или кудити; а можда, ако хоћете, и нема ни добра ни зла, како мисле многи честити људи.

Он. Ја не разумем бог зна шта од свега тога што сте ми напричали. По свој прилици то је из филозофије. Унапред вам кажем да се у њу не начам. Све што знам то је да бих желео да будем друкчији, да неким пуким случајем будем генијалан — велики човек; да треба да желим то, све ми нешто изнутра каже. Никада нисам слушао како се неко сам хвали, а да се због тог његовог хваљења нисам у потаји гризао од муке. Ја сам завидљив. Кад из његовог приватног живота дознам штогод што га понижава, ја то са задовољством слушам: јер то нас једно другим приближава; тако лакше подносим своју осредњу способност. Ја у себи кажем: ти сигурно никад не би написао драму „Mahomet“, ни похвалу Моноа. Дакле био сам, а и сад сам зловољан што сам осредњих способности. Да, да, ја сам дакле медиокритет, и због тога сам несрећан. Никад нисам слушао кад се свира увертира „des Indes Galantes“, или кад се пева „Profonds abîmes de Ténare: Nuit éternelle nuit“, а да са болом у души не кажем: ето ти то никад нећеш створити. Ја сам дакле завидео своме стрицу, и да му је, после смрти, у кожној торбици било неколико лепих комада за гласовир, не бих се колебао да ли да останем ја, или да будем он.

Ја. Ако вас то љути, онда не треба се много кидати.

Он. Није то ништа, то су само пролазни тренуци. (Сад он поче да пева увертиру „des Indes Galantes“, и арију „Profands abîmes“, па настави:) Нешто, што је ту и што ми говори, вели ми: „Рамо, ти би волео да си ти написао ова два комада; а да си ти написао ова два комада, ти би написао и други два; а кад би их написао известан број, свуда би те славили, свуда би те певали. Кад би ишао, ти би држао главу право, био би свестан своје вредности; једни би на те прстом показивали и рекли би: ето

то је тај што је писао лепе гавоте (и он је певао гавоте. Затим држећи се као ганут човек који плива у радости, а очи му стога пуне суза и он од задовољства трљајући руке): имао бих добру кућу (рукама је показивао њену величину), добру постељу (и безбрижно се протеже), добра вина (које је пробао пуцкајући језиком и непцем), добар екипаж (и пружи ногу да се у њ попне), лепих жена (од којих је већ једне страсно посматрао); по стотину елегантних људи долазећи ми сваког дана да ми ласкају (и мислио је да их већ гледа око себе; гледао је Палисоа Поансина, Фрерона оца и Фрерона сина, Портуа; он их је слушао, кочоперио се, испитивао их, смејао им се, презирао их, терао, опет их позивао, затим продужи): и тако би ти ујутру рекли, да си велики човек: у „Histoire des trois siècles“ читао би да си велики човек; у вече би био убеђен да си велики човек, и велики човек Рамо заспао би при слатком мрмљању хвале која би у његовим ушима одјекивала; чак при спавању имао би задовољан изглед лица, груди би му се шириле, дизале, полако се спуштале: хркао би као велики човек... (И говорећи тако полако је прилазио клупи, затварао је очи и подражавао свој срећни сан. Пошто је за неколико тренутака тренутака уживао у пријатностима сна, он се будио, ширио је руке, зевао, трљао очи, и још је око себе тражио своје досадне ласкавце).

Ја. Према томе ви верујете да срећан човек има сна?

Он. Да ли у то верујем. Ја сиромашак, кад у вече дођем у своју собу на тавану и стрпам се у свој кревет, згрчим се под јорган, груди ми се сузе и једва дишем; једва се чује као неко слабо јадиковање, док један финансијер виче тако да му стан јечи и плаши целу улицу. Али оно што ме данас цвели, није што хрчем и бедно спавам тврдички као какав бедник.

Ја. То је ипак жалосно.

Он. Оно што ми се десило, то је још жалосније.

Ја. Па шта је то?

Он. Увек сте се помало интересовали за мене, пошто сам сиромах, кога у самој ствари мрзите, али који вас занима.

Ја. То је истина.

Он. Па казаћу вам (најпре дубоко уздахну и обема рукама ухвати се за чело, потом се опет умири и рече ми): Ви знате да сам ја незналица, глупак, лудак, неотесан, лењштина, оно што наши Бурбонци називају највећим просјаком... гурман.

Ја. Каква клевета.

Он. Сасвим је тако, нема се шта порицати, нема ту спора, баш ако хоћете. Нико ме не познаје боље него ја, а ја не кажем све.

Ја. Нећу никако да вас љутим и пристаћу на све.

Он. Па лепо. Живео сам са људима, који су ме волели, само зато што сам био необично обдарен свима овим способностима.

Ја. То је чудновато: досад сам мислио или да танке способности људи крију од самих себе или да их себи праштају, а да их презиру код других.

Он. Крити их од себе! Зар то може бити? Будите уверени да кад је Панисо сам и кад му падне на памет, он говори о многим другим стварима; будите уверени да кад је насамо са својим колегом, они искрено признају да су само два велика глупака. Презирати их код других? Моји људи су били правичнији, а мој карактер поред њихових чудновато ми је испадао за руком, живео сам као бубрег у лоју; славили су ме, нису ни тренутка пропустили а да ме не сажаљевају, био сам њихов мали Рамо, њихов лепи Рамо, њихов Рамо лудак, неучтив, незналица, лењштина, гурман, будала, звекан. При сваком од ових епитета смејали су ми се, миловали ме, тапкали ме по плећима, шамарали, ударали ногом: при обеду, велики комад ми баце на тањир; а кад нисам на обеду, био сам слободан, што за мене није имало важности, јер, што се мене тиче, ја сам незнатан човек. Са мном су могли радити све шта хоће, ја то нисам примао за зло. А мали презенти који ми као киша падаху! како сам велики несретник, све сам упропастио. Све сам упропастио да бих једном имао здраву људску памет, један једини пут у животу. Ах! не десило ми се то више никад.

Ја. О чему се дакле говори?

Он. Рамо, Рамо, јесу ли вас за то узели? Глупо је што сте имали мало укуса, мало полета, мало разума, Рамо, мој пријатељу, то ће вам показати шта је Бог створио, а шта су ваши заштитници хтели од вас да начине. Исто тако су вас ухватили за раме, одвукли до врата, рекли вам: „Ниткове, вуците се, не појављујте се више! То ће, мислим, имати смисла, разлога, вуците се. Ми имамо све ове способности више него што је потребно.“ Ви сте отишла грицкајући нокте. Тај ваш проклети језик требало је раније прегристи. Да не би дуго размишљали,

ето сад сте на калдрми, без пребијене паре, и незнате где вам је глава. Шта хоћеш кљукали су вас! и опет хоћете да страхујете, имали сте добар стан, а сад ћете бити пресрећни ако вам даду вашу собицу на тавану; имали сте добру постељу, а сад вас чека слама код кочијаша Субизовог и пријатеља Робеовог; место пређашњег слатког и мирног сна, ви ћете на једно уво слушати хрзање коња и њихово тапкање о земљу, а на друго ћете слушати како милион ђавола тутње хиљаду пута несносније од сувих, тешких и варварских стихова.

Ја. Али зар нема начина да се опет вратите њима? Зар је ваша погрешка тако неопростима. Да сам ја на вашем месту, ја бих опет потражио своје људе; ви сте им потребнији него што мислите.

Он. Ох, уверен сам да црквају од досаде сад кад ме не држе више ради смеја.

Ја. Ја би их дакле опет потражио, не би им дао времена да буду без мене, да се окрену каквом часном занимању, јер ко зна шта може бити?

Он. Не бојим се ја тога; то неће бити.

Ја. Ма како да сте узвишени, опет вас може други заменити.

Он. Тешко.

Ја. Тако је. При свем том ја бих ишао овако мршава лица, лутајућег погледа, раздрљених груди, чупаве косе у потпуно трагичном положају у коме се ви сад налазите. Бацио би се пред ноге божанству, и не дижући се, тихо и јецајући рекао бих: „опростите, госпођо, опростите, ја сам неваљао човек, нечастан. То је био несрећан тренутак, јер знате да ја нисам навикао да имам обичну памет, а обећавам вам да је у своме животу нећу ни имати.

(Чудновато је што док сам ја говорио, он је правио глумачке пантомине, клечао је, лице је прилепио за земљу, изгледало је као да обема рукама држи врх од једне папуче, плакао је, јецао, говорио: „да, мала моја краљице, да, ја то обећавам, нећу је имати у своме животу... Затим, дигнув се нагло, озбиљним и смишљеним тоном додаде):

Он. Да, имате право. Видим да је то најбоље. Она је добра, г. Вјејај каже да је она таква! Што се мене тиче, ја знам по мало — да је она таква; али при свем том понизити се пред једном пр... траžити милостињу на ногама једне мале лакр-

дијаниице, којој непрестано звижде са партера. Ја, Рамо, син Рамоа апотекара из Дижона, који је честит човек и никад се није ни пред ким погнуо. Ја! Рамо, који се вија по царској палати, како право хода, а руке му слободне, од како га је Гармонтел преставио савијеног и са рукама под скут од капута. Ја, који сам компановао неке комаде на гласовир, које нико не свира, али које ће можда једина остати потомству за свирање; ја, ја, најзад, ја бих ишао! Видите, господине, то не може бити (и метнув десну руку на груди, настави): осећам ту нешто што се диже и каже ми: Рамо, ти нећеш ништа тиме учинити. Ваљада постоји неко достојанство везано за природу човека, које ништа не може угушити. Забадава се оно пробуди, да, забадава; јер има дана кад ме ништа не кошта да будем грозан, колико се хоће; тада бих за један лијар пољубио каку блудницу где му драго.

Ја. Кад вам се не допада овај мој предлог, онда имајте куражи да будете просјак.

Он. Тешко је бити просјак, кад има толико будала на чији се рачун може живети. А после презирање самог себе не може се сносити.

Ја. Осећате ли ви то?

Он. Да ли осећам. Колико пута кажем: како, Рамо, има десет хиљада добрих столова у Паризу, сваки има на петнаест или двадесет постоља а ни једног за тебе. Има кеса пуних злата, које се просипа на све стране, а ни један новчић не падне за тебе. Хиљаде малих умова без способности, без вредности, хиљаде малих креатура без дражи, хиљаде којекаквих силеткаша добро су одевени, а ти сасвим наг и ти да будеш толико малоуман? Зар не умеш да ласкаш као други? Зар не умеш да лажеш, да се заклињеш криво, да обећаваш, па одржао или не одржао обећање, као што други раде? Зар не би могао да се правиш животиња као други? Зар не би могао да потпомажеш тајну љубав госпођину и да као и други носиш љубавно писмо господиново? Зар не би могао да охрабриш овога младог човека да говори са госпођицом и да убедиш госпођицу да га слуша, као други! Зар ти не би могао кћери једног нашег грађанина рећи да је рђаво обучена, да би јој дивно стојале лепе минђуше, мало руменила, чипке или хаљина за полонезу да ове мале ноге нису створене да иду улицом? да један леп, млад и богат господин, који има капут изве-

зен златом, велику екипажу, шест силних лакеја, видео је у пролазу, па му се веома допада и од тога дана он нити једе нити пије, не спава никако и умреће за њом? — Али мој тата? — Добро, добро, ваш тата! најпре ће се мало љутити. — А мама која ми толико препоручује да будем часна девојка, а која каже да на овоме свету постоји само част? — Стара песма која ништа не значи. А мој исповедник? Ви га више нећете видети, или ако и даље останете при својој жељи да идете да му причате о своме провођењу, то ће вас стати неколико ливара шећера и кафе. То ти је строг човек, који ми није дао опроштење грехова због ове песме: Дођи у моју ћелију. — Немате шта да му донесете, али кад му се појавите у чипкама? — Дакле имаћу чипака? Без сумње и то свакојаких... са лепим дијамантским минђушама? — Дакле имаћу лепе дијамантске минђуше? Да — као минђуше оне маркизе која покаткад дође у наш дућан да купи рукавице! — Са свим тако — у лепом екипажу са два зеленка, два снажна лакеја, и једним малим црнцем и тркачем напред; ту ти је руменило, шарена хаљина са шлепом. — Хоћеш ли на бал? — на бал, у оперу, комедију... (већ јој срце игра од радости... У рукама преврћеш једну хартију. Шта је то? Није ништа. Изгледа ми да нешто јесте. То је једно писамце. — А за кога? — За вас баш кад хоћете да знате, хоћу ли да знам — хоћу врло радо; да видимо (она чита). Један састанак! то не може бити. — Кад идете у цркву. — Мама ме увек прати; али чим се овде мало расване, ја се дигнем прва и ја сам за столом у писарници пре него што се они дигну... Он дође, мени, једног лепог дана у сутону нестане мале и мени одбројавају моје две хиљаде талира.... Ти имаш тај новац, а немаш хлеба. Зар се не стидиш, несретниче? Сећао сам се гомиле угурсуза, који нису били ни за мој манић, а били су одвећ богати. Био сам у огртачу од рђавог штофа, а они су били у кадифи; ослањаш се на штап са златном јабуком и гаврановим кљуном, и у прсте су знали Аристотела и Платона. Па ипак шта су били? бедни музиканти! данас су то нека врста господе. Тада сам се осећао храбар, узвишене душе, оштроуман и способан за све; али ово срећно расположење по свој прилици није дуго трајало, јер до сад бар нисам могао доћи ни до каквог циља. Како било да било, ето како сам често говорио са самим собом, што можете објашњавати како хоћете, с претпоставком да из тога нећете

закључити да ја презирем самога себе или да мучим своју душу, што долази од бескорисности дарова које нам је небо доделило; то је најсвирепије мучење. Готово исто би толико вредело да се човек није ни родио.

(Ја сам га слушао и у колико је грдио подводника и младу девојку коју је обмануо, ја нисам знао да ли да одолим жељи за смејањем или да планем од љутине. Мучио сам се; по сто пута смех ме је задржао да не планем, сто пута гнев који је беснео у дну мога срца, свршавао се смехом. Узбунила ме толико његова оштроумност и толика нискост, идеје тако тачне и наизменце тако лажне, тако велика изопаченост осећања, тако потпуна поруга и ретка искреност. Он опази моју унутрашњу борбу):

Шта вам је? рече ми.

Ја. Ништа.

Он. Изгледате ми узбуђени.

Ја. И то сам.

Он. Па најзад шта ми саветујете?

Ја. Да промените говор. Ах, несретниче, до каквог сте понижења дошли.

Он. Признајем; али ипак нека вас моје имовно стање не потреса много; кад сам вам се поверавао нисам имао намеру да вас уверим. Ја сам код тих људи нешто уштедео. Помислите мени није ништа више требало, али баш ништа, а толико су ми давали па моја мала уживања.

Опет једном руком поче да трља чело, поче да гризе уснице и да гледа по плафону, наставив: али то је све јасно. Нешто сам оставио на страну, и у колико је време протицало, у толико се више купило.

Ја. Хоћете рећи пропало?

Он. Не не, накупило се. Сваког тренутка човек се богати; јер један дан мање живети или један талир више, то је све једно; главно је задовољити потребу. Ето то је велики резултат живота у свима друштвеним редовима. На самртном часу сви су подједнако богати; и Самуил Бернар, који крађом, пљачкањем, неиспуњавањем обећања, остави 27.000.000 у злату и Рамо, који не оставља ништа и коме ће милостиња набавити сиротињски покров, у који ће га увити. Мртвац не чује што му звона звоне. Узалуд је, па да му се сто свештеника одеру невајући, да пред њим и иза њега носе читаву поворку запа-

љених буктиња, његова душа не корача поред предводника ове церемоније. Трунути под мрамором или трунути под земљом то је опет трунути. Око свог мртвачког сандука имати румену и плаву дечицу, или не имати никога, шта то чини? Па онда ви добро видите овај чланак руке, био се укрутио као ђаво: десет прстију били су као зашивени штапови у дрвеној руци, а ове жиле беху старе жице од црева, сувље, круће, које се мање превијају него жице које су биле на точку једног увртача овнова, али ја сам вам их толико мучио, толико ломио, толико прекидао! Ти нећеш да идеш? а ја, дођавола, ја кажем да ћеш ићи и то ће бити...

(А кад је све ово испричао, он десном руком узе прсте и чланак леве руке, па је окретао и горе и доле, врховима од прстију додиривао је мишицу, стога су зглобови пуцали: бојао сам се да му се кости не ишчаше.

С француског,

Милица Марковић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

О ПРАВНОМ ОДНОСУ МАЈКЕ ПРЕМА ДЕЦИ

Положај жене у породици може се посматрати са три тачке гледишта: 1. у односу њеном према мужу; 2 према својој деци за време живота мужа и 3. после његове смрти. Све ово, наравно, онда, кад су у питању личноправни одвоси у породици, и кад се има на уму само породица у ужем (и правом) смислу речи, коју сачињавају муж, жена и њихова малолетна деца.[1]

О односу женином према мужу ја сам нарочито говорио у својој расправи „О мужевљој власти над женом", штампаној у 36 и 37 књизи „Дела", на које упућујем читаоце. Да расмотримо сада она друга два односа.

I

И однос женин према својој деци за време живота мужа зависи, као и сви породично-прави односи, у првоме реду од моралнога и религиознога схватања једнога народа у одређеној епоси. О томе у овој расправи неће бити нарочито говора. Ја ћу се ограничити, да изложим те односе с обзиром на позитивна законодавства, ма да се мора признати, да законски прописи о њима нису — већим делом својим — ништа друго до рефлекс народнога схватања тих односа.

[1] Наш грађански законик у § 55 овако дефинише породицу: „Под именом родбине (породице, фамилије) разумевају се претци са свима својим потомцима, били они у заједници или одељени". Овака дефиниција обухвата и породицу у ширем смислу, т. ј. ону, која обухвата више пунолетних ожењених или неожењених сродника, који у заједници живе (задругу — § 57 грађ. зак.) или су одељени. Ја ћу у овој расправи имати на уму само т. зв. инокосну породицу, т. ј. породицу у ужем смислу. За задружну породицу има и нарочитих прописа у погледу питања, које нас занима В. §§ 111, 116, 119, 142 грађ. зак.

1. Римско право одликовало се нарочитом правном установом очинске власти (patria potestas) према деци. По старијем римском праву отац је за свога живота правно неограничени господар своје деце. Само он има права да њиховим животом располаже,[1] да се њиховим трудом користи дајући их и другоме у службу, да имање, деци припало, ужива и њиме управља, да своју децу заступа и васпитава и да их од других натраг захтева, ако би му била одузета, да им одређује тутора на случај своје смрти. Мати правно нема никаква учешћа у власти над децом. На сваки начин да је фактички и њено мишљење у погледу поступања према деци било од значаја и утицаја према томе, колико је њен глас у породици важно, али закони нису јој тај утицај признавали.

Али у колико се у току времена све више увиђало, да се родитељима, а у првом реду оцу, власт над децом не признаје њих — родитеља односно оца — ради, као што је то по схватању римском било, већ деце ради, у колико се више напуштала мисао, да је власт над децом неко право, па се усвајало гледиште, да је власт над децом у суштини својој дужност старања о њима, у толико се брже увиђало, да и мајци треба признати право учешћа у власти над децом, у толико се очигледније очинска власт над децом претварала у родитељску власт. Мајци су, најзад, у начелу призната иста права према деци, која и отац има, пошто су, у главном, и једном и другом исте дужности према деци додељене. Тако је на пр. у немачком грађанском законику од 1896 и швајцарском грађанском законику од 1907 године, о чему ће ниже бити више говора.

2. Али та тежња да се у погледу власти над децом и мајка стави у исти положај, у којем се отац у римском праву налазио, није само творевина најновијега времена, ни законика који су у њему постали. Та се тежња огледа и у аустријском грађанском законику од 1811 године, који својим одредбама хоће с једне стране да мајчино право према деци изједначи у суштини с очевим правом над њима, а с друге стране ипак да очевом праву у конкуренцији с мајчиним даде првенство. При овоме полази аустријски законодавац са поставке, да су ро-

[1] У последњем стадијуму римскога права задржало се од овога само право очево на умерено телесно кажњавање деце и на продају новорођенчета због сиротиње и оскудице. I. 2 C. 43, 3.

дитељска права поглавито самим природним правом одређена, да она потичу из природе родитељскога односа према деци, док је пак на против очинска власт творевина позитивнога законодавства, које је ову установу као туђу из римскога права у аустријско право унела. И у аустријском законику, исто као и у најмодернијим законицима, родитељска права и дужности чине оно што је главно у односу родитеља према деци (§§ 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146). Она обухватају она права, која оцу и мајци ipso jure и конкуришући једно другом, припадају.[1] Под очинском влашћу пак подразумевају се она тачно означена права, која само оцу ipso jure над његовом малолетном децом припадају (В. §§ 147 и сл.). Тако по сили своје очинске власти отац може одређивати, коме ће се позиву у животу његово дете одати: занатлијском, трговачком, чиновничком, земљорадничком или другом ком (§ 148). За тим, даље, отац има право управљати имовином дечјом, било да су она то сама својим трудом стекла, било да им је то од другога кога припало (§ 149).[2] По сили своје очинске власти отац има права да своју децу пред сваким заступа и да њихове правне послове одобрава (§ 152). Најзад отац има права да даје пристанак на брак свога малолетног детета (§ 49). „Овака очинска власт аустријскога законодавца, вели један писац,[3] једва да има са римском patria potestas чега заједничког сем имена. Она није ништа више до

[1] Тако по § 139 аустр. грађ. зак.: „Родитељи су у опште обвезни да своју брачну децу васпитавају, т. ј. да се старају за њихов живот и здравље, да их пристојно издржавају, телесне и душевне моћи дечје да развијају и наставом у религији и корисним знањима да заснивају темељ будућег дечјег благостања“. По § 141. „Нарочито је отац дужан да се дотле за издржавање детета стара, док оно не узмогне само себе издржавати. О нези детињег тела и здравља поглавито је дужна мати старати се“. По § 143. „Ако је отац спромах, мора се понајпре мати старати за издржавање деце, а, кад отац умре, у опште за васпитање њихово...“ По § 144 „Родитељи имају право да споразумно руководе поступке своје деце; деца су дужна слушати их и поштовати их“. По § 145. „Родитељи су власни тражити несталу децу, одбеглу натраг позивати и помоћу власти вратити; они имају права да невољалу, непослушну и такву децу, која нарушавају домаћи ред и мир, казне казном, која неће бити претерана, нити по њихово здравље штетна.“

[2] Међу тим отац нема право уживања дечјег имања, већ приходе са истога има употребити на васпитање дечје, а вишак сачувати за дете и о томе годишње рачун полагати старатељском суду — § 150.

[3] в. Bartsch, Die Stellung der Frau innerhalb der Familie, стр. 23.

појачање и заокругљивање родитељског права и управо ништа друго до право руковођења кућног старешине у породичним стварима... Онако исто као што се данас (бар у теорији) брак не састоји из једног господареће и једног служеће члана, већ су оба супруга изједначена потпуно међу собом, па муж ипак има неку врсту давања директиве у унутрашњем и спољњем односу супружника, исто су тако оба родитеља у једнаком положају у погледу власти над децом, само што отац има извесно првенство. И ово првенство, ова тако рећи разлика између права очевог и материног, јесте данашња наша очинска власт. Мати има по смрти очевој према деци положај сличан очевом. Само што она има, сем родитељске власти, на место очинске, туторску власт. Тиме пак што има родитељску власт, разликује се она од сваког другог тутора.“

Ако би отац у вршењу очинске власти био спречен,[1] онда се детету поставља тутор, који врши права, садржана у очинској власти, и ако је мати у животу. Истина под § 198 може и мати бити постављена за тутора, и онда она врши права очинске власти, али она то тада врши као одређени тутор, а не по сили свога родитељског права.

Најзад у случају, ако дође до одвајања супруга или развода брака, онда деца — ако није између супруга другачије уговорено — мушка до 4 године а женска до 7 године остају код мајке,[2] ако суд с обзиром на околности, а у интересу деце, не одлучи да другачије буде.

3. По француском грађанском законику од 1804 године, који у чл. 371—387 говори нарочито о очинској власти, у начелу признаје се власт над малолетном[3] децом ро-

[1] § 176 аустр. грађ. зак. „Ако отац душевно оболи, ако се огласи за расипкуђу или због кривичног дела буде осуђен на казну затвора дужу од године дана, ако се својевољно исели из земље или ако је више од годину дана одсутан, не дајући гласа о месту свога бављења, очинска власт престаје да дејствује, и поставља се тутор, али кад се ове препреке уклоне, отац опет ступа у своја права“.

[2] § 142. Ако се супрузи одвоје или сасвим разведу, а нису сложни, који ће се од њих старати о васпитању деце, водиће суд о томе бригу, не допуштајући никакав спор, да мушку децу до навршене четврте, а женску до навршне седме године, васпитава и негује мати, ако не би нарочито важни разлози, с обзиром на узроке одвајања и развода, захтевали другачије наређење. Трошкове око васпитања сносиће отац.

[3] Међу тим деца су и пре и после пунолетства дужна поштовати (honeur et respect) своје родитеље — чл. 371.

дитељима, дакле и оцу и мајци (чл. 372), али вршење ове власти за време трајања брака додељује само оцу (чл. 373). Отац сам има права да управља дечјом имовином (чл. 389), има сам право уживања дечјег имања до њихове 18 године (чл. 384), али за то је он дужан старати се о издржавању и васпитању деце из тога уживања (чл. 385). Ако је пак отац у вршењу очинске власти спречен, онда по француском законику (чл. 141) ступа мати на његово место, док се као што смо мало час видели, по аустријском законику поставља детету тутор.

Односно питања: коме ће деца припасти у случају одвајања супруга или развода брака, француски законодавац (чл. 302) наређује да ће сва деца припасти невином супругу. Међу тим судија може, по предлогу фамилије или државног правобраниоца, ако то интерес дечји захтева, наредити да се сва или нека деца повере старању било другога супруга или неког трећег лица. Ако су се пак супрузи споразумели узајамно на развод брака, онда се морају и писмено сагласити о томе, коме ће се деца из тога брака поверити (чл. 280).

4. Немачки грађански законик од 1896 године не говори у опште о очинској него само о родитељској власти: § 1626 „Дете, докле је малолетно, стоји под родитељском влашћу". Родитељска власт[1] припада обојим родитељима заједнички, али у првоме реду њу врши сам отац. Док је отац жив и док не буде спречен да родитељску власт врши, мајчина власт над децом ограничава се на учешће у старању око личности детиње: § 1634. „За време трајања брака има мати, поред оца, право и дужност да се стара за личност детињу...[2] У

[1] По сили родитељске власти отац има право и дужност да се стара о личности и имовини детињој (§ 1627). То старање обухвата бригу о васпитању детињем, надзор над њим, право одређивања места пребивања. На основу свога права да васпитава дете отац га може казнити погодним казнама и тога ради захтевати и помоћ старатељ. судије (§ 1631). Отац, даље, има права да своје дете заступа (§ 1630), за тим да своје дете натраг захтева од свакога, ко га противправно задржава (§ 1632). По сили своје родитељске власти отац има право управљања и уживања детињег имања (§§ 1638 и 1649). Најзад, по § 1305, дете до навршене 21 године потребује ради ступања у брак одобрење очево, ако је дете брачно, а материно, ако је ванбрачно.

[2] Та права и дужности у погледу старања о личности детињој одређена су у главном у §§ 1631 и 1632. Тако се у § 1631 наређује: Старање о личности детињој обухвата право и дужност васпитања детета, надзора

случају различности у мишљењу између родитеља има превагу мишљење очево.“ Међу тим ако је отац у вршењу родитељске власти фактички спречен[1] или му је родитељска власт одузета[2] или она почива,[3] онда њу врши мати.

Односно питања: коме ће се поверити старање о деци у случају развода брака меродаван је пропис § 1635, по коме деца припадају невином супругу, а ако су оба крива, онда се мушка деца до шесте године и сва женска деца, без обзира на доба узраста, поверавају мајци а остала оцу. Ипак суд може и друкчије наредити, ако је то по нахођењу суда у интересу деце.

5. Ишвајцарски грађански законик од 1907 године не познаје установу очинске него родитељске власти. По § 273 деца док су малолетна, стоје под родитељском влашћу, и не смеју бити родитељима противправно одузета. Начелно и швајцарски законик утврђује оно што је у односају деце према родитељима најприродније: да родитељи за време трајања брака врше родитељску власт заједнички. Али како се и у погледу вршења родитељске власти могу појавити несугласице између родитеља, те настаје потреба да се мишљењу једног родитеља над мишљењем другога даде превага, то је и швајцарски законик, стојећи на становишту да је отац глава породице, одредио, да ће очева воља у погледу вршења родитељске власти над децом бити пресудна (чл. 274). Ако пак отац није у стању да учествује у вршењу родитељске власти или му је она одузета, онда њу врши сама мати (чл. 285). И по швајцарском грађанском законику родитељи, или, евентуално, један од њих, имају права по сили своје

над њим и одређивања његовог места пребивања. А у § 1632. Старање о личности детињој обухвата и право да се захтева издавање детета од свакога, који дете оцу противправно неће да изда. По § 1601 Сродници у правој линији обавезни су један другог издржавати. С овим зак. прописом стоји у вези § 1602 одељ. 2, по коме малолетно и нежењено односно неудато лице може од својих родитеља, баш и кад има свога имања, захтевати издржавање у толико, у колико приход његовог имања и принос његовога рада за издржавање нису довољни.

[1] На пр. услед тога што се налази ван земље или у затвору или што је болестан и т. сл.

[2] По § 1680 отац губи родитељску власт, ако је због учињеног према детету злочинства или намерно извршеног преступљења осуђен на робију или на затвор од најмање шест месеци.

[3] По § 167 очева родитељска власт почива, кад је отац неспособан за вршење правних послова (на пр. услед душевне болести).

родитељске власти захтевати од своје деце послушност и поштовање, дужни су своју децу издржавати и васпитавати их, према своме имовном стању (чл. 275), имају права погодним казнама своју децу кажњавати и према трећим лицима заступати (чл. 279).

Што се тиче питања: коме ће се деца поверити у случају одвајања или развода брака, швајцарски законодавац оставља пуну слободу судији, да он, по саслушању оба родитеља, а, у случају потребе, и старатељске власти, сам одреди, коме ће се деца поверити (чл. 156). За њ је при томе меродаван интерес деце. У сваком случају и онај супруг, коме су деца одузета, мора давати, према своме имовном стању и својим односима, извесну суму за издржавање деце, али он има права и на погодан лични саобраћај са децом.

6. Наш грађански законик од 1844 године наслања се, готово у свему, на аустријски, и ако у прописима §§ 115—155, који се тичу одношаја деце према родитељима, не говори о очинској него о родитељској[1] власти. И по нашем законику, као и по аустријском, по коме је наш израђен, постоје у првоме реду заједничка права и дужности родитеља према деци, а за тим права и дужности, која у првоме реду оцу припадају, и која у скупу своме чине оно, што се у аустријском грађанском законику под очинском влашћу подразумева. Због тога првенства у односу оца према деци, овај има и извесне дужности према деци у првоме реду да сноси. Заједничка права и дужности родитеља према деци по нашем грађанском законику у томе се састоје, што од деце могу захтевати поштовање и послушност, чега ради их могу и одмереном домаћом казном казнити. За тим могу и помоћу власти натраг тражити изгубљену и одбеглу децу од свакога, ко их бесправно задржава (§ 120). Даље су и отац и мати дужни своју децу издржавати[2] и васпитавати за будући корисан и срећан живот (§ 116), при чему у првоме реду ова дужност пада на оца, као старешину породичног (§ 116), као што се мати у првоме реду има старати о нези детињег тела и о облагорођавању његовог карактера (§ 110).

[1] Само у закону о старатељству од 1872 године законодавац говори о „очиној власти". В. чл. 11, 15, 16 и др.

[2] И то, према своме имовном стању, мушку децу до пунолетства а женску до удаје — § 117.

И отац и мати имају права захтевати од своје деце пристојно издржавање, ако би „у немоћ или оскудицу пали“.

Нарочито за њега резервисана родитељска права и дужности има по нашем законику, отац односно: а) васпитања детета за извесан позив у животу. По § 124. „отац нарочито има власт дете своје недорасло за оно стање живота преправљати и васпитавати које он за добро нађе“.[1] б) Заступања деце, јер по § 126 „отац је дужан младолетну децу своју у сваком случају заступати“. в) Управљања имовином детињом, јер по § 122 оно што би „деца осим родитељска управљања[2] трудом или поклоном или другим законим начином стекла и прибавила, оно се сматра као њихова сопственост, премда до пунолетности под очино управљање спада[3]“. г) Ступања у брак малолетног детета, јер по § 69 тач. в. не могу малолетници ступити у брак, ако немају очевог допуштења (или материног, ако отац не врши родитељску власт, или старатељског, ако је дете под старатељством), сем ако по навршеној 18 години добију одобрење од општинске власти. д) Постављања старатеља своме малолетном детету, јер по чл. 16 зак. о старатељству отац, који је до смрти своје имао очинску власт има права да одреди деци својој једног или више старатеља. Истина по том истом законском прописуможе и мати, која је до смрти своје вршила старатељство над својом децом, одредити овој старатеља, али старатељ, од оца одређен, претпоставиће се ономе, кога је мати одредила.

Већа власт очева над децом огледа се и у законском прописуо томе коме ће се деца поверити на случај одвајања од-

[1] Ипак се и по нашем законику оставља детету могућност, да утиче и оно само на бирање свога будућега занимања, јер друга тачка овога § 124 гласи: „Но почем дете одрасте и 14 своју годину наврши, и склоност к другом начину живљења у себи осети и покаже, може пристојним начином оцу предложити и захтевати, да га на онај начин живота окрене и упути, за који способност и склоност има, које ако без успеха буде, моћи ће и самом надлежном суду молбу своју тога ради преставити“.

[2] Међу тим оно што деца прибаве под управљањем својих родитеља припада у својину родитељима. На пр. ако отац да у службу своје дете и о њему води старања и издржавање, онда заслуга детиња припада оцу (§ 121). Ако пак дете наследи што од кога свога сродника по тестаменту или закону, онда њему то припада, али отац има право управљати тим имањем.

[3] По другој тачци овога § 122 „отац је властан приплод дечје сопствености употребити на њихово васпитање, главно пак дужан је сачувати, осим особита случаја ако би се потрошак тога за оснивање среће детиње изискивао, које се онда са допуштењем суда издати може“.

носно развода брака. Онако исто као и аустријски наређује и наш законодавац, да „деца мушка до навршене четврте а женска до навршене седме године под материну храну и негу спадају, а остала под очину бригу долазе“. Међу тим супрузима се допушта, да се могу сами сложити код кога ће од њих и која деца остати, као што с друге стране суд може наредити, да се једноме или другоме супругу ни једно дете не поверава, или у опште да му се само нека или до извесних година само повере, ако то интерес дечји захтева (§ 118).

Исто тако и наш законодавац, као и аустријски, наређује, да ће се у случају кад је оцу очинска власт одузета,[1] деци малолетној поставити старатељ.[2] Мати, дакле, у таком случају не добија пуну родитељску власт, као што је по француском, немачком и швајцарском законодавству, већ само има право захтевати, да буде постављена за старатеља својој деци. Истина и старатељска власт над децом слична је са влашћу, коју отац има над децом, али мати као старатељ у неповољнијем је положају од оца кад врши очинску власт. Јер она као старатељ добија контролу спомоћног старатеља (чл. 71), а сем тога многи њени поступци као старатеље подлеже поврх тога и контроли и одобравању старатељског судије (чл. 74 и 75 зак. о старатељству), док је отац у вршењу своје очинске власти слободнији много у управљању детињег имања.

II.

Из горе изложенога јасно следује и одношај мајке према својој деци по смрти мужа. Законодавства, која на-

[1] § 154 Из важних и довољних узрока може се одредбом судском власт родитељска над децом од оца и одузети. Такви би узроци били: кад би отац с ума сишао, и у згранило или лудило пао; код би због учињена злочинства на дуже од једне године дана у тамницу допао; кад би се некуд степао и за годину дана ни гласа ни трага му било не би; кад би он као расипикућа, пропалица и скитница судски оглашен био. Но како би ове препоне престале, онда би и родитељска власт опет настала и своју пређашњу силу добила.

§ 155. Ако би отац децу злоставио, или би их на зао пут живота упућивао, или васпитање његово сасвим пренебреговао, то ће се моћи не само деца и мати, но и сродници и старешине и добри људи суду потужити, и ако се нађе да је тужба основана, таквоме ће се оцу власт родитељска одузети, а за децу сходна наредба учинити.

[2] Чл. 11 закона о старатељству: „Малолетна лица морају бити под старатељством, ако не стоје под очином влашћу, или се ова над њима из законих узрока не може да врши“.

челно стоје на становишту, да не постоји очинска него само родитељска власт над децом, и ако њу врши отац докле је у животу, сматрају, да ту родитељску власт, по смрти оца, узима мати, те према томе да тада и није потребно постављати малолетној деци старатеља. Тако се наређује у § 1684 немачког грађанског законика: „Мајци припада родитељска власт 1. ако је отац умро или је за умрлог оглашен...“ Родитељска власт материна иста је као и очева. Она има према детету и његовој имовини иста она права и дужности, која и оцу припадаху. Ипак у извесним случајевима[1] може се мајци придодати помоћни старатељ, али и тада мајка се има старати — уз приномоћ старатељеву[2] — о личности и имовини малолетне деце, па, наравно, сносити и одговорност за свој рад. На овом истом становишту стоји и швајцарски грађански законик: „§ 274. У случају смрти једнога супруга припада родитељска власт у животу заосталом супругу.“ По смрти очевој, дакле, не поставља се детету старатељ, него родитељску власт врши мати: она се стара о имовини свога детета, заступа га, ужива плодове с детиња имања, али има да се стара и о његовом издржавању и васпитању. Међу тим старатељска власт може се увек умешати чим ма који родитељ не буде испуњавао своје дужности према детету односно детињој имовини (§ 290).

По француском грађанском законику по смрти очевој мати постаје тутор малолетне деце (чл. 390).[3] Међу тим отац може мајци као туору поставити породични савет, без чијег знања она не може предузимати ниједан посао, који би се тицао туторства (чл. 391). При преудаји мајчиној породични савет одлучује о томе, да ли ће она и даље остати тутор. Ако јој се пак то допусти, онда њен муж (очух дечји) постаје сатутор и одговара са женом солидарно за све послове туторске. По аустријском гра-

[1] § 1687. Старатељски судија може мајци поставити помоћног старатеља: 1 кад је то отац (који је вршио до смрти своје родитељску власт) наредио; 2 кад сама мати то предложи; 3 кад то сам суд за нужно нађе из нарочитих разлога, а особито због величине и тешкоће управе имовином или у интересу будућности дечје...

[2] § 1689. Помоћни ће старатељ у своме делокругу немагати и надзиравати матер у вршењу очинске власти; он је дужан јавити старатељском судији за сваки случај, када треба суд да се у ствар умеша.

[3] А исто тако и по смрти мајчиној отац, који је дотле сам вршио очинску власт, постаје тутор своје деце.

ђанском законику мати је, по смрти очевој, самим законом позвана да буде тутор својој деци (§ 198). Али она се на туторство позива тек онда, ако се те дужности не приме ни тестаментом очевим одређени тутор (ако би таког тестаменталног наређења у опште било) ни деда дечји (§§ 196, 198). Мајци као тутору поставља се помоћни тутор. Она родитељска права, која је и за живота очевог имала, мајка задржава и после, и то и у случају кад не би била постављена за тутора.[1] А кад се мати преуда, онда од оцене суда зависи, да ли ће она и даље остати тутор својој деци из ранијег брака. Најзад и по нашем грађанском законику мати је самим законом позвана да буде старатељ својој деци по очевој смрти. Јер по чл. 11 зак. о старатељству „малолетна лица морају бити под старатељством, ако не стоје под очинном влашћу, или се она над њима из законих узрока не може да врши“. А старатељски судија позиваће овим редом сроднике малолетникове на старатељство: 1. рођеног оца усвојеног детета;[2] 2. мајку за њену брачну децу; 3. деду с очеве и 4. деду с материне стране (чл. 17). Апстрахујући редак случај из тач. 1. може се рећи, да готово увек мати по престанку очинске власти смрћу очевом долази на старатељство. Она се ове старатељске дужности не мора примити (чл. 23)., а ако се прими поставиће јој се и спомоћни старатељ (чл. 31), а у извесним случајевима и породични савет. За случај преудаје мајке, која је за старатеља постављена, меродаван је чл. 119 закона о старатељству: „Ако се мати... преуда, онда ће судија расудити, да ли ће за децу корисније бити, да се мати од старатељства разреши и другим замени, или да се и даље за стараоца задржи Ако се мати за стараоца задржава, њој ће се свагда поставити спомоћни старатељ, но тај „не сме бити њен други муж“.

Д-р Драг. Аранђеловић.

---

[1] § 218. Старање о личности спрочета треба нарочито матери поверити, па и онда, ако она није тутор, или ако се преудала, осим ако напредак детета не би другачије наређење захтевао.

[2] Дакле ако је усвојеном детету умро поочим, под чијом је очинском влашћу оно стајало, онда ће суд прво поставити рођеног оца усвојеног детета за старатеља.

ЕКОНОМСКО СТАЊЕ СРБИЈЕ

ОД ОКУПАЦИЈЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ДО АНЕКСИЈЕ

од 1878 до 1908.

ПРЕДГОВОР

Кад је Аустро-Угарска прогласила анексију и Србија протестовала код потписница Берлинског Уговора, у прво време, нарочито у јавности аустријској и немачкој, поред негирања сваког права Србији на овај протест, изнето је да није ништа стварно измењено у погледу територијалном, што би положај Србије отежало и да према томе не стоји наше тврђење у истини, да су нам битни интереси доведени у питање. Србија је целом свету показала да је велика разлика између провизорног стања у окупацији и анексији Босне и Херцеговине; изнела је доказе да је додељена окупација по Берлинском Уговору већ довела била Србију у изузетан и тако тежак положај, да је Србија мучне и тешке дане провела после окупације и да јој баш та тешка прошлост не даје никакве наде на бољу будућност, ако се Европа не постара да јој обезбеди битне услове њене економске а са њом у вези и политичке самосталности. Намера нам је показати да је прошлост од 30 година, коју смо провели у режиму заснованом одредбама Берлинског Уговора, била једна велика борба са суседном монархијом, која је све радила да Србија буде доведена у положај да абдицира на своју самосталност. Издржљивости и отпорној снази српског народа, који је кроз толике векове у нечувеној борби са азијским инвазијама знао сачувати своје племе и засновати језгро будућег уједињеног срства, и жртвама својим осигуравао мирно развијање и напредовање Европи, која му се на Берлинском Конгресу одужила мерама незахвалности, има се приписати што Србија није подлегла у тој неравној борби.

У овој ћемо расправи изнети податке о нашем узајамном раду са Аустро-Угарском пре и после окупације Босне и Херцеговине, све до анексије. Изнећемо рад Србије са осталим балканским државама, и из тога ће свако моћи извести, да је Аустро-Угарска систематски радила да Босну и Херцеговину посве изолује од Србије, што је и успела, и да међу балканским народима одржава политику раздора, што ће олакшати акцију аустријског продирања на Балкан.

Ова је расправа потекла што се поводом дискусије у европској штампи често чуло да би Србији ваљало обезбедити економске у место територијалних компезација и увек помишљало да те компезације Србији Аустро-Угарска може дати. Ми ћемо показати да се Србија мора одрећи свих компезација економских, које би јој Аустрија понудила, да ми не тражимо обезбеђење трговинским уговором ничега другога сем онога, што уговор, као погодба за узајамни промет између две суседне државе, мора да дâ. Србија је из прошлости пуна искуства да у њеним рукама никада није била санкција за вршење гарантованих права уговорних и за то нарочита права од Аустро-Угарске не тражи, јер ће она само донде бити права, док то Аустро-Угарска жели. Србија апелује на Европу, која има да каже реч о анексији, као једном посве европском питању, и од ње очекује да Србији обезбеди излаз на Јадранско и Егејско Море. Кад то имамо, ми ћемо, унутарњим сређивањем наших економских питања, створити све потребне елементе за нашу економску независност и излаз из ове сфере аустријских интереса у којима смо досада били, а што ће се потенцирати ако Европа анрегистрира догађаје на Балкану и не буде водила рачуна о оправданим жељама српским. Свако решење, без обезбеђених путова на море, само је привремено уклањање повода рата на Балкану, који неминовно мора планути ако се Србија, затворена са свију страна, буде нагонила на срамно понижење. Србија, која је окружена елементом српским са којим чини народ од 10,000.000 душа, кад буде повела рат да брани своју егзистенцију, довешће у питање мир не само на Балкану већ у Европи, која већ четрдесет година стрепи од хегемоније Немачке и повија се, после смрти Бизмаркове, под ударцима срама и понижења не само на дипломатским турнирима, већ и на конкретним повредама јавних међународних аката, које је Европа потписом својим гарантовала. У времену кад се, поред наци-

оналне свести, на западу буди свест о социјалним правима, надамо се да ће се између ове две струје моћи да нађе спрега и да се средњевековне предрасуде тевтонског и аустријског племства сломе и за Европу уништи принцип да је сила јача од права.

При изради ове расправе служио сам се извесним подацима статистичким, које су ми дали г. Dr Др. Ђурић шеф наше статистике и г. Алекса Поповић, главни марвени лекар, којима за то изјављујем захвалност. Подаци су г. Ђурића из: Oesterreichische Statistik. Herausgegeben von der K. K. Statistischen Central-Commission, — Statistik des auswärtigen Handels der Oesterrechisch- Ungarischen Monarchie im Jahre von 1882—1890 и из дела Hauptergebnisse des auswärtigen Warenkehren Bosniens und der Herzegovina im Jahre 1907. Herausgegeben von der Landesregierung für Bosnien und die Herzegovina. За остале табеле узео сам материјал из објављених до данас наших „Статистичких годишњака“ и „Прегледа спољне трговине српске“.

УВОД

Аустро-Угарска је, после ратова за талијанско ослобођење изгнана из Италије, изгубила питомине Ломбардије и потрошачку пијацу талијанску, а ускоро је после рата са Немачком изгубила ранију хегемонију међу државама немачким и положај у велико створеној царинској области скоро уједињене Немачке 1870 године, и стога је неминовно упућена била на Балкан. За време полузависних дунавских кнежевина и све до Берлинског Уговора, положај је Аустро-Угарске према поменутим државицама и осталим турским областима на Балкану био регулисан капитулацијама, које су све европске државе доводиле више мање у идентичан положај, како политички тако и економски. Једино близина суседне монархије давала је превагу њој над осталим државама у трговини, а нарочито изузетних права није имала.

Немачка је свесна била, да Аустро-Угарској мора обезбедити у Берлинском Уговору нарочите повластице за Балкан ради продирања германског и скретања Аустро-Угарске од претензија на положај, који је раније имала у савезу немачких државица. Аустро-Угарска је, мимо јавне одредбе Берлинског Уговора, покушала нарочитим тајним уговорима, који се данас знају, да од Турске за окупиране провинције задобије веће концесије од оних које је Берлински Уговор дао, а да тајном конвенцијом са Србијом не само скрене за 30 година политичке аспирације српског народа са Босне и Херцеговине, већ да осигура основице и погодбе повољних економских односа са Србијом.

Цео период од Берлинског Конгреса до данас: образовање тројног савеза, трансакције са Русијом ради реформних акција у Македонији, уплетање у унутрашње ствари Србије и Бугарске, потпомагање разних аспирација, које су ишле на међусобне раздоре међу балканским народима, био је успешно завршаван уз иркос неуморне и напорне борбе независних држава балканских да се одупру често јавним а најчешће тајним радовима Аустро-Угарске дипломације. Два су успеха аустро-

угарске политике неоспорна: рат српско-бугарски и она крвава борба међу народима у Македонији, поред створене наше економске стагнације. Све је ово могло имати успеха стога, што је окупацијом Босне и Херцеговине једна велика сила европска ушла међу мале, неразвијене и још слабе балканске народе. Средства која су стајала на расположењу Аустрији далеко су обилатија била од срестава држава које су тек започеле свој државни живот и које су, поред своје скорашњости, имале вазда масу несређених унутрашњих питања, која су природом својом давала повода мешању и осигуравале противнику успехе.

Положај створен окупацијом, постао је тежак Србији јер је целу њену западну границу посео био опасан сусед, који је раније само један део севера нашег држао. Српски народ је на Балкану, улазом Аустро-Угарске у Босну и Херцеговину, као клином био пресечен и од независне Србије изоловане су биле најсрпскије области. Та изолованост је тако далеко ишла да су све раније везе на пољу трговине, политике и друштвеног живота биле угушене.

Источну и јужну границу данашње Србије, после Берлинског Конгреса посела су два суседа: Бугарска и Турска. Овим се мењају економске погодбе и то на нашу штету. До 1885 год., трговински живот између нас и Бугарске био је доста јак, односи пријатељски и братски. Благодарећи упливу Аустро-Угарске у Србији, која је успела сугерирати опасност Србији од Велике Бугарске, тај се однос од тада мења, и може се рећи да ни сада није нормалан. Положај Аустро-Угарске у Турској, нарочито од кад је Немачка заузела нарочито место међу силама заштитницама турских интереса, готово је био тако искључив, да су нам могуће повластице и добре погодбе у правцу југа биле увек ускраћиване радом политике Аустро-Угарске.

Србија је после окупације кроз кратко време била опасана готово са свију страна Аустро-Угарском. Са западне стране између нас и Аустро-Угарске била је природна граница, са истока и југа је граница Бугарске и Турске према Србији вредила толико колико јој се вредности хтело дати наклоношћу Аустро-Угарске. На овај начин, као што ће се из ове расправе видети, цео период од 30 година Србију обележава као трабанта политике и економије суседне монархије. Наша је увозна и извозна трговина у рукама Аустро-Угарске; наш је провоз толики колико се на њега Аустро-Угарска смилује. Она је господар глав-

них путова кроз Србију, она господари железницом ка Солуну, која ни до данас није везана. са пристаништем солунским; она диригује воденим путем Савом и Дунавом, нарочито Ђердапом; она српски извоз за цео остали свет обележава као свој, вршећи картирање у Бечу и Пешти; она спречава Србији улаз у савез тарифско-железнички; Аустро-Угарска сваким кораком својим иде на то, да прво Србију а затим цео свет убеди, да нама нема другог излаза већ да уђемо у царински савез са њом, после чега није далеко ни до политичког јединства са њом, што су већ раније неки од наших државника истакли као спасоносну идеју за решење питања Српства.

После промене политичких прилика у нас и стварања нових констелација савеза великих сила у Европи; пред расклиматаним тројним савезом; пред резултатима неоспорног успеха Србије последње три године у економском сукобу са суседном монархијом; после немогућности да спречи српско наоружање и пред изгледима да ће Србија бити у могућности да изађе на Јадранско Море — Аустро-Угарска је нашла, да јој само окупирање Босне и Херцеговине није више тако згодно за извођење својих планова, зато је и извршила анексију, са које, као своје нове територије, коју ће јој по њеном очекивању признати Европа, помишља на даље окупирање балканских а у првом реду српских покрајина. Намера је њена, која се може и сузбити: да Србији створи још незгодније погодбе, нарочито у први мах економске услове опстанка а српском племену да дâ новим положајем својим међу балканским државама нов удар који ће сваку наду на уједињење убити. За извршење ове бруталне повреде једног међународног акта она је изабрала моменат кад нов савез енглеско-руски није окончан, кад се Турска налазила у фази уставној; Србија у периоду започетог финансиског, економског и војног јачања; кад је Русија стајала пред зајмом за наоружање и кад је аустријски савезник Немачка била у најбољим приликама да Аустро-Угарској помогне. Но поред свега тога надамо се, да моменат није незгодан ни за Србију, и да ће идеја о уједињењу Српства, која је данас целом свету позната, и опасност по опстанак данашње Србије, пробудити у пријатељских великих сила интересовање за нас и због њихових интереса јаче по што је случај био у Берлину 1878 г., кад није у првом реду панславизам дао Енглеској да види одакле опасност долази.

Српски је проблем, поводом анексије, широм целе Европе истакнут јасно. Незгоде у које је Србија доведена, ако се анексија призна и Србији не даду никакве накнаде, не због анексије, но као услови да се мирно и правилно може развијати, разумљиви су целој Европи, као неминовна потреба опстанка данашње Краљевине, зашта се све на коцку ставити мора. Економске компезације, не оне о којој Европа говори, већ које потура Аустро-Угарска Србији, да јој живот осигура и покренуле су писца ових редака, да покаже да оне у себи немају ничега што може данашњи незгодан положај начинити сношљивијим. Све оно, што је Аустро-Угарска од економских користи у прошлости пружила Србији, биле су мере које су изазвале колосално стагнирање у нашем животу и човек има само надприродним напорима и психофизичким особинама расе српског народа приписати, што је сачувао ово парче земље и показао, поред свих незгода, извесне и то стварне и неоспорне успехе.

Из борбе, коју је српски народ водио противу политике аустро-угарске, изнећемо само оне одељке, који имају везе са радом око срећивања услова међусобног трговања од окупације Босне и Херцеговине до данас. Прећи ћемо преко упоређења културног рада аустро-угарског у Босни и Херцеговини по добивеном мандату за окупирање, јер је доста расветљено и показано да је он био ништаван и убитачан по народ окупираних провинција, који је део српског народа. У расправи г. Цвијића о анексији Босне и Херцеговине истакнут је тај рад и обележен као рад у колонијама, где се врши брутална експлоатација заузетих провинција. Он је изнео да је све оно чиме се цивилизација може да обележи, као што су путови и железнице, више начињено због стратегијских смерова и колонијалне експлоатације, а не да се створи веза Босне са суседним државама и тиме даду средства за бољи живот тамошњег становништва. Поменути је писац јасно доказао подацима да се у аграрно питање није ни ушло, већ је задржан турски систем из године 1859, погоршан тиме, што примену његову врше чувени чиновници аустријски, тај једини остатак средњевековног апарата чиновничког, који почива на грубој сили и не зна за народна права. Просвета је мизерна, а писменост најназаднија међу областима Балканског Полуострва. Доказано је да се досељава и туђински елеменат на рачун урођеника, који или стагнирају или опадају, не могући се аклиматисати апсолутистичко-клерикалном режиму,

чије су последице свуда биле исељавање домородаца. Нећу се овде много заустављати на укинутим путовима у Босни и Херцеговини, који су их везивали са Србијом и обе земље са Јадранским морем, јер је и то познато и то доста целом образованом западу, који ни сањати није могао, да ће Аустро-Угарска од Босне и Херцеговине за 30 година, од како траје њена окупација, направити овакав пустош.

У овој ћу расправи изнети даље статистичке податке, колико нам на расположењу, стоје за рад Србије са Аустро-Угарском пре и после окупације, за везу Србије и Босне, и обе провинције са осталим земљама нашег полуострва и суседне монархије. Изнећемо даље све незгоде и репресалије, које је Аустро-Угарска према Србији предузимала за време трајања трговинских уговора, као и последњу борбу око грађења данашњег уговора, што чини прву фазу нашег економског ослобођења испод уплива аустро-угарског.

Закључак ће ове расправе бити у изнетим правим и нужним условима за наше економско па и политичко напредовање. Изнећемо проблем у свој његовој опширности а и његова привремена решења, која могу донекле задовољити очекивање Европе да не буде заплета на Балкану. Ако се пак не буде изашло на сусрет ниједном решењу, које неће нашу егзистенцију доводити у зависност од Аустро-Угарске, онда ће судар бити ту и чинило се ма шта, он се избећи неће моћи; јер где су битни интереси физичког опстанка једног народа доведени у питање ту се много не размишља на последице учињеног корака и Србија ће све чинити да за се ову загушљиву атмосферу здравијом замени.

Овом расправом желим убедити читаоце, да је за економско напредовање Србије, ако жели остати Пијемонат Српства, идеја о царинском јединству са Аустро-Угарском судбоносна. Јединство је царинско потребно са балканским државама, за јачање Србије, и тамо је оправдано, јер то царинско јединство образују народи истог економског нивоа, те узајамне експлоатације неће моћи бити. Царинско јединство са Аустро-Угарском је ортаклук између капиталисте и радника у модерној индустријској периоди, између силног и богатог и слабог а још довољно неразвијеног народа. Привидно је царинско јединство било у првом нашем трговинском уговору од 1881 године, који је дао најбедније резултате нашег узајамног трговања. За јачање и сна-

жење наше земље су најопаснији економски положаји, који су до скора омогућивали јак политички утицај Аустро-Угарске у Србији и тим створили чак и предрасуду, да је за нас била највећа концесија што смо живу стоку могли увозити у суседну монархију. Резултат је овога било страховање од могућег економског рата између нас и Аустро-Угарске, што је све владе у нас доводило до очајања, те су попуштања ишла на уштрб наше велике идеје о уједињењу Срства. Уговори са најтежим погодбама, без икаквих концесија, биће за Србију спас. Они ће дејствовати двојако: прво што нећемо дати никаквих концесија Аустро-Угарској, и друго, што ће настати велика експанзија латентне снаге нашега народа, ако буде приморан упутити се другим пијацама и служити се другим путовима мимо старе, који су га само у Аустро-Угарску одводили. Царинско јединство данас са Аустро-Угарском могу само ограничени људи проповедати или оне будале, који помишљају да ће Аустрија још моћи што допринети каквом јединству нашег племена. Политика Аустро-Угарске, на принципу традиција средњевековне аристократије и свештенства католичког, само може добити мисију пијонира германског на рачун словенског елемента потпором и потиском великог народа немачког, али ни у ком случају неће бити мост за уједињење Срба и превагу словенске мисли у хабсбургшкој монархији.

На крају овога увода помињем да економске користи може Србији дати само Европа, ако призна поредак који анексијом Босне и Херцеговине хоће да се заснује. При новој ревизији Берлинског Уговора, који је последњим повредама изгубио сваки значај, Србији се морају дати територијалне накнаде за везу Србије и Црне Горе, за везу Србије са морем преко наше територије, или у крајњем случају преко територије не Аустро-Угарске, чији се неутралитет има осигурати гаранцијама европских великих сила. Само нашим излазом на море биће довољно осигурани услови живота Србије и мир на Балкану, а са тим и европски мир биће огарантован. Потпуно решење питања је у уједињењу срства, јаком сриском народу уједињеном, што се може извести преко данашње Србије, ојачане економски и културно, и пријатељи наши са запада могу само у томе наћи довољно јемства да се спречи надирање германско са севера на југ, да се сачувају и Балканско Полуострво и обале Средоземног Мора од надмоћности нове, културе која са собом носи окупације и уводи колонијалну политику у европске провинције.

СРБИЈА И АУСТРО-УГАРСКА У ОЧИ АНЕКСИЈЕ.

Питање о анексији занимало је Аустро-Угарску одавно. Било је само тешко изабрати згодан моменат кад ће се анексија прогласити, и тај је тренутак изабрат пред овим догађајима: уставним покретом у Турској, ненаоружаном Србијом и започетим савезом енглеско-руским. Вредно је овде истаћи неколико важних момената из блиске прошлости о раду Аустро-Угарске на Балкану а поглавито према Србији, за коју је позитивно уверена била да ће најјачи протест уложити противу њеног бруталног акта.

Кад је 1897 уговор између Аустро-Угарске и Русије закључен и обновљен састанком у Мирцштету (1902), углављен је аранжман за балканске ствари и ударен основ за реформну акцију великих сила у Македонији, да се по чл. 23. Берлинског Уговора створе услови за ред и поредак у тој покрајини Турске, у којој су били учестали нереди и крвопролића. После тих аранжмана дошао је рат Русије са Јапаном, који је Русију прилично оштетио, али је код западних сила, нарочито код Енглеске, пробудио осећање праве опасности од Немачке, најјачег савезника Аустро-Угарског. Прошле године почело се радити на новим реформама у Македонији, за што је иницијативу узела Енглеска. Учињени су први кораци за споразум и савез Енглеско-Руски и одмах после ревалских састанака год. 1908 јавио се јула месеца исте год. младотурски покрет, који се завршио прокламовањем уставности. Тај покрет, вероватно је нашао постицаја код оних, који нису најбоље гледали на нов реформни покрет и рад великих сила у Турској, као што је због своје природе био одобрен и поздрављен од Француске, Енглеске, Русије и Италије, које су виделе да је, и поред тога што је наперен против њиховог рада, ипак појава која се мора прихватити ради боље судбине хришћана у Турској. Обрт који

је наскоро узео тај покрет, споразум ново уставне Турске и Аустро-Угарске, поводом Босне и Херцеговине, даје најбоље уверење о правилности изнетог гледишта.

Аустро-Угарска је по истеку нашег трговинског уговора почетком 1906 год. ставила Србију у неуговорно стање које, може се рећи, и данас траје. Она је очекивала да Србија буде саломљена и нарочито финансијски рујнисана и доведна у немогућност да закључи зајам за своје недовршено наоружање. Сви покушаји, да се зајам закључи и наоружање изведе у Аустро-Угарској, осујећени су и Србија је добила зајам и отпочела своје наоружање ван Аустрије. Кад на овом пољу није могла постићи жељене успехе, да Србију саломљену доведе пред чин анексије, она је почела сејати интриге између Србије и Бугарске, и да нису све мере предострожности усвојене с наше стране, да се на изазивања од стране Бугарске не одговори по очекивањима Аустрије, извесно се је могло почетком 1908 год. доћи до заплета.

Овим очекиваним заплетима између Србије и Бугарске предходило је сондирање Европе за анексију експозеом барона Ерентала о железници кроз Санџак. Како је Србија после експозеа барона Ерентала истакла питање о грађењу јадранске железнице, која је толико пута Аустро-Угарска ометала и створила читаву буру у Европи поводом јасних жеља аустро-угарске монархије о даљем продирању на Балкан, Аустро - Угарска је повукла свој предлог привидно, да би могла омести већ готово приведене крају наше претходне радове за образовање финансијског синдиката за јадранску пругу. Да би сузбила пред Европом српске жеље о јадранској железници, она је потпомогла бугарски захтев за везу Бугарске преко Ћустендила са солунском пругом и везу Грчке преко Ларисе и Солуна, јер јавно није могла говорити противу нашег пројекта, који је дошао после политике Еренталове о економској вредности санџачке железнице.

Поменути су се догађаји брзо низали један за другим, тако да је у изгледу било да се Аустро-Угарска због Босне и Хрцеговине, после уведеног Устава у Турској, нађе у једној формалној аномалији, због које би се питање босанско, које је међународне природе, истакло само на тапет, најзгодније у самом парламенту турском. Потреба да се Босни да Устав од европских сила или да се Устав турски примени на њу, јер је суверенство султаново Берлинским Уговором гарантовано, а

с друге стране брзина са којом су се нови савези стварали и довршивало наоружање Србије, а и неиспуњене наде да Европа неће прихватити уставни покрет у Турској, који за неко време беше потиснуо Немачку а са њом и Аустро-Угарску са положаја на коме је неколико деценија била, све је то нагнало Аустро-Угарску, да прогласи анексију пре рока, који беше одредила у јубиларној години, да њоме заврши свечаности у част цара Фрање.

Рад до данас, од како је прокламована анексија и Србија отворено уложила протест код великих сила, био је на томе да Европа на конференцији процени догађаје и нов поредак, који је створен услед анексије. Тражња је Србије била да се њена права, повређена и окрњена, накнаде територијалним проширењем, које је једино могло дати гаранцију нашој независности уз аутономију Босне и Херцеговине, која понајбоље то зајемчава. Велике силе, све сем Немачке и Аустро-Угарске, биле су на нашој страни. Страх од могућег рата налагао је великим силама да Србији упути савете о мирољубивом држању, неизазивачком, чему је она верно до данас следовала, и велике силе, на челу којих је Русија, нису нерадо гледале делимично споразумевање Бугарско-Турско и Турско-Аустро-Угарско. Кад су ова два последња питања, прво начелно а друго већ дефинитивно, свршена била, силе су учиниле преко Русије, а за тим свака за се предлог да се Србија одрече територијалних компезација и да своје питање пренесе у њихове руке. Србија се и томе одазвала остајући на становишту, да је питање анексије европско питање, и да се концесије само од Европе Србији могу да пруже са довољно гаранције за нов положај у који је наша земља дошла после извршеног чина у Босни и Херцеговини.

У међувремену посредовања великих сила, да се Србија склони на корак, који би омогућио пристанак Аустро-Угарске и Немачке за конференцију, Аустро-Угарска се обраћа Србији актом о нуђењу на преговарање за „нов трговински уговор“, јер су обе владе у суседној монархији због држања Србије од 22-ог септембра пр. год., морале већ начињени уговор, који је провизорно трајао, повући не износећи га пред своје парламенте. Овај је корак био и сувише јасан, он је имао тенденцију да Србија поводом уговора трговинског наиђе на преговарања о анексији, и да Аустро-Угарска, по окончању преговара са Србијом и по свршеном већ аранжману са Турском, из-

вести Европу, да су сви заинтересовани признали ново стање Аустро-Угарске у Босни, надајући се да би Европа онда прешла преко свршеног чина и признала га без конференције. Одговор је наш дат и он се креће у границама већ изнетог гледишта на питање о анексији, да је оно међународне природе, а за уговор се тражило да се, пошто је потписан и привремено трајао, ратификује или одбаци у парламентима; како би се знали прави узроци незадовољства уговором, што би нас за будуће наше преговоре боље припремило и јасније одредило.

После наше циркуларне ноте и одговора на позив из Беча за преговарање за уговор, настали су критички тренутци за мир европски. Снажно потпомогнута Аустрија од свога савезника, Немачке, тражила је да се Србија или у њено име Русија, која је водила прву реч у име великих сила: Француске, Италије и Енглеске за конференцију, одреди и да каже одобравали анексију или не. Русија је предала била мандат Енглеској, да она са Аустријом нађе формулу, коју би Србија имала усвојити да се спор оконча између Србије и Аустрије, пошто је то повод одлагању конференције. У току преговарања Русија је известила Беч да признаје анексију и формула је убрзо нађена, да Србија акцентира гледиште великих сила о анексији, да се поред одрицања од територијалних тражених накнада, придружи гледишту великих сила на анексију. Овде доносим текст оне ноте од речи до речи:

„17 марта 1909 год. предали су г. Министру Иностраних Дела посланици Немачке, Енглеске, Француске, Италије и Русије промеморију ове садржине:

„Посланици Немачке, Енглеске, Француске, Италије и Русије позивају, са највећим настојавањем, српску владу, да упути аустро-угарској влади ноту следеће садржине, коју им је част поднети јој. Битно је, да та нота буде преписана од речи до речи и отправљена у најкраћем року.

„Србија признаје да није била повређена у својим правима свршеним чином који је створен у Босни и Херцеговини, и да ће се, према томе, саобразити онаквој одлуци, какву силе буду донеле у погледу чл. XXV Берлинског Уговора. Одазивајући се саветима Великих Сила, Србија се ангажује, још од сад, да ће напустити држање протествовања и опозиције, које је заузимала према анексији, од прошле јесени, и ангажује се, сем

тога, да ће променити правац своје садашње политике према Аустро-Угарској, те у будуће одржавати са њом односе доброга суседа“.

„Према тим изјавама, а верујући у мирољубиве намере Аустро-Угарске, Србија ће повратити своју војску у стање, у коме се налазила у пролеће 1908 године, у погледу њене организације, дислокације и бројног стања. Она ће разоружати и распустити добровољце и чете и спречиће образовање нових нерегуларних јединица на својем земљишту“.

Посланици Немачке, Енглеске, Француске, Италије и Русије сугерирају, сем тога, српској влади, да на чело те ноте стави увод приближно овако састављен:

„Позивајући се на ранију, ноту српске владе Аустро-Угарској влади, а ради отклањања сваког неспоразума који би могао отуд проистећи, Посланик Србије је добио наредбу да дâ ова објашњења ц. и кр. Министру Спољних Послова“... (следује текст ноте).

Посланици Енглеске, Француске, Италије и Русије, саопштавајући ово што претходи по наредби и у име својих влада, овлашћени су да известе српску владу, да је ц. и кр. Министар Спољних Послова, у току разговора са Представницима Енглеске, Француске, Италије и Русије у Бечу, изјавио, да Аустро-Угарска не жели ни на који начин вршити притисак на Србију, нити спречавати нормално развијање њене одбранбене снаге и да је дао најизречнија уверавања да аустро-угарска влада не намерава никакав напад на Србију ако се ова разоружа, и да нема никакве намере да наноси повреду њеној независности, њеном слободном развијању, безбедности и интегритету њене територије.

17 марта 1909 год.

По одлуци Министарског Савета од истога дана наређено је краљ. Посланику у Бечу да цар. и краљ. аустро-угарском Министру Иностраних Дела преда вербалну ноту садржине какву су силе у горњој промеморији предложиле.

Пред овом нотом дошла је понуда из Беча да се привремени трговински односи регулишу овлашћењем, које су парламенти дали аустријској влади, а то је на основици највећег повлашћења. За нас је ова база била без икаква значаја, јер би осујетила цео наш увоз сточних продуката и његов провоз

преко Аустро-Угарске и с наше је стране учињен предлог за увођење целог уговора, који је шест месеци привремено вредео. Ово се последње није усвојило и Србија је од 19-ог марта 1908 године ушла поново у неуговорне трговинске односе са суседном монархијом.

Све што се може очекивати за уговор, то је да се дође до економског рата између нас и Аусро-Угарске, али и тај рат не може спасти Аустро-Угарску да због чина анексије избегне оправдану осуду европских сила, које ће спремније бити да, у будућем каквом судару, изађу на сусрет догађајима.

ТРГОВИНСКИ УГОВОРИ СРПСКО-АУСТРО-УГАРСКИ

I

Географски положај Србије ново створеном Бугарском и окупацијом Босне и Херцеговине постао је тежи по интересе наше економске но што је случај раније био. Тај незгодан положај бацио је Србију у сверу економских интереса суседне монархије из које се ни данас још није отргла. Услуге привидне, услед незгодног положаја Русије на Конгресу Берлинском, које је Андраши учинио Србији, наметао је нове дужности владама српским, које су једва сачувале нашу отаџбину од благовољења аустријских влада.

После српско-турских ратова из 1876 и 77-ме год. и руско-турског, кад се имало на Конгресу Берлинском 1878-ме год. да одлучи шта се има Србији доделити од онога што је од Турака освојила, положај је ондашње кнежевине био врло тежак. Србија упућена од Русије да се обрати Аустро-Угарској, као држави која јој једино може осигурати како територијалне тако и економске накнаде, нашла се пред тешкоћама, које су велике стога, што је Србија имала очекивати помоћи од онога, чији се интереси опиру егзистенцији њеној.

При поласку за Беч Ристић је већ у Бечу чуо од Андрашија, да ће прихватити аспирације за територијалном накнадом, без Ново-Пазарског Санџака, у правцу југа под погодбом, да Србија да̂ извесне обавезе за трговински уговор. Наговештено је већ о царинској унији и војној конвенцији и стављено до знања, да се са Србијом имају да начине још неке конвенције: жељезничке, за пловидбу, регулисање Ђердапа. Напоменуто је

да се експлоатација железница повери барону Хиршу, а Србији осигура аутономно законодавство железничког надзора. Детаљно је о принципима ових економских тражења упознао Ј. Ристића Швегел, на основу чега је Ристић известио владу и Кнеза, да све ово што је у Бечу чуо јасно показује, да је Србија по свему додељена сфери аустријског уплива и то довео у везу са оним уговором у Рајхштату између Аустро-Угарске и Русије, који се онда назирао а за који се данас зна да је саграђен пре Руско-Турског рата, а којим је дат начелно пристанак на окупацију Босне и Херцеговине, што је и био повод да се Србији од стране Аустро-угарске према Босни дозволи само дефанзива.[1]

Према чл. XXXVII Берлинског Уговора, остао је однос трговинско-политички Србије према Аустро-Угарској нерасветљен. Поменути члан забрањује наплату провозних царина од робе, која се провози кроз Кнежевину. Све трговинске погодбе које су вреде раније остају у важности док се новим уговорима не измене односи између ондашње српске Кнежевине и заинтересованих сила.[2]

8 јула 1878 г., за време трајања самог Берлинског Конгреса, учињена је између Аустро-угарске и Србије погодба о уређењу жељезничких, царинских и бродарских односа, где су обухваћени основи будућег трговинског уговора и раду на царинском јединству, зашта Андраши пред сâм Конгрес рече Ристићу, да неће много наваљивати и да Србију оставља да о томе размисли више.[3] Ове су се жртве тражиле од Србије за аустријско заступање на Конгресу. Наша је Народна Скупштина, што су у много већој мери за онда биле побуде политичке но економске а и што је била опозиција у дуалној монархији да се изведе замисао царинског јединства, ову ствар спречила.

Српска је влада закључила у току 1879. год. привремени уговор са Великом Британијом, са правом највећег повлашћења поред других сличних уговора и тим је довела у противност погодбе из 1878 год. углављене поменутим уговорима са Аустро-Угарском и начинила брешу у оном стању, које јој је члан XXXVII

[1] Ј. Ристић, Дипломатска историја Србије. Београд, 1898., стр. 162—164.

[2] О трговинском уговору између Србије и Аустро-Угарске Монархије закљученом 1 марта 1908 г. у Бечу. Стр. 115—122.

[3] Ј. Ристић, Диплом. историја, Стр. 171.

Берлинског Уговора, на пољу њеног економског живота, стварао. Како ово Аустро-Угарска није примила то је у дефинитиван уговор са Енглеском 7-ог фебруара 1880 г. унета рестрикција за олакшице, које ће доцније Србија моћи да дâ суседним државама. Изменом нота 7 фебруара 1881 између нас и Аустро-Угарске утврђено је да се ове рестрикције односе само на олакшице, које се имају дати аустро-угарској империји у смислу њених уговора са Италијом и Румунијом.

Све је ово успоравало грађење уговора са суседном монархијом и један нов случај, а то је право дато уговором Британији, да за извесне артикле, који су њу интересовали, има да плати царину 8% ad valorem, а остала роба да бира између 10% ad valorem или царина из наше специфичне тарифе, довео је до прекида. Аустро-Угарска је на основу уговора закљученог са Портом 29 марта 1862 тражила од Србије највеће повлашћење за робу аустро-угарског порекла, према свршеним уговорима и нашим аутономним ставовима, који нису некорисни и тешки били за робу аустријску, што је влада Србије одбила одредбама Берлинског Уговора, где се под status quo има да разуме стање, које је вредело док тај уговор није био закључен а после њега се нарочитим уговорима између Србије и осталих држава за трговање има стање да одреди. Кад је Аустро-Угарска припретила са 10% царине на српски увоз, одбила обнављање преговора за уговор, тражећи да се призна њено гледиште о највишем повлашћењу, Ристић је одступио и Србија је преко Ч. Мијатовића, који је заменио Ристића, 26 октобра 1880, дала суседној монархији тражено задовољење. Наскоро после доласка нове владе уговор је закључен између Србије и Аустро-угарске 6 маја 1881, који је допуњен још неким уговорима, који ћемо доцније поменути.

II

Пролазак Ристића кроз Беч и његово кратко бављење у њему приликом његове мисије за Берлин изнело му је јасно слику нових фаза, кроз које наша земља у будућности има да прође. Захтеви Аустро-Угарске о обавезама нашим за будући економски и политички живот Србије доводили су до очајања ондашњу владу Кнежевине Србије, чија је независност тек призната Берлинским Уговором. Закључена конвенција о обавезама Србије да без одобрења суседне монархије не сме градити ни

трговинске уговоре са иностранством, нагнала је Ристића да својим падом створи Србији основице за самостално опредељивање њено у свима питањима једне независне државе па и у питањима склапања трговинских уговора са иностранством. Закључен уговор између Србије и Енглеске, био је и први уговор наш и први акт, који је Аустро-Угарској показао да је Србија разумела све опасности од конвенције и обавеза на које је пристала, поред оних тешких услова којима се мора покорити и које је Берлински Уговор наносио. Тим првим уговором трговинским енглеско-српским, на основици највећег повлашћења, Србија је покушала да се ослободи туторства свога суседа, али се је, као што ће се доцније видети, стварно само на покушајима свршило.

После пада Ристићевог и доласка кабинета Пироћанчевог (1880 г.), ускоро је закључена тајна политичка конвенција између Аустро-Угарске и Србије (1881).[1] За ову су конвенцију у Србији у прво време знали Краљ Милан и Чеда Мијатовић. Она је продужена год. 1889 пред абдикацијом Милановом.[2] За време намесништва са њом је био упознат Ристић, ондашњи први намесник а после 1-ог априла 1893 год. за њу је знало више личности, јер је предата ондашњем председнику Докићу. Рок је конвенцији истекао 1894 г., кад је требала бити продужена, но ускоро враћање Краља Милана у Србију и без продужења било је довољно јемство за Аустро-Угарску да ће она вредети. Та је конвенција данас објављена и без ње се многе појаве, а нарочито односи економски и прошлост наших националних аспирација не би дали разумети.

Главни су основи ове конвенције гаранције дате од стране суседне монархије династији Обреновића за одрицање Србијино од Босне и Херцеговине и обавезе да се никакви уговори па ни трговински без дозволе Аустро-Угарске не могу градити. Измену је ове последње тачке издејствовао једва Пироћанац и Србија привидно добила неко право самоопредељивања у грађењу трговинских уговора. Да је то право било привидно показаће нам све, што ћемо у овој расправи изнети.

Овакав је био почетак независне Србије. Знало се јавно за акт Ристићев о грађењу уговора са Енглеском, али се дуго

[1] Ст. Протић, Тајна Конвенција између Србије и Аустро-Угарске.

[2] ibid.

није знало шта је сметало Србији да се отргне загрљаја Аустро-Угарског, која ју је носила кроз тридесет година као посве зависну земљу у погледу економских услова њеног напредовања. Из књиге: „Последња година спољашње политике Књаза Михаила“ од Јована Ристића[1] значајно је, да он још 1880 год. предвиђа да се Србија никаквом добру нема надати од Аустро-Угарске и да би нам само један дужи економски рат, који би Србију изоловао од суседне монархије, дао нове и боље погодбе за економски па и политички живот наш.

III

Први и други трговински уговор Србије од 1881 и 1893 год., грађени су за режима тајне конвенције. Разлике су економске у овоме готово врло мале. Први уговор обухвата идеју царинског јединства, што је Аустро-Угарска још првих дана после Берлинског Уговора изнела и то у великом пограничном саобраћају датом Србији. Један и други период дају извоз живе стоке на одређена тржишта Аустро-Угарске по одредбама ве-

[1] „Господару,

У преговорима, који су са Аустро-Угарском отпочети о закључењу трговинског уговора изненађени смо претенсијом, коју је аустро-угарска влада изнела на среду, захтевајући, да јој се од наше стране призна право највећма повлашћене државе на основу уговора, који је она закључила са Турском 1862 год.

Влада Вашег Височанства, сматрајући само Уговор Берлински као правну основу садашњег међународног положаја Србије, држала је, да је у праву одбити сваку претенсију која би се доводила из уговора са отоманском Портом закључених.

Не смерајући, међутим, ни којим начином, ни суседну монархију да искључи из положаја, који другим државама признаје, влада је изјавила готовост да закључи и са њом, као што је учинила и са неким државама привремену конвенцију на основи највећма повлашћених држава.

Ну Аустро-Угарска је одбила ову понуду са тога, што је она обухватила начело узајамности. Тиме је обелоданила, да не смера на положај највећма повлашћених држава, но да хоће, ма којим начином, да заузме у Србији положај искључив, привилегисан. Ову је тежњу она још јасније обележила, кад је Аустро-Угарски министар иностраних дела положио посланику Вашег Височанства у Бечу захтев, да дамо изјаву, макар и не помињали турских уговора, да ће „Србија и од јако респектовати право Аустро-Угарске на положај најповлашћеније државе као што га је и до сад респектовала“. Ну пошто нам је Аустро-Угарска потом једном већ објаснила, да ово право изводи из Турског уговора, а с друге стране она не пристаје на узајамност, то влада Вашег Височанства налази, да би се признањем таквог права у ма

терминарне конвенције, које садржавају у себи наређења да је та грана нашег извоза била увек у зависности од воље влада аустро-угарских. Први су нам уговор израдили аустро-угарски делегати без сарадње наших и он је примљен по категоричној наредби ондашње владе издатој нашим делегатима, без дискусије. Други је уговор грађен по свестраној оцени услова под којима се реципрочне користи оцењују при грађењу уговора, али се извесно рећи може, да и ако у њима има знатних успеха за осигурање нашег извоза, ипак су све одлике првог уговора ушле и у други.

Први и други уговор одликују се ниским ставовима за увоз аустро-угарски. Карактеристика је за наш извоз у томе, што је дозвољен и нелимитиран увоз живе стоке, али под тешким погодбама, што је изазивало честе забране, кад год би спољна политика Србије желела да скрене из свере аустро-угарске. Овде напомињем у главним цртама резултате рада од 20 година по одредбама ових уговора, а доцније ћемо се исцрпно вратити на цифре које ће оправдати наше наводе. Аустро-Угарска

којој форми нанео тежак удар и младој независности Србије и материјалним интересима њеним, па не може и не сме да га призна. То најмање могу и смеју учинити они људи, који су били срећни да окружавају Престо онда, кад сте ви, Господару, развили заставу независности; људи, који су већ напили на путове, који, по њиховом мишљењу, имају одвести Србију и до економске независности; дакле, на против, они држе, да би признање претенсија Аустро-Угарских дубоко поткопало ту независност. И заиста, привремене трговинске конвенције закључене са другим државама изгубиле би значење своје према привилегисаном положају, који би се признао Аустро-Угарској. Никоја држава не би више имала интереса, да са Србијом закључује трговинских уговора, јер они не би могли никада у живот ни ступити, па ни сама Аустро-Угарска, јака својим изузетним положајем, не би имала интереса, да тај уговор закључи, јер би се користила и са данашњим нашим ђумручким стањем, које јој годи, и свима уговорима, ако би каквих Србија с другим државама закључила, бирајући из њих, по својој привилегији, најповољније стипулације за себе.

Коначни ресултат тога стања био би, с једне стране озакоњен економни монопол Аустро-Угарски у Србији, а с друге, укоченост, под којом би пала и последња нада на економну еманципацију Србије.

Ми смо се, Господару питали, да ли има изгледа, да би Србија концесијом, која јој се тражи, дефинитивно задовољила суседну монархију? У вези управо са овим гледиштем и добија ово питање виталну важност за Србију. Концесија, која се сад тражи, била би само почетак читавог једног низа концесија. После овога питања долази на дневни ред питање о слободној пловидби на Дунаву, Аустро-Угарска тражиће нам и ту концесије;

је била за увоз у Србију без конкуренције. Ниске тарифе и близина суседне монархије с погледом на квалитет робе аустро-угарске нису давале другим државама могућност солидне конкуренције. Наш је извоз за више од 20 година био у великој стагнацији и остао на извозу најгрубљих сировина: воћа, стоке и жита. Овом су припомогли још и други услови, који су загарантовани нарочитим конвенцијама, закљученим године 1881, које ћу мало доцније напоменути.

За време трајања ова два уговора Аустро-Угарска се постарала да буде господар наших тарифа железничких и да у место Србије говори на међународним конгресима тарифским. Од 1881—1905 Аустро-Угарска примајући српски извоз, била је делимички потрошач тог извоза, а за већи део посредник за Европу, што је и главни разлог да европска тржишта за нашу робу нису ништа знали. Аустро-Угарска је била господар кредита за увоз и извоз српски, она је била посредник и повереник српских трговаца за извоз и увоз. Филијали бечких и пе-

после тога искрснуће друго какво питање и т. д. Искуство које смо од Берлинског Конгреса стекли, довољно је, да нас уверн да апетит суседне монархије према Истоку расте, да њено пријатељство ми Источани, а нарочито Србија не можемо задобити. Пре а после мора Србија ући у политику отпора, одбране. Па ако то има бити доцније пошто се бесплодно поднесу толике жртве; пошто нам руке нашим пристанком буду везане; пошто ми изгубимо можда и право на потпору и благоволење других сила, које би вољне биле бранити нас, — онда је мудрије да Обреновић IV још сада својим патриотским гласом, повиче својим верним и послушним Србима: „Недајмо се, бранимо се.“!!!

Немамо се, Господару, ни мало бојати да бисмо у источном заплету били оштећени осуством аустријског пријатељства. Ако и нађе наш сусед интереса, да нам на којој тачки укаже своју потпору, он ће нам је скупо продати...

Ништа нас мање не би чекало у таквим евентуалитетима но — „унија“ ђумручка, „унија“ војна и т. д.

Ово су, Господару, мисли и разлози, којима сам нашао задахнуте министре Вашега Височанства, кад сам, по налогу Вашем, изнео пред њих ово питање у јучерашњој седници. Ја сам се трудио да све ове погледе верно ресумимишем. Налазећи за излишно да из њих изводим закључење, ја се ограничавам, да их поднесем на највишу оцену и коначно решење Вашега Височанства.

У Београду
9 октобра 1880 год.

Вашем Височанству слуга понизни
Јов. Ристић с. р.

штанских банака основани у Београду и агентурски филијали савлађивали су сав српски промет међународни — управо промет између нас и Аустро-Угарске. Како је Аустро-Угарска својом политиком железничком створила нарочите извозничке центре, од којих помињем у првом реду Фијуму, то је са највећом пажњом пратила све на Балкану, што би рентабилност њених пруга и значај њеног транзита умањило. Благодарећи тој политици солунска је пруга дуго била безначајна за српски извоз и како ни до данас није везана са пристаништем солунским има се још много чекати да она добије оно место у реду путева за наш извоз, које Солун по географском положају заузима. Пресечена веза са Босном, потпиривање раздражења између нас и Бугарске, нарочито после бугарског рата, који је у лицу Кевенхилера Аустро-Угарска и огласила и прекинула, и пресудна важност Немачке и Аустро-Угарске у Турској, бациле су Србију за поменути период само и готово искључиво на тржишта аустро-угарска.

Поред ова два трговинска уговора, Аустро-Угарска се постарала закључити 1881 г. и 1882 г. још и ове уговоре:

Конвенцију о пловидби	10/22	фебр.	1882.
Консуларну конвенцију	24/6	апр.	1881.
Конвенцију о наслеђу, туторству и т. д.	„	„	„
„ о узајамној помоћи у суд. делима	„	„	„
„ о издавању криваца	„	„	„

Ове конвенције нису ни до данас ревидиране и нашој жељи за грађење нових увек се опирала Аустро-Угарска. Њихово је трајање вечито продужавано новим уговорима, па и данашњим новим предвиђено је њихово важење. Како су сви ови уговори из оног мутног и тешког времена, сви носе на себи обележје изузетног положаја Аустро-Угарске према другим државама у питањима које ти уговори регулишу. Од свију најбедније су права која су Србији дата конвенцијом бродарском и железничком. Прва конвенција даје невероватно права аустро-угарском бродарству на српској обали и повластице да су за трајање тих конвенција по све ослобођене свих дажбина. Реципрочна права српском бродарству при пловљењу Дунавом и Савом у правцу Беча и Осека не наличе на обавезе које су Србији наметнути поменутим уговорима.

Овде је место поменути оптерећења српског извоза путем

Дунава при пролазу кроз Ђердап. При грађењу канала на Дунаву и ако је база за све радове била наша обала, и ако је један део обале ђердапске наш, Србија није била у стању добити никакве олакшице, већ је изједначена са оптерећењима које сносе све робе, које кроз Ђердап пролазе. Шта више спровођење бродова чисто српских није дозвољено без контроле њихових органа — лоцеа, што је толика сметња, да у случају каквог оружаног конфликта може бити посве немогућна пловидба српских бродова поред наше обале. Оптерећење робе при пролазу кроз Ђердап и нагони нас поред других разлога на излаз на море јадранском железницом, којој се до сада тако тврдоглаво одупирала Аустро-Угарска, јер ће она бити не само ривал Ђердапу, већ и путевима којима је до сада наш извоз и увоз ишао преко Фијуме упућиван.

На завршетку помињем да су оба ова уговора, једини српски уговори тарифски били, а свима осталим државама је давато право највећег повлашћења, према тарифским уговорима српско-аустријским.

IV

Кад је истекао рок другом трговинском уговору он је продужен до краја 1905 г., а кад су отпочели нови преговори за данашњи уговор прилике су се политичке у нас много измениле и биле повољније у нас за рад на новом уговору. Нису се изменили само прохтеви Аустро-Угарске, они су постали још нескромнији но раније и њена је политика почела агресивнија бити. Тајна је конвенција престала важити. Инаугурисана нова ера серијом закључених уговора од стране Немачке са државама, па и Аустро-Угарском, која је обележена високом заштитом аграрних продуката и готово прохибицијом извоза живе стоке, све је то давало нарочити облик новим захтевима Аустро-Угарске од Србије. Аустро-Угарска је хтела осигурати ранији положај у Србији захтевом да са новим уговором веже ствари које немају са трговином никакве везе и да поред тога Србији да уговор који ће по њиховом уверењу Србију ослабити и спремити је да уђе с молбом у царинско јединство са њом. У борби, коју је Србија водила са Аустро-Угарском за други уговор, ми смо изашли победиоци и ја ћу у кратко изнети овде како се преговори водили и како је у крајњем изгледу да се ова борба заврши.

Пре но што су отпочели преговори за нов уговор са Аустро-Угарском Србија је наградила са Немачком уговор тарифски али за мали број артикала. Србија је још била у преговорима за уговор са Бугарском и награђен је уговор о царинском јединству. Наши започети преговори крајем 1905 год. у Бечу ускоро су били прекинути из разлога, што је Србија смела са Бугарском правити царински савез, који је био већ озакоњен у Софији. Ни по каквом праву није Аустро-Угарска смела овакав разлог наводити, али је Србија из обзира доброг суседства, а и стога, што је стајала пред многим отвореним питањима, пристала, да би се прекинути преговори продужили, повући уговор са Бугарском. Ово је била велика погрешка. Преговори су продужени фебруара мес. 1906 год. и Србији у место продужења старог уговора дат је тако звани modus vivendi за трговање до дефинитивног уговора. Важност овог новог стања имала је трајати до даље наредбе (bis auf weiteres).

По овом начину трговања Србија је имала права на лимитаран увоз живе стоке, по унапред траженим дозволама из Пеште и Беча, које су се доста тешко давале. Ово је стање трајало свега четири месеца, до краја месеца јуна 1906 г., а почело је 4 марта 1906. Царињење стоке је било унето из нових минималних ставова њихове тарифе опште, што се знатно разликовало од ранијих царина.

Наскоро после овога, 5-ог априла 1906, (по новом) Аустроугарска је упутила меморандум ове садржине:[1]

Да би се дошло до праведне погодбе Аустро-угарска делегација износи ове захтеве:

1) да се тарифа систематска што више упрости;

2) да се текст тарифа брижљиво ревидира како би се дошло до јасних принципа тарифирања, имајући при том уједно у виду артикле састављене из више материјала, разнолико паковање, итд.;

3) одређивање будуће царинске квоте као и споредних дажбина који долазе у обзир према мерилу status-quo-а;

4) да се ујемчи принцип, да се при државним лиферацијама аустроугарски производи при једнакој цени и квалитету неће искључити. Ово последње нарочито би

[1] Дипломатска преписка о преговорима за трговински уговор с Аустроугарском. Издање министарства иностраних дела. Стр. 7. и 8.

важило за питање о лиферацији топова, која је сада у току, као и за давање лиферација соли, у којима се питањима ни према квалитету не може ништа навести на штету аустро-угарских производа.

Из штампане преписке измењаних нота истичем прво ово што је карактеристично, по жељи исказаној у тачци четвртој. Прве три су жеље да они ревидирају нашу општу тарифу, јер им се није никако свидела класификација која је у њу унета.

У нас је настала промена кабинета и одговор је дат на овај меморандум 9 маја 1906 год. Из тога одговора наводим ове пасусе:

„Српска влада испуњена најбољим суседским расположењима, жели ставити до знања Царској и Краљевској влади да је она и осим предусретљивости у питањима самог трговинског уговора, решена да у предстојећим државним набавкама, уз претпоставку једнаких цена и квалитета, задовољи индустрију аустријску и угарску у свему, изузимајући набавку артиљерије и артиљеријског материјала, где влада не може, поред најбоље воље, задовољити очекивања Аустро-Угарске према извештајима стручне војне комисије.[1]

Одговор је дат на нашу ову ноту 17/30 јуна 1906 год. и он гласи у изводу најважнијег пасуса:

„Али моја висока Влада мора, осим ових уступака у царинској тарифи да одобрење једног оваког царинског провизоријума услови и тиме, да Краљевско-српска Влада, пре ступања у живот провизоријума да писмену обавезну изјаву: да за време трајања његовог у питању набавака и то: како у питању топова, тако и у питању осталих индустријских набавака које смо досада узели у обзир, неће ништа предузимати, што би наше захтеве могло прејудицирати.

Ако се на ово не пристане modus vivendi престаје важити иначе се даје и ставља у изглед провизоријум трговински тромесечни, почињући од 5/22 јуна 1906“.[2]

Захтеви су Аустро-Угарске овде очити: да омете наше наоружање, грађење жељезница и добије приоритетно право у набавкама за време трајања новог уговора. На одговор Аустро-

[1] Дипломатска преписка и т. д., стр. 8.
[2] Дипломатска преписка и т. д., стр. 12.

Угарске српска је влада послала ноту 20 јуна 1906 г. из које вадимо следеће четири тачке:

„Основу која је предложена за споразум а од стране Царске и Краљевске владе може Краљевска влада примити са овим изменама:

1. Да се сви предложени ставови, пошто ови нису при преговорима дефинитивно утврђени, сматрају као провизорни, да не прејудицирају утврђивање ставова новог трговинског уговора;

2. Начелно нема оправдања да се у тарифи, која би имала важити само за време провизоријума чине какве било измене у уговору између Србије и Немачке;

3. Пошто је општа тарифа закон, а не постоји закон о привременом регулисању трговинских односа, то Краљевска Влада, у очи састанка Народне Скупштине, и поред најбоље воље, нема законске могућности да измени затечено стање, без законодавног решења;

4. Рок од 3 мес., за трајање провизоријума, Краљевска Влада не може примити, с погледом поглавито на природу нашег извоза стоке, јер нико од извозника не може спремити стоку у тако кратком року за извоз, док се, међутим, индустријски извозници суседне монархије могу користити тим роком да задовоље потребу земље за више од године дана. Краљевска Влада жели према томе, да провизоријум има важити до краја ове године или до ступања у живот новог трговинског уговора.[1]

„Краљевска Влада задржава за себе право, да набавку топова и муниције може извршивати где и кад то буду захтевали интереси државни.

„Друге набавке до 26 милиона динара, а можда и више ако се железничка мрежа прошири, узеће Влада код аустријске и угарске индустрије, под погодбом једнаких цена и квалитета. Приоритетно право при набавкама не може Влада дати јер би се то косило са правом највећег повлашћења.“

После овога је дошао одговор да провизоријум ранији престаје 23/6 јуна 1906 год.[2] Нотом од 24/7 јуна 1906 образло-

[1] Дип. Преписка и т. д., страна 13. и 14.

[2] Дип. Преписка, страна 8.

жава се обустављање провизоријума и најважнији је овај пасус из те ноте:

„Најзад одговор Краљевско-Српске Владе не садржава никакву обавезну изјаву у погледу лиферација итд.“ [1]

Од 24/7 јуна 1906 год. граница је Аустро-угарске била затворена све до 1 септембра 1908 године, кад је суседна монархија провизорно увела у живот нов уговор. Забрањен је био увоз и провоз стоке, живине и сточних продуката за све време трајања неуговорног стања.

V

Из изнете преписке види се да су сви покушаји суседне монархије за враћање у положај, у коме је била у Србији за трајање тајне конвенције, били осујећени. Покушај да се омете српски зајам за наоружање није успео. Очекивања, да се Србија сломи под теретом тражења нових путова и тржишта за свој извоз, нису уродили не само очекиваним резултатима, већ су дали посве неочекиване успехе, који су нагнали Аустро-Угарску на друге мере према Србији. Зајам је успешно свршен; оружање и грађење жељезница отпочело и Србија је без потреса пребродила кризу услед затворене границе. О последњем раду Србије и постигнутим резултатима говорићемо у другом одељку ове расправе. Овде напомињем оснаживање српских финансија и завршавање последње три године са буџетским суфицитима, који су створили државну готовину од неких 30 милиона динара.

Доласком барона Ерентала, по паду графа Голуховског, за чије је време био први рад на уговорима, све до краја 1907 год. нису прекинути преговори настављени. Отпочети преговори су дошли после свршеног питања о наоружању. Србија је изашла на сусрет приликом набавака индустрији аустро-угарској и наградила је тарифске уговоре готово са свима државама у Европи, али за сразмерно мали број ставова, резервишући остало за уговор са Аустро-Угарском. С наше је стране избегавана свака репресалија, па чак није саграђена ни минимална тарифа, да се Аустро-Угарска, по праву, стави у изузетни положај за увоз у Србију, према земљама са којима је Србија имала већ сагра-

[1] 21. Преписка. страна.

ђене уговоре, и које су, по праву међународних уобичајених односа, заслуживале да имају ниже ставове од ставова наше опште тарифе.

Преговори отпочети у другој половини год. 1907, после неколико прекида, завршили су се почетком 1908 г. награђеним уговором између нас и Аустро-Угарске. Нов се уговор битно разликује од прошла два. Извоза живе стоке нема. Дозвољен је увоз меса и то од контигентираног броја рогате марве и свиња. У накнаду за ово Србија је заштитила своју индустрију високим па чак и прохибитивним ставовима. Тежиште је новог уговора у транзиту нарочито сточних продуката.

Поред тога, што су из новог уговора избачени артикли, који би могли конкурисати аграрцима суседне монархије, они су дигли велику кампању противу њега. Тај уговор је уведен у живот и то провизорно од 1 септембра 1908 до краја исте године по овлашћењу, које су имале владе суседне монархије у коме је року Аустро-Угарска дужна била спровести га кроз своју скупштину. Како су настали нарочити односи између нас и њих због анексије, тај уговор је само продужен од 1 јануара 1909 год. до 1 (по новом) априла исте године. Продужење је у парламентима суседне монархије прошло једва са једним гласом, више како изгледа, због опозиције аграраца но због нових сукоба међу нама.

По свршетку преговора Аустро-Угарске са Турском, да би се анексији дао вид више унутрашњег питања, какво оно ни по чему није, аустро-угарске владе су повукле уговор и учиниле корак код Србије за преговарање за нов трговински уговор. Одговор је наше владе био категорички да Србија, поред већ свршеног уговора, нема никакве потребе за нов уговор и очекује да се већ свршен и потписан уговор изнесе парламентима на одобрење. За случај да га парламенти одбаце, Србија ће се одредити према том питању, како јој интереси потребе за њим диктују.

Одговор је српске владе Аустро-Угарска схватила као повод прекида трговинских односа и затворила границу за српски увоз. Данас се налазимо у новој ери економских веза, у рату економском, који ће у одређеној чистој ситуацији Србији према свом суседу и поред тешкоћа, које ново стање носи, по свој прилици у крајњим резултатима дати препорођај

потребан да снажније станемо на браник интереса својих у будућности. Успех у неуговорном стању крепи нас у нади да ћемо победити у економској борби и Европи ће се указати на све тешкоће положаја у који смо дошли, нарочито после анексије, јачином борбе, која се у изглед ставља од могућих репресалија нашем извозу од стране Аустрије. Скора ће будућност показати у чему су битни интереси Србије угрожени од незгодног положаја, у који наша земља долази, кад се анексија призна.

ИЗВОЗ ЖИВЕ СТОКЕ И ЗАБРАНЕ ТОГ ИЗВОЗА ИЗ СРБИЈЕ У АУСТРО-УГАРСКУ

I

У прошлом одељку изнели смо све тешкоће при грађењу трговинских уговора са суседном монархијом, и читалац је могао запазити да су те тешкоће долазиле из чисто политичких побуда, а не из каквих разлога економске природе. У овој глави ћемо прећи на узроке трговинске природе, да њихову оправданост оценимо, у колико су они могли утицати на саме уговоре, нарочито бар што се извоза стоке тиче.

Да би се разумело услед чега би тешкоће могле доћи између нас и Аусто-Угарске, ваља знати у каквом се виду јавља суседна монархија у трговању са Србијом с једне стране а с друге према државама европским. За Европу је Аустро-Угарска извозник сировина, за Србију извозник фабриката. Кад се ово има у виду онда се има очекивати да се никада не дође до конфликта између нас и Аустрије при грађењу уговора, јер се диспаратни интереси индустрије и пољске привреде нигде не сударају. Међутим тако није било, и ми смо видели, нарочито из одељка о грађењу последњег уговора, да се борба водила из разлога неких економских интереса противу нас и чиниле сметње српским тражењима.

Аграрна струја аустро-угарске монархије је своје захтеве истакла после заштите аграрних интереса у индустријској Немачкој. Та је политика избацила жито српско са пијаца суседне монархије и живу стоку, ово последње, из бајаги санитарних побуда, а допустили од целог српског извоза само један кон-

тингепат клане стоке, чега вредност у најбољем случају може за сада једва изнети 15 милиона динара.

Пијаце суседне монархије као потрошачи наших продуката, по погодбама новог уговора, неће апсорбовати ни трећину целог нашег извоза. Разлози су за примање оваквог уговора што је транзит меса и осталих сточних продуката огарантован за пијаце ван Аустро-Угарске, где ћемо се од сада као директни продавци наше робе у конкуренцији срести са аграрцима аустро-угарским. Разлози аустријски да се контигепат стоке понуди били су по све ништавни. Наш извоз клане стоке, од 35.000 волова и 70.000 свиња таман чини 0.8—1% потрошње стоке на кланицама суседне монархије. Наш ранији не лимитирани извоз стоке такође једва је премашао 1% клане стоке у Аустро-Угарској и ништа није могао утицати на цене стоке аграраца аустријских, а како је ранији квалитет волова и свиња био лошији од квалитета стоке Аустро-Угарске, то није могао никаква утицаја имати ни на цене оне стоке, коју је Аустро-Угарска извозила за Немачку, Италију и Швајцарску. Овде за ово наводим пример из статистике швајцарске у којој је 60.000 увезених волова годишње купљено за 30 милиона динара, док смо за исти број волова наших увезених у Аустро-Угарску једва примили 12 милиона.

Србија је, из чисто својих унутарњих разлога, пристала да сагради уговор без ветеринарне конвенције. Она је имала прво политички разлог да се у рукама нашег извозника никада више не налазе велики штокови живе стоке, која је раније била продавана само на пијацама аустро-угарским, и услед тога могућност забране тог извоза, доводила, и то врло често, и самоопредељивање наше у зависност од Аустрије. Други је важан чисто економски разлог да се из примитивне фазе рада са живом стоком, пређе на фабричку прераду меса у земљи, за што се онда може више пијаца да нађе и зависност јако слаби од нашег суседа. Још један је важан економски разлог да се одрекнемо ветеринарне конвенције и тај, да број наших захтева буде мањи, како би могли бар оне индустријске гране заштитити, без којих не може бити ни рационалне пољске привреде нити онаквог квалитета стоке, каква се тражи на западним тржиштима европским. Благодарећи заблуди аграраца аустријских, ми смо се отресли једне уображене концесије: ветеринарне кон-

венције, и надамо се, да ћемо у напредовању целе привреде, а поглавито сточарства земаљског показати боље и успешније резултате у будућности но што је случај био у прошлости. Србија неће у будућности имати ону опасну пропорцију од близу 50% од извоза стоке према осталим аграрним продукатима, кад је извоз стоке за Аустро-Угарску био нелимитиран, и свакога дана гледати и страховати, да забрана извоза стоке не дође. Србија може имати у будућности и већи број стоке и боље, али не зависећи од једне пијаце, неће никада наслањати уговоре трговинске на тајне конвенције политичке.

II

Србија је од постанка свог као државе у почетку прошлога века била извозник свиња и волова у Аустро Угарску. Цео период, све готово до 1885 године, док није било железнице за извоз угојеније стоке, Србија је извозила из своје земље палоције и неугојене волове. Ненасељеност земаљска, велики број утрина, попаша и сувата, пружале су у првим данима патријархалне периоде наше, могућност рада са извозом најлошије живе стоке. Број свиња је извезених годишње прелазио 200.000 али се за то није добијало ни 3—4 милиона динара. Тај извозни артикал носио је у себи само оно што су наше шуме могле одгајити; у тим свињама није било хране, продуковане напором нашег света, нити је његовом вештином гајења и неговања допринето што квалитету њиховом. То је без мало била добит у нашем трговању, која се мало разликовала од добити на извозу лова земаљског.

Погранични крајеви наши поред Саве и Дунава, како је парна пловидба почела пре 1885 године а било некаквих железница у Аустрији, које су могле примити стоку из пограничних наших округа, показивали су успеха у квалитету стоке раније од других крајева наше отаџбине, који су извесне успехе у сточарству тек онда постићи могли кад је прва железница кроз Србију прошла, а то је тек од 1885-те године. Још и данас удаљени крајеви од главне пруге имају по све лош сој свиња и говеда и та је привредна грана у њих у највећем назадку.

Ради упоређења прилажем таблицу из које се види:

Извоз живе стоке из Србије у Аустро-Угарску

	Године	волови, биковп краве и теоци		СВИЊЕ			
		грла	вредн. у хиљ. дин.	брава	вредн. у хиљ. дин.	свега извоз стоке у хиљ. динара	целокупни извоз
За време прве ветеринарне конвенције	1884	35.247	5.942	194.730	10.412	16.354	39.968
	1885	49.951	7.380	210.377	9.433	16.813	37.625
	1886	44.093	6.758	290.644	10.896	17.684	40.718
	1887	43.580	6.334	216.231	7.425	13.759	36.130
	1888	35.561	5.050	188.915	7.461	12.511	38.909
	1889	39.679	5.820	214.319	9.583	15.403	39.065
	1890	65.537	9.292	155.832	7.644	16.936	45.840
	1891	59.882	10.067	136.304	7.940	18.007	52.279
	1892	56.551	9·035	152.379	8.775	17.810	46.453
	1893	41.474	6 661	192.271	12.932	19.593	48.910
За време друге ветеринарне конвенције	1894	57.796	8.005	255.802	17.044	25.649	46.023
	1895	64.949	9.702	99.508	7.702	17.404	43.390
	1896	55.099	10.658	48.121	4.725	15.383	53.385
	1897	38.116	7.348	118.508	13.243	20.591	55.939
	1898	66.703	12.605	88.454	10.880	23.485	56.442
	1899	71.623	13.941	87.465	9.126	23.067	65.744
	1900	62.385	12.135	78.669	8.430	20.565	66.521
	1901	49.052	10.067	105.129	11.514	22.181	65.685
	1902	65.044	12.351	143.453	16.888	29.239	72.123
	1903	83.977	14.780	136.441	14.987	25.767	59.967
	1904	64.207	9.264	147.275	14.916	24.580	62.256
	1905	71.981	10.497	122.202	16.635	27.133	71.996

У периоду од двадесет година, од 1894—1905, где је просечни извоз свиња био 140.000 а волова 50.000, извоз је стоке био бољи но раније. Број се грла извежених почео редуцирати, почело се добијати на тежини и квалитету стоке, ово нарочито вреди за свиње, али неизвесности у трговању услед тешких погодаба ветеринарних конвенција, а често и пристрасне примене те конвенције, из политичких побуда, нису нашем свету могле пружити оне користи од извоза стоке, које је требало да има за рад од читавих 20 година. Два су момента сад нова: прво немање ветеринарне конвенције, а друго немање оних природних услова у суватима, попашама и утринама за примитивно сточарење, који ће интензивно утицати на рационално гајење стоке и свега ће тог последица бити постепен прелаз рада са извоза живе стоке, на рад са свим могућим врстама сточних продуката. Кад се дође до ових последњих успеха,

онда наши захтеви за трговински уговор неће у себи ничега имати, за шта би се ма каква особена концесија од Аустрије морала тражити, нити ћемо имати за извоз ма шта на шта се могу само одредбе аутономног законодавства суседне монархије да примене. Кад ово буде, онда ћемо моћи без икаквих потреса градити са Аустријом уговор највећег повлашћења, јер ће у транзит тих уговора улазити месо и сви сточни продукти, што ће и у будућности бити знатан део наших извозних артикала, а ако остане овај однос међу нама, да њихове пијаце буду мали потрошач нашег извоза, онда ћемо имати такву етапу да тарифама индустријских артикала сачувамо нашу земљу од ранијих поплава индустријом суседне монархије.

Ако се овако гледа на наш извоз стоке и сточних продуката, неће не само нико заплакати за режиме ветеринарних конвенција, но нико неће више никад ни наићи да за њих даје нарочите контраконцесије, које су код нас често ишле на уштрб опште националне политике. Правилна гледишта на побуде економске за уговор између нас и суседа нашег растераће оно магловито уверење о некаквим нарочитим повољним погодбама између нас и Аустрије у каквом царинском савезу. Ми смо већ раније говорили противу ове апсурдне идеје и на њој се више нећемо заустављати.

III

Опасности у режиму ветеринарних конвенција долазиле су, отуда што се забрана извоза стоке свакога часа могла догодити. Често су пута ове забране биле основане, али у већини случајева су долазиле, кад год би се видело да хоће брод наше спољне политике да крене из вода аустријских. Изнећемо овде како смо стајали са тим забранама и услед чега су оне долазиле од 1882 све до данас.

Ветеринарна конвенција, која је закључена између Србије и Аустро-Угарске $\frac{\text{24 априла}}{\text{6 маја}}$ 1881 год. у Бечу, а обнародована 5 јуна 1882 год., ступила је на снагу 4 септембра 1882 год.

Под 15 децембром 1882 год. Аустро-Угарска је забранила увоз говеди из Србије због говеђе куге, која је владала у округу подринском (у Прњавору), и ова забрана трајала је за Угарску до 12 јануара 1883 год., а Хрватска је пак дигла забрану 23 јануара 1883 год.

У години 1883 није од 23 јануара па даље било никаквих забрана.

Под 10 октобром 1884 год. забрањен је увоз и провоз свиња из Србије у и кроз Аустро-Угарску због шапа и устоболе која је владала у Србији и ова забрана трајала је до 17 децембра 1884 год. када је, с извесним ограничењима, поново увоз дозвољен, а од 8 јануара 1885 год. наступио је редовни извоз.

У год. 1890 у Србији није било заразних болести због којих би имало места ограничавању извоза наших свиња у Аустро-Угарску; међутим Аусто-Угарска је почев од 29 маја па све до 29 октобра те године, враћала многе транспорте наших свиња са њених увозних станица наводећи за разлоге: „сумња на заразну болест“, „сумња да су влашког порекла“, а врло често су транспорти враћани без икаквога разлога.

После овога није било забрана за време трајања прве ветеринарне конвенције.

Ветеринарна конвенција, која је закључена између Србије и Аустро-Угарске $\frac{\text{28 јула}}{\text{9 августа}}$ 1892 год., а обнародована 16 јуна 1893 год., ступила је на снагу 19 јуна 1893 год.

24 маја 1895 забрањен је извоз свиња из Србије за Аустро-Угарску привремено због тота што је у Штајнбруху владала свињска куга. Ова забрана трајала је до 10 јула 1895 год., па је 28 јула исте године поново забрањен извоз наших свиња са тога што је у Штајнбруху на нашим свињама догнатим из пожаревачког округа констатована свињска куга. Забрана је ова трајала до 14 октобра 1895 год., па под 14 децембром исте године опет издата забрана због свињске куге на нашим свињама у Штајнбруху. Тада је забрањен био не само увоз живих свиња у Аустро-Угарску него и свињскога свежега меса. Под 19 фебруара 1806 год. дигнута је забрана за увоз свежега свињскога меса, а забрана за увоз живих свиња трајала је све до 22 августа 1896 год. и тада дигнута.

Под 26 новембром 1897 године ми смо по захтеву Аустро-Угарске владе обуставила извоз говеди из Србије услед тога што су шап и устобоља били раширени по земљи нашој. Ова обустава трајала је до 29 јануара 1898 год.

---

30 јула 1901 год. забрањен је извоз говеди из Србије за Аустро-Угарску, јер је, веле, констатовано у Пешти на једном нашем волу заразно запаљење плућа (Pleuro-pneumonia contagiosa boum). Забрана ова трајала је до 11 августа исте године, а тада је допуштен увоз наших говеди за Пешту, осем из округа београдског одакле је био онај во на коме је, како веле, констатована поменута зараза, и то под условима, да се за сваки транспорт говеди тражи претходно одобрење од угарског Министарства Земљорадње и да се говеда директно шаљу у пештанску кланицу и тамо у најкраћем року покољу.

19 октобра 1901 год. допуштен је увоз говеди и из округа београдског а под поменутим условима.

Под 27 новембром 1901 год. забранила је Аустро-Угарска увоз говеди из нашег округа подринског јер је, вели, констатована опет на једном волу из општине црнољевске, среза посаво-тамнавског, округа подринског, зараза заразно запаљење плућа; и ова забрана за цео округ подрински трајала је до 20 децембра 1901 год., па је тада сведена само на срез посаво-тамнавски, округ подрински и општине миличанску и осечанску, среза подгорског, округа ваљевског.

Ограничење извоза наших говеди: тражење претходне дозволе од угарског Министарства Земљорадње и да се транспортује директно за пештанску кланицу ради клања, трајало је до 6 јуна 1902 год. и тада дигнута за целу земљу и наступио је редовни извоз.

---

9 јануара 1906 год. Аустро-Угарска је забранила увоз и провоз стоке, сточних сировина и пернате живине живе и клане из Србије.

Забрана ова трајала је до 9 марта 1906 године.

Тада, 9 марта 1906 год., пошто су уговор трговински, а са њим и ветеринарна конвенција, престали 19 фебруара 1906 год., провизорно је допуштен увоз стоке, сточних сировина и пернате живине, а под извесним погодбама (да се за сваки транспорт стоке — говеди и свиња тражи претходно дозвола од угарског Министарства Земљорадње). Ово је трајало до 25 јуна 1906 год. и тада је Аустро-Угарска поново забранила из Србије увоз и провоз стоке, меса свежег и прерађеног, пернате живине живе и клане.

Ова забрана трајала је све до 19 августа 1908 год. када је ступио провизорно на снагу трговински уговор између Србије и Аустро-Угарске; и тада је увоз говеди и свиња допуштен само у закланом стању, пернате живине живе са ограничењем, а и са извесним ограничењима и клана живина и сточни продукти.

Провизорно ово стање трајало је до 19 марта 1909 год. и тада је наступило неуговорно стање између Србије и Аустро-Угарске.

За време од 19 августа 1908 год., па до 19 марта 1909 год. није било никаквих забрана — и извоз стоке и сточних продуката као и живе и клане живине текао је саобразно углављеним погодбама између Србије и Аустро-Угарске.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

АНА КАРЕ́ЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

— НАСТАВАК —

XIII.

Нико, осим најближих Алексију Александровичу људи, није знао да је овај, по изгледу хладан и разборит човек, имао једну слабост која је противоречила општој хармонији његовог карактера. Алексије Александрович није могао равнодушно да гледа сузе детета или женске. Појава суза доводила га је у стање збуњености и тада је губио способност расуђивања. Секретар и деловођа његове канцеларије знали су то и предупређивали су молитељке да ніпошто не плачу, ако не желе да покваре своју ствар. „Наљутиће се, па вас неће ни слушати,“ говорили су они. И заиста, душевно растројство које су у таким случајевима сузе производиле у Алексију Александровичу, изражавало се у журном гњеву. „Не могу ништа да вам учиним. Извол'те изаћи напоље!“ викао је он обично у таквим случајевима.

Кад му је Ана при повратку с трка изјавила о својим односима с Вронским и одмах после тога, покривши лице рукама заплакала, Алексије Александрович, без обзира на изазвану у њему злоћу према њој, осетио је у исто време навалу опог душевног растројства, које су сузе увек у њему изазивале. Знајући то и знајући да израз његових осећаја у томе тренутку не би одговарао дотичном положају, он се старао да се уздржи од сваког испољавања живота, и зато се није никуд мрдао нити

је гледао у њу. Услед тога је и произашао онај чудновати израз мртвила на његовом лицу, који је тако поразио Ану.

Кад су стигли до куће, он је изведе из кола и, присиливши себе, са обичном учтивошћу опрости се с њом и исказа оне речи, које га ничим нису обвезивале; он је рекао, да ће јој сутра саопштити своју одлуку.

Речи женине, које потврдише његове најгоре сумње, произвеле су суров бол у срцу Алексија Александровича. Овај бол појачан је још и оним чудноватим осећајем физичке жалости према њој, коју су изазвале у њему њене сузе. Али, оставши сам у колима, Алексије Александрович, на своју радост и изненађење, осећао се потпуно слободан и од те жалости и од сумње и тешке љубоморе, које су га у последње време мучиле.

Он се осећао као човек, који је извадио зуб што га је дуго болео. После страшног бола и осећања нечега огромнога, већег од саме главе, што се извлачи из вилице, болесник одједном, још не верујући својој срећи, осећа да не постоји више оно што му је тако дуго тровало живот, што је везивало за се сву његову пажњу и да он опет може да живи, мисли и интересује се, не само својим зубом него и нечим другим. Такво стање осетио је Алексије Александрович. Бол је био чудноват и страшан, али сад је прошао; он је осећао да може опет да живи а да не мисли само о жени.

„Без части, без срца, без религије, покварена женска! То сам ја увек знао и увек видео, ма да сам се и старао, жалећи је, да себе обмањујем,“ — рече он у себи. И њему се заиста учини, да је то увек видео; он се сећао подробности њиховог прошлог живота, које му пређе нису изгледале ништа рђаве, — сад су те подробности јасно показивале, да је она била покварена. „Ја сам се преварио, сјединивши свој живот с њом, али у мојој погрешци нема ништа рђаво, и стога ја не могу да будем несрећан. Нисам ја крив,“ рече он у себи, „него она. А шта ме се тиче она. Она за мене не постоји...“

Све, што би могло постићи њу и сина, према коме је тако исто променио своје осећаје, престало је да га занима. Једино, што га је занимало сада, било је питање: како да на најбољи, најпристојнији, најзгоднији за себе и према томе најправичнији начин отресе од себе оно блато, којим га је попрскала она у своме паду, и после продужи ићи својим путем, путем радног, часног и корисног живота.

„Ја не могу бити несрећан због тога, што је једна презрена женска учинила злочин; ја морам само наћи најбољи излаз из овог тешког положаја, у који ме она ставља. И ја ћу га наћи,“ говорио је он у себи, мрштећи се све више и више. „Нисам ја први, нити ћу бити последњи.“ И, не говорећи о историјским примерима, почевши од Менелаја, кога нам је свима у памети освежио и обновио комад Прекрасна Јелена, читав низ случајева савременог неверства жена вишега света појави се у уобразиљи Алексија Александровича. „Дарјалов, Полтавски, кнез Карибанов, гроф Паскудин, Драм... Да, и Драм... тако частан и вредан човек... Семјонов, Чагин, Сигоњин,“ сећао се Алексије Александрович. „Ма да некакав глупи ridicule пада на ове људе, али ја никад нисам видео у томе ништа друго осим несреће, којој сам увек саосећао,“ рече у себи Алексије Александрович, премда то и није била истина, јер он никад није саосећао несрећама ове врсте, него је у толико више себе ценио, у колико су чешћи били примери неверства жена својим мужевима. „То је несрећа, која може снаћи свакога, и та је несрећа постигла и мене. Ствар је само у томе, како да се на најбољи начин поднесе овај положај“. И он поче претресати подробности начина дејстава оних људи, који су бивали у таком истом положају, као и он.

„Дарјалов се тукао на двобоју...“

— Двобој је у младости особито привлачио мисли Алексија Александровича, баш стога што је био физички плашљив човек и што је то добро знао. Алексије Александрович није могао без страха помислити о пиштољу, управљеном на њега и никад у животу никакво оружје није употребљавао. Тај страх га је још из младости често принуђавао да мисли о двобоју и да замишља себе у положају, у коме је живот био у опасности. Постигавши успех и дошав до чврстог положаја у животу, он је давно заборавио за тај осећај; али навика осећаја избила је опет на површину, и страх због своје плашљивости и сад се показао тако силан, да је Алексије Александрович дуго и свестрано размишљао и миловао мишљу питање о двобоју, ма да је унапред знао да он ни у ком случају неће поћи на двобој.

„Наше је друштво, без сумње, још тако дивље (а не као у Енглеској), да ће врло многи“ — међу тима многима били су и они, чије је мишљење Алексије Александрович особито ценио — „погледати на двобој с добре стране; али какав ће се

резултат тиме постићи?“ Претпоставимо, да ја позовем на двобој“, — настави у себи Алексије Александрович, и представивши себи јасно ноћ коју ће провести после позива и пиштољ управљен на њега, он се стресе и разумеде да он то никад неће учинити, — „претпоставимо да га ја позовем на дуел. Претпоставимо, да ће ме вештаци научити како се то ради“ — настави он размишљање — „поставиће ме на место, ја ћу повући за ороз“ — говорио је он у себи затварајући очи, „и тек одједном изађе да сам га убио“ — рече у себи Алексије Александрович и затресе главом, да би растерао ове глупе мисли. „Какав смисао има убиство човека, ради тога да би се определио свој однос према грешној жени и сину? Исто тако мораћу решавати, шта да радим и с њом? Али, што је још вероватније и што ће несумњиво бити, — ја ћу бити убијен или рањен. Ја, невин човек, постајем жртва — убијен или рањен! То је још бесмисленије. И није само то; позив на двобој биће с моје стране нечасан поступак. Зар ја не знам унапред, да моји пријатељи неће никад допустити да дође до двобоја — неће допустити да се живот једног државника, потребног Русији, подвргне опасности? Шта ће бити? Биће то, да сам ја, знајући унапред да ствар никад неће доћи до опасности, хтео само тим позивом да придам себи неки лажан блесак. То је нечасно, то је лажно, то је обмањивање и других, и самога себе. Двобој се не може ни замислити и нико га од мене не очекује. Моја сврха састоји се у томе, да обезбедим своју репутацију која ми је потребна за слободно настављање своје делатности“. Службена делатност имала је у очима Алексија Александровича и преће велики значај, сад пак изгледала му је особито значајна.

Размисливши и одбацивши двобој, Алексије Аллександрович окрете се разводу — другом излазу, који су изабрали неки од оних мужева, којих се он сећао. Претресајући у памети све познате случајеве развода (њих је било врло много у највишем, добро познатом му, друштву), Алексије Александрович није нашао ни један, где би циљ развода био онакав, какав је он имао у виду. У свима тим случајевима муж је уступао или продавао неверну жену, и она иста страна, која због кривице није имала право ступања у брак, ступала је у измишљене, привидно узакоњене односе са привидним супругом. У своме пак случају — добити законити, то јест, такав развод брака, где би била само одбачена преступна жена, Алексије Александрович видео

је, да је немогућно. Он је видео да му сложени услови живота, под којима се налази, не пружају могућност оних грубих доказа, које изискује закон ради изобличења преступности женине; видео је то, да извесна финоћа тога живота није допуштала примену тих доказа, кад би они чак и били, и да би примена тих доказа више њему нашкодила у друштвеном мњењу, него ли њој.

Покушај развода могао би само повести скандалном процесу, који би добро дошао противницима за клевете и унижавања његовог високог положаја у свету. Главна сврха — рашчишћавање ситуације уз најмање растројство — није се постизала ни разводом. Осим тога, код развода па чак и код покушаја развода, очевидно је било, да је жена раскидала односе с мужем и сједињавала се са својим љубавником. А у души Алексија Александровича, без обзира на потпуну, како се њему чинило, презриву равнодушност према жени, остао је у односу према њој један осећај — жеља, да се она без препона не могне сјединити с Вронским, да преступ њезин не буде за њу пробитачан. Сама мисао о томе тако је раздражила Алексија Александровича да је, тек што је то замислио, рикнуо од унутарњег бола, подигао се и променио место у колима и дуго после тога намрштено завијао своје зимогрожљиве и кошчате ноге чупавим пледом.

Осим формалног развода, могло би се још поступити слично Карибанову, Паскудину и овоме доброме Драму, то јест, разићи се просто са женом — настави он размишљање, умиривши се; али и ова је мера представљала оне исте незгоде и срамоту као и код развода, а што је главно — то би исто тако, као и формални развод, бацило његову жену у наручје Вронскоме. „Не, то је немогућно, немогућно!“ гласно проговори он опет, преврћући свој плед. „Ја не могу бити несрећан, али не треба ни они да буду срећни“.

Осећај љубоморе, који га је мучио за време неизвесности, прошао је оног тренутка кад су му речи женине с болом извадиле зуб. Али тај осећај замењен је другим — жељом, да она не само не триумфује, него и да добије одмазду за свој преступ. Он није признавао тај осећај, али је у дубини душе хтео да она пострада за нарушавање његовог мира и части. И, претресавши понова услове двобоја, развода и растанка, и одбацивши их понова, Алексије Александрович дошао је до

убеђења, да је био само један излаз — задржати је код себе, сакривши од света све што се догодило и употребити све од њега зависне мере за прекид њених љубавних односа, а што је главно — то ни пред самим собом није признавао — казнити је. „Ја јој морам саопштити своју одлуку, да сам, размисливши о оном тешком положају, у који је она поставила породицу, дошао до уверења да ће сви други излази и по једну и по другу страну бити гори од спољашњега status quo, и да сам ово последње готов да одржавам само под строгом погодбом, да вољу моју мора испуњавати, то јест, прекинути односе са љубавником“. У прилог те одлуке, кад је већ била коначно примљена, Алексију Александровичу паде на памет још једна важна мисао. „Само при оваквој одлуци ја поступам сагласно с религијом“, рече он у себи, „само оваквом одлуком ја не одбацујем од себе преступну жену, већ јој дајем могућност да се поправи и чак — ма како да ће ми то бити тешко — посвећујем део своје снаге на њено спасење и поправку“. Премда је Алексије Александрович и знао, да не може имати на жену моралног утицаја, да од целог тог покушаја поправке неће бити ништа, осим лажи; премда није, преживљујући ове тешке тренутке, ни једанпут помислио да потражи руководства у религији, — сада пак, кад се његова одлука подударила са захтевима (како се њему учинило) религије, ова религиозна санкција његове одлуке давала му је потпуно задовољење и у неколико спокојство. Пријатно му је било мислити, да и у овом тако важном животном послу неће нико бити у стању да каже, да он није поступио сагласно са правилима оне религије, чију је заставу он увек високо држао усред опште охладнелости и равнодушности. Размишљајући о даљим подробностима, Алексије Александрович није чак видео, зашто његови односи према жени нису могли остати готово онакви исти као и пређе. Нема сумње, он никад неће бити у стању вратити јој своје поштовање, али није било и није могло бити никаквих разлога за растројство свога живота и патње, услед тога што је она била рђава и неверна жена. „Да, проћи ће време, време које све уређује и успоставиће се пређашњи односи“, рече у себи Алексије Александрович, „то јест, успоставиће се у толико, да ја нећу осећати растројство у току свога живота. Она мора бити несрећна, али ја нисам крив и стога ја не могу бити несрећан“.

XIV

Приближујући се Петрограду, Алексије Александрович не само да се потпуно заустави на тој одлуци, него је саставио у памети и писма, које ће написати жени. Ушавши у собу вратареву, Алексије Александрович погледа на писма и хартије, донесене из министарства, и нареди да их понесу за њим у његов кабинет.

— Одложити и никог не примати, — рече он на питање вратарево са неким задовољством, које је служило као знак његовог доброг расположења, нагласивши реч „не примати“.

Алексије Александрович прође се два пута по кабинету и стаде крај огромног писаћег стола, на коме је камердинер већ запалио шест свећа, пуче неколико пута прстима и седе, прибирајући писаћи прибор. Налактивши се на сто, он наслони главу на руке, промисли се један минут и поче писати, не заустављајући се ни један секунд. Он јој је писао без титуле и на француском, употребљујући заменицу „ви“, која нема онај карактер хладноће као у руском језику.

„При последњем нашем разговору ја сам изразио намеру да вам саопштим своју одлуку односно предмета тога разговора. Размисливши пажљиво о свему, ја вам пишем сада, у намери да испуним то обећање. Моја је одлука следећа: ма какви били ваши поступци, ја не сматрам себе у праву да раскидам оне везе, којима смо везани влашћу свише. Породица не може бити разрушена по ћуди, самовољи или чак и преступу једнога супруга, и наш живот мора ићи као што је ишао и пређе. То је неопходно и ради мене, и ради вас, и ради нашега сина. Ја сам потпуно уверен, да сте се покајали и да се кајете за оно што служи као повод овоме писму и да ћете ми помоћи да из корена ишчупам узрок нашег раздора и прошлост предам забораву. У противном случају, можете сами претпоставити све оно што очекује вас и вашег сина. О свему томе надам се да подробније лично разговорим с вама, кад се видимо. Пошто се већ летњиковачка сезона завршује, ја бих вас молио да пређете у Петроград што је могућно пре, не касније од уторника. Све што је потребно за ваш прелазак биће учињено. Молим вас да имате у виду, да ја приписујем особити значај извршењу ове моје молбе“.

„А. Карењин“.

PS. „У овом писму је новац, који вам може устребати на расходе“.

Он прочита писмо и оста задовољан, особито тиме што се сетио да приложи новац; није било ни сурових речи, ни укора, али није било ни снисходљивости. Што је главно — био је златан мост за повратак. Савивши писмо и угладивши га великим масивним ножем од слонове кости, он га метну у куверт заједно с новцем, и са задовољством, које је увек изазивало у њему опхођење са својим лепо уређеним писаћим прибором, зазвони.

— Даћеш куриру, да сутра достави Ани Аркадијевној на летњиковац, — рече он и устаде.

— Разумем, ваше превасходство; заповедате ли да се чај у кабинет донесе.

Алексије Александрович нареди да се чај донесе у кабинет и, играјући се масивним ножем, пође ка наслоњачи, код које је била спремљена лампа и почета француска књига о евгибичким натписима. Изнад наслоњаче висио је у златном раму овални портрет Анин, дивна израда знаменитог уметника. Алексије Александрович погледа на њ. Непроницљиве очи подругљиво и безобразно гледале су у њега, као год и оног последњег вечера њиховог објашњења. Безобразно до несносности и чисто изазивајући дејствовао је на Алексија Александровича изглед одлично израђене црне чипке на глави, црне косе и беле дивне руке са прстењем на безименом прсту. Погледавши на портрет, Алексије Александрович уздрхта тако, да му уснице заграше и саме издадоше звук „брр“. Он окрете главу, журно седе у наслоњачу и отвори књигу. Пробао је да чита, али никако није могао да успостави у себи онај врло живи пређашњи интерес према евгибичким натписима. Он је гледао у књигу и мислио о са свим другом. Он није мислио о жени већ о једној новој компликацији у његовој државничкој делатности, која се појавила у последње време и која је сад представљала главни интерес његове службе. Он је осећао, да је сада дубље него икада улазио у ту компликацију и да се у глави његовој рађала — могао је то без преваре рећи — капитална мисао, која ће морати размрсити целу ту ствар, уздићи га у службеној каријери, сломити његове противнике и према томе донети огромну корист држави. Чим је камердинер, спремивши чај, изашао из собе, Алексије Александрович устаде

и пође ка писаћем столу. Примакнувши на средину портфељ са текућим пословима, он, са једва приметним осмејком задовољства, узе оловку и упусти се у читање једне сложене ствари, коју је нарочито тражио да му се донесе и која се односила на предстојећу компликацију. Компликација је била таква: особина Алексија Александровича као државника, она, само њему својствена, карактеристична црта, коју има сваки чиновник који се истиче, која му је заједно са његовим упорним частољубљем, уздржљивошћу, поштењем и самоуверепошћу створила каријеру — састојала се у пренебрегавању официјалног пискарања, у скраћивању преписке, у непосредном, колико је то могућно, односу према живом послу и у штедњи. Десило се, да је у знаменитој комисији од 2-ог јуна био истакнут предмет о орошавању пољâ зарајске губерније, који се налазио у министарству Алексија Александровича и представљао јасан пример бесплодности расхода и празног пискарања. Алексије Александрович знао је, да је то било правично. Питање о орошавању пољâ зарајске губерније покренуо је био још претходник претходника Алексија Александровича. И заиста, на ту ствар утрошено је и трошило се много новаца, а цео тај посао очевидно није могао довести ни до каквог ваљаног резултата. Алексије Александрович, примивши дужност, одмах је појмио то и хтео је да сврши са тим предметом; али у прво време, кад се још не беше учврстио на свом положају, он је знао да је то додиривало интересе многих и да је било неразумно решавати га сад; доцније пак, заузет другим пословима, он је просто заборавио на тај предмет. Али инак, као и сви предмети, он се кретао сам по себи, по сили инерције. (Много се људи издржавало од тога предмета, особито једна морална и музикална породица: све су кћери свирале на виолини. Алексије Александрович познавао је ту породицу и био је стари сват једној од најстаријих кћерију). Покретање тога предмета од стране противничког министарства било је по мишљењу Алексија Александровича нечасно, јер у сваком министарству било је и горих предмета, које нико из извесне службене пристојности није потрзао. Сада пак, кад су му већ бацили рукавицу, он ју је смело примио и тражио је, да се одреди нарочита комисија за проучавање и ревизију рада комисије за орошавање пољâ зарајске губерније. Он је тражио да се одреди још једна нарочита комисија, која би расмотрила предмет о устројству иностранаца.

Предмет о устројству иностранаца био је случајно покренут у комисији од 2 јуна и Алексије Александрович енергично га је подржавао као посао који не трпи одлагања, услед жалосног положаја иностранаца. У комитету је тај предмет послужио као повод препирке неко ликих министарстава. Министарство, које је било непријатељски расположено према Алексију Александровичу, доказивало је да је положај иностранаца био изврстан и да намеравано преустројство може нашкодити њиховом напретку, а ако и има чега рђавога, то долази само услед неиспуњавања законских прописа од стране министарства Алексија Александровича. Сад је Алексије Александрович намеран био да тражи: прво, да се састави нова комисија, којој би се поверило да на лицу места испита стање иностранаца; друго, ако се покаже да је положај иностранаца заиста такав, какав изгледа по званичним датима, која се имају у рукама комитета, онда да се одреди још једна нова стручна комисија, која ће испитати узроке тога неутешног положаја иностранаца са гледишта: а) политичког, б) административног, в) економског, г) етнографског, д) материјалног и е) религијозног; треће, да се траже од непријатељски расположеног министарства подаци о мерама, које је за последњих десет година то министарство предузимало ради отклањања оних незавидних погодаба, под којима се сада налазе и живе иностранци, и најзад четврто, да се тражи од министарства објашњење, зашто је оно (као што се види из прибављених комитетом података под Бр. 17015 и Бр. 18308, од 5 децембра 1863 и 7 јуна 1864 године) дејствовало са свим противно смислу основног и органског закона, Књ. . . чл. 18. и примедба у члану 36. Боја живахности покри лице Алексија Александровича, кад је он брзо писао конспект тих мисли. Исписавши табак хартије, он устаде, зазвони и даде цедуљицу за свога деловођу, да му се доставе потребни подаци. Уставши и прошавши се по соби, он опет погледа на портрет, натмури се и презриво се осмехну. Почитавши још књигу о евгибичким натписима и обновивши своје интересовање за њих, Алексије Александрович оде у 11 часова да спава и кад се, лежећи у постељи, сети догађаја са женом, он му већ није изгледао више онако мрачан.

XV

Ма да је Ана упорно и раздражљиво противоречила Вронскоме, кад јој је овај говорио да је њен положај немогућан,

она је у дубини душе сматрала свој положај као лажан, нечастан и свом душом желела је да га промени. Враћајући се с мужем са трке, она му је у тренутку узбуђења исказала све и, без обзира на бол који је тада осећала, радовала се томе. Доцније, пошто ју је муж оставио, говорила је она у себи да јој је врло мило, да ће се сад све определити и да сад бар неће бити лажи и обмане. Изгледало јој је као несумњиво, да ће се сад њен положај на свагда определити. Онај бол који је она причинила и себи и мужу, исказавши те речи, добиће сад своју накнаду у томе што ће се све определити, мислила је она. Те вечери она се видела с Вронским, али му није говорила о ономе што се догодило између ње и мужа, ма да је то требало казати му, да би се положај определио.

Кад се сутра-дан пробудила, прво јој падоше на памет речи, које је рекла мужу, и те речи учинише јој се тако страшне да никако није могла да појми, како се она могла усудити да искаже те чудновате грубе речи, и није могла замислити, шта ће из тога произаћи. Али речи су биле исказане и Алексије Александрович отишао је, не рекавши ништа. „Видела сам Вронског и нисам му казала. Оног самог тренутка кад је одлазио, хтела сам да га вратим и да му кажем, али сам се предомислила, јер ми је чудновато било што му нисам казала чим је дошао. Зашто му нисам казала, а хтела сам?“ И као одговор на то питање врело руменило стида изби на њеном лицу. Она је разумела оно што ју је уздржавало од тога, разумела је да ју је било срамота. Њен положај, који јој синоћ изгледаше потпуно јасан, сад јој се одједном представи не само као нејасан, него и безизлазан. Обузе је страх од срамоте, о којој пређе није ни мислила. Чим би почела мислити о томе, шта ће урадити њен муж, најстрашније мисли долазиле су јој у главу. Чинило јој се, да ће одмах доћи управитељ имања да је истера из куће и да ће њена брука бити објављена целоме свету. Она се мислено питала, камо ће поћи кад је истерају из куће, и није налазила одговора.

Кад је мислила о Вронском, њој је изгледало, да је он не воли, да му је она већ на терету, да му она не може себе понудити и због тога је осећала непријатељство према њему. Чинило јој се, да оне речи које је казала мужу и које је непрестано у свом уображењу понављала, да их је казала свима и да су их сви чули. Она се није могла одлучити да погледа у

очи онима, с којима је живела. Она се није могла решити да позове девојку, а још мање да сиђе доле и види сина и гувернанту.

Девојка, која већ одавно ослушкиваше крај врата, уђе сама у њену собу. Ана је упитно погледа у очи и уплашено поцрвене. Девојка се извини што је ушла, рекавши, да јој се учинило да је зову. Она је донела хаљину и писамце. Писамце је било од Бетси. Бетси ју је потсетила, да ће се тога јутра код ње искупити Лиза Меркалова и Бароница Штолц са својим обожаваоцима и старцем Стремовом на партију крокета. „Дођите да посматрате, колико ради изучавања карактера. Ја вас очекујем“, завршавала је она.

Ана прочита писамце и тешко уздахну.

— Не треба, не треба ништа, — рече она Анушки, која премешташе флаконе и четкице на тоалетном сточићу. — Иди ти, ја ћу се одмах обући и изаћи. Не треба, не треба ништа.

Анушка изађе, али се Ана није почела облачити, већ је седела у оном истом положају, оборивши главу и руке, и по каткад стресала се целим телом, као да је желела да направи некакав гест, да каже нешто па је опет обамирала. Она је непрестано понављала: „Боже мој! Боже мој!“ Али ни „Боже“, ни „мој“ нису имали за њу никаква смисла. Мисао о тражењу помоћи у религији била је, без обзира на то што она никад није сумњала у религију, у којој је била васпитана, тако далека од ње, као што је била далеко мисао о тражењу помоћи од самог Алексија Александровича. Она је знала унапред, да је помоћ религије могућна само под условом одрицања од онога што је састављало за њу сав смисао живота. Не само да јој је било тешко, него је почела осећати и страх од новога душевнога стања, за које никад дотле није знала. Она је осећала, да јој се у души све почиње двојити, као што се понекад удвајају предмети у замореним очима. Понекад она није знала, чега се боји, шта жели. Да ли се боји и жели оно што је било, или оно што ће бити, и шта наиме она жели — то није знала.

„Ах, шта ја радим!“ рече она у себи, осетивши одједном бол с обе стране главе. Кад се прибра, она спази да је обема рукама држала и стезала своју косу на слепим очима. Она скочи и поче ходати.

— Кафа је готова и мамзел са Серјожом чека, — рече

Анушка, вративши се и опет затекавши Ану у оном истом положају.

— Серјожа? Како је Серјожа? — одједном живахнувши, упита Ана, сетивши се први пут за цело јутро свога сина.

— Он је нешто скривио, чини ми се, — одговори, смешкајући се Анушка.

— Како скривио?

— Чини ми се, да је кришом једну брескву појео.

Напомена о сину извела је Ану из оног безизлазног положаја, у коме се налазила. Она се сети оне, делимице искрене ма да и много преувеличане, улоге матере која живи ради сина, коју је она последњих година примила на себе, и с радошћу осети да она има, при свем овом положају у коме се налазила једну државу, независну од положаја, у који ће она доћи према мужу и према Вронскоме. Та држава — био је син. Ма у какав положај дошла, она не може оставити сина. Нека је муж осрамоти и истера, нека Вронски охладни према њој и продужи свој независан живот (она опет жучно и прекорно помисли о њему), она не може оставити сина. Она има циљ живота. И треба само дејствовати, дејствовати на осигурању тога положаја са сином, да га не би одузели од ње. Треба чак што пре, што је могућно пре дејствовати, док јој га нису одузели. Треба узети сина и отпутовати. Али једно јој треба сад учинити. Потребно је било да се умири и изађе из мучног положаја Мисао о томе делу, скопчаном са сином, о томе да се одмах иде некуд са њим, пружила јој је то потребно успокојење.

Она се брзо обуче, сиђе доле и одлучним корацима уђе у гостинску собу, где ју је, по обичају, чекала кафа и Серјожа са гувернантом. Серјожа, обучен сав у бело, стајао је крај стола испод огледала и сагнувши се, са изразом напрегнуте пажње коју је она познавала у њему и којом је личио на оца, нешто је радио са цвећем, које је донео.

Гувернанта је имала особито строг изглед. Серјожа, као што је то често бивало с њим, оштро викну: — А, мама! и застаде у неодлучности: да ли да баци цвеће и оде матери да се поздрави, или да доврши венац па да иде с цвећем?

Гувернанта, поздравивши се, поче надугачко и нашироко причати о иступу, који је Серјожа учинио, али Ана је није слушала; она је мислила: да ли да је поведе са собом, или не? „Не, нећу“, одлучи она. „Ићи ћу сама, са сином“.

— Да, то је врло ружно, — рече Ана и, узевши сина за раме, благим и бојажљивим погледом који збуни и обрадова дечка, гледала га је и најзад пољуби га. — Оставите га са мном, — рече она зачуђеној гувернанти и, не пуштајући руке његове, седе за сто, на коме је била спремљена кафа.

— Мама! Ја... ја... нисам... — рече он, старајући се да сазна по њеном изразу шта га очекује због брескве.

— Серјожа, — рече она, чим гувернанта изађе из собе — то није лепо, али ти нећеш више то чинити, је ли?.... Волиш ли ме?

Она је осећала, да јој сузе наилазе на очи. „Могу ли ја да га не волим? — говорила је она у себи, удубљујући се у његов уплашени и у исто време обрадовани поглед. „Је ли могућно, да ће се он сложити с оцем, да мене казне? Зар ме неће пожалити?“ Сузе су јој већ текле низ лице и, да би их сакрила, она нагло устаде и готово истрча на терасу.

После бујних киша последњих дана, наступили су хладни ведри дани. И поред јарког сунца, које је сијало кроз опрано лишће, ваздух је био хладан.

Она се стресе, и од хладноће, и од унутарњег ужаса, који је с новом силом обузеше на чистом ваздуху.

— Иди, иди код Mariette, — рече она Серјожи, који беше изашао за њом, и поче ходати по сламеном ћилиму на тераси. „Је ли могућно, да ми они неће опростити, да неће разумети да све ово није могло бити друкчије?“ рече она у себи.

Зауставивши се и погледавши на заниханe од ветра врхове јасика, са опраним и јарко бљештећим на хладном сунцу лишћем, она разумеде, да јој они неће опростити, да ће сви сад бити према њој немилосни, као ово небо, као ово зеленило. И опет она осети, да јој се у души поче двојити. „Не треба, не треба мислити“, рече она у себи. „Треба се спремати. Куда? Када? Кога да поведем са собом?... Да, у Москву, вечерњим влаком. Анушка и Серјожа, и најнеопходније ствари. Али пре свега треба написати обојици“. Она брзо оде у кућу, у свој кабинет, седе за сто и написа мужу:

„После онога што се десило, ја не могу више остати у вашој кући. Ја одлазим и водим са собом сина. Ја не познајем законе и према томе не знам, коме од родитеља припада син; но ја га узимам са собом, јер без њега не могу да живим. Будите великодушни, оставите ми га“.

Довде је она писала брзо и природно, али апел на његову великодушност, коју она није признавала у њему, и неопходност да се писмо заврши нечим дирљивим зауставише је.

„Говорити о својој кривици и своме кајању ја не могу, јер...

Она опет застаде, не налазећи везе у својим мислима. „Не“, рече она у себи, „не треба ништа“ и, поцепавши писмо, преписа га, изоставивши речи о великодушности, и запечати.

Друго писмо требало је написати Вронскоме. „Ја сам казала мужу“, почела је она и дуго је седела, не будући у стању да пише даље. То је било тако грубо, тако мало женски. „И затим, шта могу ја да му пишем?“ рече она у себи. Опет руменило стида покри јој лице, паде јој на памет његова мирноћа, и осећај једа према њему принуди је те исцепа на ситне комадиће листић са написаном фразом. „Не треба ништа“, рече она у себи, и, склонивши buvard, оде горе, објави гувернанти и послузи да данас путује у Москву и одмах поче да пакује ствари.

XVI.

По свима собама летњиковца ишли су вратари, баштовани и лакеји, износећи ствари. Ормани и фијоке биле су отворене; два пута су већ трчали у дућан по ужета; на поду лежале су разбацане новине. Два сандука, завежљаји и увезани пледови били су однесени доле у предсобље. Каруце и још два најмљена кочијаша стајали су пред кућним улазом. Ана, која већ беше заборавила, благодарећи послу, своје унутарње узбуђење, паковала је, стојећи пред столом у свом кабинету, своју путничку торбу, кад јој Анушка обрати пажњу на лупу кола која се зауставише пред кућом. Ана погледа кроз прозор и спази курира Алексија Александровича, који је звонио код спољних врата.

— Иди види, шта је то, — рече она, и са мирном готовошћу на све, склонивши руке на коленима, седе у наслоњачу. Лакеј донесе дебео пакет, адресован руком Алексија Александровича.

— Куриру је наређено да однесе одговор, — рече он.

— Добро, — рече она и чим он изађе, дрхтавим прстима отвори писмо. Свеска обавијених бандеролом непревијених банака испаде из њега. Она одвоји писмо и поче га читати с краја. „Ја сам учинио све што је потребно за ваш прелазак, ја приписујем особити значај извршењу ове молбе“, прочита

она. Она летимично прочита до краја све и још једанпут прочита цело писмо спочетка. Кад је свршила, она осети да јој је хладно и да се на њу срушила тако страшна несрећа, какву она није очекивала.

Она се кајала јутрос за оно што је рекла мужу и желела је само једно, да те речи остану некако као да нису ни казане. И ето, ово је писмо тврдило да те речи нису биле ни исказане и давало јој је оно што је желела. Али сад јој је то писмо изгледало страшније од свега што је она могла замислити.

„У праву! У праву!“ проговори она. „Разуме се, он је увек у праву, он је хришћанин, он је великодушан! Да, подли и гадни човече! И то нико, осим мене, не разуме и неће разумети, а ја не могу да протумачим. Они кажу: религиозан, моралан, частан, паметан човек; али они не виде оно што сам ја видела. Они не знају, како је он осам година гушио мој живот, гушио све што је било у мени живога, — да он ни једанпут није помислио, да сам ја жива женска, којој је потребна љубав. Они не знају, како ме је на сваком кораку вређао и после тога остајао врло задовољан. Зар се ја нисам старала, старала свима силама да нађем оправдање своме животу? Зар се ја нисам трудила да га волим, да волим сина кад се већ муж није могао волети? Али дошло је време, ја сам појмила да више не могу себе обмањивати, да сам ја жив створ, да ја нисам крива, да ме је Бог такву саздао, да ми је потребно љубити и живети. И сад шта? Кад би ме убио, кад би убио њега, — ја бих све претрпела, ја бих све опростила, али не, он....“

„Како нисам могла погодити, шта ће он учинити? Он ће учинити оно што је својствено његовом ниском карактеру. Он ће остати у праву, а мене пропалу још ће горе, још више упропастити...“ „Ви сами можете замислити, шта очекује вас и вашега сина“, сети се она речи из писма. „То је претња да ће ми одузети сина, и то је, вероватно, по њиховом глупом закону могућно. Но зар ја не знам, зашто он то говори? Он не верује у моју љубав према сину, или презире (као што се увек подсмевао), презире тај мој осећај, али он зна да ја нећу бацити сина, да га не могу бацити, да без сина за мене не може бити живота чак и с оним, кога волим, а ако бацим сина и побегнем од њега, да ћу поступити као најсрамнија и најневаљалија женска — то он зна, и зна да ја нисам у стању то учинити“.

„Наш живот мора ићи, као што је и пређе ишао“, сети

се она друге фразе из писма. „Тај живот био је мучан још и пре, а у последње време био је ужасан. Шта ће тек бити сада? И он све то зна, зна да се ја не могу кајати што дишем, што љубим; зна да, осим лажи и обмане, од свега тога неће бити ништа; али њему је потребно да настави мучити ме. Ја знам њега, ја знам да он, као риба у води, плива у лажи и наслађава се њоме. Али не, ја му нећу пружити ту насладу, прекинућу ту његову научину лажи, којом хоће и мене да обавије; нека буде што буде! Све је боље од лажи и обмане!“

„Али како? Боже мој! Боже мој! Да ли је икад била женска тако несрећна, као ја?...“

— Не, прекинућу, прекинућу! — повика она, скачући и уздржавајући сузе. И она приђе писаћем столу да му напише друго писмо. Али она је у дубини своје душе већ осећала, да није кадра ништа прекинути, да није у стању изаћи из тог пређашњег положаја, ма како да је он лажан и нечастан.

Она седе за писаћи сто, али уместо да пише, она склопи руке на столу, спусти на њих главу и заплака, јецајући и тресући се целим грудима као што деца плачу. Она је плакала зато, што јој је маштање о разјашњењу и определењу њеног положаја занавек било разрушено. Она је знала унапред, да ће све остати као што је и било и чак много горе него што је било.

Она је осећала, да онај положај у свету, који је заузимала и који јој се јутрос чинио тако ништаван, она неће бити у стању да промени за сраман положај женске, одбегле од мужа и сина и сједињене с љубазником; да, ма колико се старала, она ипак не може бити јача од саме себе. Она никада неће осетити слободу љубави, него ће на свагда остати преступна жена, под страхом да сваког тренутка буде изобличена, остаће жена која вара свога мужа ради срамне везе са човеком туђим, независним, с којим она не може живети једним животом. Она је знала, да ће то тако и бити, и у исто време то је било тако страшно, да она није могла чак ни замислити, чим ће се то свршити. И она је плакала, не уздржавајући се, као што плачу кажњена деца.

Кораци лакеја, који се зачуше, принудише је да се прибере и, сакривши од њега своје лице, она се направи као да пише.

— Курир моли за одговор, — достави лакеј.

— Одговор? Да, — рече Ана — нека чекне. Ја ћу звонити.

„Шта могу да пишем?“ мислила је она. „Шта ја могу да решим сама? Шта ја знам? Шта ја хоћу? Шта ја волим?“ Опет она осети, да јој се у души почиње двојити. Она се опет уплаши од тога осећаја и дочепа се првог повода за делатност који јој се указа и који би је могао одвојити од мисли о себи.

„Ја се морам наћи са Алексијем (тако је она мислено звала Вронскога), једини он може ми рећи шта треба да радим. „Да одем до Бетси, можда ћу га тамо видети“, рече она у себи, заборавивши са свим, да је јуче, кад му је она рекла да неће ићи кнегињи Тверској, он казао да ни он такође неће ићи. Она приђе столу, написа мужу: „Примила сам ваше писмо. А.“ — и позвонивши, даде лакеју.

— Нећемо путовати, — рече она Анушки, која уђе у собу.

— Са свим нећемо?

— Немојте распаковавати до сутра, а каруце нека остану. Ићи ћу до кнегиње.

— Коју хаљину да спремим?

XVII

Друштво партије крокета, у које је кнегиња Тверска позвала Ану, требало је да се састоји из две даме са њиховим обожаоцима. Те две даме, које су звали, подражавајући некој другој имитацији, les sept merveilles du monde[1], биле су главне представнице једног новог одабраног петроградског круга. Те две даме припадале су, истина, вишем кругу, али потпуно непријатељски расположеном према ономе, који је Ана посећивала. Осим тога, стари Стремов, један од утицајних људи у Петрограду, обожавалац Лизе Меркалове, био је по служби непријатељ Алексију Александровичу. Из свих тих обзира Ана није хтела да иде и на тај њен отказ односиле су се оне илузије у писамцету кнегиње Тверске. Сада пак, надајући се да ће видети Вронског, Ана је зажелела да иде.

Ана дође код кнегиње Тверске пре осталих гостију.

У оно исто време кад је она улазила, улазио је и лакеј Вронскога, са рашчешљаним залисцима као камер-јункер. Он застаде код врата и, скинувши капу, пропусти је. Ана га познаде и ту се тек сети, да је Вронски јуче рекао да неће доћи. Сигурно је о томе послао писамце.

[1] Седам чуда на свету.

Она је чула, скидајући горњу хаљину у предсобљу, како лакеј, који је изговарао чак и р као камер-јункер, рече: „од грофа кнегињи,“ и предаде писамце.

Хтело јој се да га упита, где му је господин. Хтело јој се да се врати натраг и да му пошље писмо: да он дође к њој, или да она сама дође к њему. Али ни једно, ни друго, ни треће није се могло учинити; већ су се чула звонца, која су јављала о њеном доласку и лакеј кнегиње Тверске већ је стајао полуокренут крај отворених врата, очекујући њен пролазак у унутарње собе.

— Кнегиња је у врту, одмах ће бити извештена. Ако је по вољи, изволите у врт? — рече други лакеј у другој соби.

Стање неодлучности и нејасности било је оно исто као и код куће; још и горе, јер није било могућно ништа предузети, није се могао Вронски видети, а требало је остати овде у туђем и тако противном њеном расположењу друштву; али она је била у тоалети, која јој је, она је то знала, дивно стојала; она није била сама, око ње је био овај обичан свечани поредак доколице, и било јој је лакше него код куће; она није морала да измишља, шта јој треба радити. Све се радило само по себи Сретнувши се с кнегињом, која јој је ишла у сусрет у белој изванредно елегантној тоалети, Ана јој се осмехну као и увек. Кнегиња Тверска ишла је с Тушкевичем и рођаком госпођицом, која је, на велику срећу родитеља провинцијалаца, проводила лето код знамените кнегиње.

Сигурно је на Ани било нешто особито, јер је Бетси одмах то приметила.

— Рђаво сам спавала, — одговори Ана, гледајући у лакеја, који им је ишао на сусрет и, по њеном мишљењу, носио писмо од Вронскога.

— Како ми је мило, што сте дошли, — рече Бетси. — Уморила сам се и тек што сам хтела да попијем шољу чаја, док они не дођу. — А ви бисте могли отићи — окрете се она Тушкевичу — с Машом, да пробате крокет-гроунд, тамо где је оно окресано А ми ћемо успети да се за чајем срдачно поразговарамо, we'll have a cosy chat, је л' тако? — обрати се она Ани, с осмејком, стискајући јој руку, у којој је ова држала амбрел.

— Тим пре што ја не могу остати код вас дуго, јер ми је неопходно да одем до старе Вреде. Сто година јој већ обе-

ћавам, — рече Ана, за коју је лаж, иначе одвратна њеној п
роди, постала не само проста и природна у друштву, него
је чак чинила задовољство. Зашто је она казала то што
једног секунда није ни мислила, она никако не би могла об
снити. Она је то казала једино из тога разлога: пошто Вронс
неће доћи, онда треба осигурати себи слободу и постарати
да га на неки начин види. Али зашто је баш именовала ста
дворкињу Вреде, која јој је била потребна толико исто, коли
и многи други, она не би могла објаснити, а међу тим као
се доцније показало, измишљајући најлукавија сресторства за
станак с Вронским, она није могла смислити ништа боље од то

— Не, ја вас нипошто нећу пустити, — одговори Бет
пажљиво загледајући Ани у лице. — То би ме, збиља, ув
дило, кад вас не бих волела. Као да се бојите, да вас м
друштво не компромитује. Молим, донесите нам чај у малу
стинску собу, — рече она, зажмиривши очима, као увек,
обраћању лакеју.

Узевши од њега писамце, она га прочита.

— Алексије нам је учинио лажан скок,[1] — рече она
француском, — он пише да не може доћи, — додаде она
ким природним простим тоном, као да јој никад није ни мо
доћи у главу, да је Вронски имао за Ану неки други знач
осим игре крокета. Ана је знала да Бетси све зна, али слу
јући, како је пред њом говорила о Вронском, она се увек
тренутак убеђивала да она ништа не зна.

— А! — равнодушно рече Ана, као слабо интересују
се тиме и продужи, осмејкујући се. — Како може ваше друш
некога компромитовати?

Ова игра речима, ово прикривање тајне, имало је за А
као и за све женске, велике дражи. Но њу није примамљива
неопходност прикривања, нити циљ ради којега се прикрива
њу је занимао и заносио сам процес прикривања.

— Ја не могу бити већа католичкиња од римског па
— рече она. — Стремов и Лиза Меркалова — то је елита ел
друштвене. Затим, они су примљени свуда и ја — она па
чито нагласи то ја — никад нисам била строга и нетрпљи
Просто немам кад.

[1] француска конструкција реченице, што значи: није испунио
дату реч.

— Не, може бити, ви нећете да се сретате са Стремовим? Нека он и Алексије Александрович ломе копља у комитету, то се нас ништа не тиче... Али у свету — то је најљубазнији човек, каквог ја до сада знам, и страсан је играч крокета. Видећете већ. И без обзира на његов смешан положај, старца заљубљеног у Лизу, треба видети како се извлачи из тог смешног положаја! Врло је симпатичан. А Сафо Штолц не познајете? То је — нов, са свим нов тон.

Бетси је све то говорила, а међутим по веселом и паметном њеном погледу Ана је осећала, да она у неколико разуме њен положај и нешто намерава. Оне су биле у малом кабинету.

— Ипак треба написати Алексију, — и Бетси седе за сто, написа неколико редова и метну у куверт.

— Пишем му, да дође на ручак. Једна дама остаје ми за ручком без мушкарца. Видите, је ли довољно убедљиво? Pardon ја ћу за тренутак да вас оставим. Молим вас, затворите га и попљите, — рече она с врата — ја морам да издам нека наређења.

Не размишљајући ни тренутка, Ана седе с Бетсиним писмом за сто и, не читајући га, додаде при дну: „Неопходно ми је да вас видим. Будите код парка Вреде. Ја ћу бити тамо у є часова“. Она га запечати и Бетси, вративши се, пред њом даде писмо лакеју.

За шољом чаја, који им донеше на сточићу-служавнику у хладну малу гостинску собу, међу двема женама доиста се заметну а cosy chat, како је и обећала кнегиња Тверска до доласка гостију. Оне су претресале све оне које су очекивале, и разговор се зауставио на Лизи Меркаловој.

— Она је врло љупка и увек ми је била симпатична, — рече Ана.

— Ви је морате волети. Она просто сања о вама. Јуче после трке пришла ми је и била је у очајању што вас није затекла. Она каже, да сте ви права јунакиња романа и кад би била мушко, она би починила хиљаде глупости због вас. Стремов јој говори, да их она и без тога чини.

— Али реците ми, молим вас, ја никад нисам могла да појмим, — рече Ана после извесне почивке и таквим тоном, који је јасно показивао, да она није управљала празно питање, већ да је оно, што је питала, било за њу значајније него што би требало. — Реците ми, молим вас, какви су оно њени од-

носи према кнезу Калужскоме, тако званоме Мишки? Ја сам их мало виђала. Шта је оно?

Бетси се осмехну очима и пажљиво погледа у Ану.

— Нов манир, — рече она. Све су оне изабрале тај манир. Не обзиру се на мишљење света. Али има и других манира, којима се игнорише мишљење света.

— Да, али какви су њени односи према Калужскоме?

Бетси се изненада весело и неуздржљиво насмеја, што је са њом ретко бивало.

— Па ви заузимате област, која припада кнегињи Мјагкој. То је скроз детињско питање, — и Бетси очевидно хтеде, али се не могаше уздржати, и прште у заразан смех, којим се смеју људи што се ретко смеју. — Треба њих да питате, — проговори она кроз сузе смеха.

— Не, ви се смејете, — рече Ана, такође нехотице заразивши се смехом, — али ја никад нисам могла да појмим. Не разумем ту улогу мужа.

— Муж? Муж Лизе Меркалове носи за њом плед и увек стоји на услузи. А шта је тамо даље у самој ствари, то нико неће да зна. Знате, у отменом друштву не говори се и не мисли се чак о извесним подробностима тоалете. Тако и ово.

— Хоћете ли бити на свечаности Роландаки-а? — упита Ана, да би променила разговор.

— Не мислим, — одговори Бетси и, не гледајући у своју пријатељицу, обазриво поче сипати мирисави чај у мале прозрачне шоље. Примакнувши шољу Ани, она узе цигару и, уметнувши је у сребрну ручку, запали је.

— Ето видите, ја сам у срећном положају, — поче она без смеха, узевши у руку шољу. — Ја разумем и вас, разумем и Лизу. Лиза је једна од оних наивних природа, које као и деца не разумеју, шта је добро а шта рђаво. Бар није разумевала онда, кад је била врло млада. А сад она зна, да јој то неразумевање лепо стоји. Сад она, може бити, нарочито не разуме, — говорила је Бетси с финим осмејком. — Али ипак то јој лепо стоји. Знате, на једну исту ствар може се гледати трагично и направити од ње права патња, а може се гледати просто и чак весело. Може бити, да сте ви расположени да гледате на ствари сувише трагично.

— Како бих желела да познајем друге тако, као што себе

познајем, — рече Ана озбиљно и замишљено. — Да ли сам ја гора од других, или боља? Ја мислим, да сам гора.

— Ви сте ужасно дете, ужасно дете! — понови Бетси. — Али ево и њих.

XVIII

Зачуше се кораци и мушки глас, затим женски глас и смех, и одмах затим уђоше очекивани гости: Сафо Штолц и сав светао од изобилног здравља младић, тако звани Васка. Видело се, да му је добро пријала крвава говеђина, truffe[1] и бургонско вино. Васка се поклони дамама и погледа у њих, али само за један секунд. Он је ушао у салу за госпођом Сафо и кроз салу је прошао за њом као да је био привезан за њу, и није спуштао с ње своје сјајне очи као да је хтео да је поједе. Сафо Штолц била је плавојка са црним очима. Она уђе кратким, хитрим корачићима, на високим потпетицама плитких ципела и снажно, мушки стисну дамама руке.

Ана није ни једанпут сретала ову нову знаменитост и била је поражена: и њеном лепотом, и крајношћу до које је била доведена њена тоалета, и смелошћу њених манира. На глави јој, од своје и туђе нежно злаћане косе беше направљен такав ешафодаж од фризуре, да јој је глава била равна по величини стасито испупченој и спреда врло отвореној бисти. Наглост кретања унапред била је таква, да су се при сваком покрету оцртавали испод хаљине облици колена и горњих делова ногу, и нехотице наметало се питање: где се позади, у овој намештеној и заниханој планини од тела, збиља свршава њено прâво, мало и витко, тако откривено озго и тако скривено оздо и позади, тело.

Бетси похита да је упозна с Аном.

— Замислите, ми умало што нисмо прегазили два војника, — поче она одмах причати, намигујући, осмејкујући се и одбацујући назад свој шлеп, који беше сувише пребацила на једну страну. — Возила сам се с Васком... Ах, да, ви нисте познати. — Она представи младог господина и, поцрвенивши, звучно се насмеја својој погрешци, то јест, томе што је као непозната назвала га Васком. Васка се још једном поклони Ани, али јој ништа не рече. Он се окрете госпођи Сафо: — Изгубили сте

[1] Врста печурака.

опкладу. Дошли смо пре. Изволите платити, — говорио је он, осмејкујући се.

Сафо се још веселије насмеја.

— Али не сад, — рече она.

— Све једно, ја ћу добити после.

— Лепо, лепо. Ах, да! — окрете се она одједном домаћици. — Ала је то лепо, ја са свим и заборавила... Довела сам вам госта. Ево га!

Неочекивани млади гост, кога је Сафо довела и на кога је заборавила, био је међутим тако знатан гост да су, без обзира на његову младост, обе даме устале, сретајући га.

То је био нови обожавалац госпође Сафо. Он је сад, као и Васка, узастопце ишао за њом.

Ускоро дође кнез Калужски и Лиза Меркалова са Стремовом. Лиза Меркалова била је мршава црнојка, са источним леним типом лица и дивним, неисказаним, као што сви говораху, очима. Карактер њене затворене тоалете (Ана је одмах то запазила и оценила) потпуно је одговарао њеној лепоти. У колико је Сафо била чврста и затегнута, у толико је Лиза била мека и млитава.

Али Лиза је, по укусу Анином, била много примамљивија. Бетси је говорила за њу, да је она узела на себе тон несвесног детета, али кад ју је Ана видела, она је осетила да то није истина. Она је заиста била несвесна, покварена, али љупка и покорна женска. Истина је, да је тон њезин био онакав исти, као и тон госпође Сафо; тако исто, као и за госпођом Сафо, за њом су ишла као пришивена и гутала је очима два обожаваоца, један млад а други стар; али у њој је било нешто, што је надмашавало све оно што ју је окружавало, — у њој је био блесак правог и чистог дијаманта међу стаклима. Тај блесак сијао је из њених дражесних, заиста неисказаних очију. Уморни и у исто време страсни поглед тих, окружених тамним кругом, очију поражавао је својом потпуном искреношћу. Погледавши у те очи, свакоме је изгледало да ју је сву познао и, познавши је, није могао а да је не заволи. Спазивши Ану, цело њено лице одједном се озари радосним осмејком.

— Ах, како се радујем што вас видим! — рече она, прилазећи јој. — Јуче на тркама тек што сам хтела доћи до вас, а ви већ бесте отишли. Тако сам хтела баш јуче да вас видим. Јелте

да је било ужасно? — рече она, гледајући у Ану својим погледом, који је, чинило се, откривао сву душу.

— Да, ја нисам очекивала да ће то тако узбудити, — рече Ана, црвенећи.

У то време друштво се диже да иде у врт.

— Ја нећу, — рече Лиза, седајући поред Ане. — И ви такође нећете, јелте? Чудна ми задовољства — играти крокета!

— Не, ја волим, — рече Ана.

— Ето, ето како ви радите да вам не буде досадно. Човек се развесели кад погледа само у вас. Ви живите, а ја чамим.

— Како чамите? Та ви сте највеселије друштво Петрограда, — рече Ана.

— Може бити да је онима, који не припадају нашем друштву, још досадније; али нама, мени несигурно, није живот весео, већ досадан, ужасно досадан.

Сафо, запаливши цигарету, оде у врт са двојицом младића. Бетси и Стремов остадоше за чајем.

— Како, досадно! — рече Бетси. — Сафо каже да су се јуче дивно веселили код вас.

— Ах, то беше таква чама и досада! — рече Лиза Меркалова. — Пошли смо с трке сви код мене. И све они исти, и све они исти!... Све једно исто. Цело вече је протекло у седењу и премештању с дивана на диван. Шта има ту веселога?... Не, шта ви радите да вам не буде досадно? — опет се она окрете Ани. — Треба само да вас човек погледа и одмах да закључи: — ево женске, која је може бити срећна, несрећна, али која не чамује. Научите ме, како ви то радите?

— Не радим никако, — одговори Ана, црвенећи од ових наметљивих питања.

— Е, то је најбољи начин, — умеша се у разговор Стремов. Стремов је био човек од својих педесет година, полусед, још свеж, врло ружан, али с карактеристичним и паметним лицем. Лиза Меркалова била је рођака његове жене, и он је проводио све своје слободно време с њом. Сусревши се с Аном Карењином, он, по служби противник Алексија Александровича, као светски и паметан човек постарао се да буде с њом, женом свога противника, особито љубазан.

— „Никако“, — прихвати он, фино смешкајући се — то је најбоље средство. — Ја вам одавно говорим, — обрати се он Лизи Меркаловој, — да, ако хоћете да вам не буде досадно,

не треба мислити, да ће вам бити досадно. То је исто као и оно, да се не треба бојати што нећеш заспати. ако се бојиш несанице. То вам је баш и хтела рећи Ана Аркадијевна.

— Било би ми врло мило, да сам то казала, јер то је не само паметно него је и истина, — рече Ана, осмејкујући се.

— Не, реците ми, зашто се не може заспати и не може учинити да не буде досадно?

— Да се заспи — треба радити, а да се може веселити — треба такође радити.

— Зашто да радим, кад мој рад није никоме потребан? А радити нарочито и претварати се — ја не умем и нећу.

— Ви се баш не дате поправити, — рече Стремов, не гледајући у њу, и опет се обрати Ани.

Сретајући ретко Ану, он јој није могао ништа друго казати, осим банал ности: кад ће прећи у Петроград, како је воли грофица Лидија Ивановна; али то је говорио са таким изразом који је показивао да он од свег срца жели да јој буде пријатан, да јој укаже своје поштовање па чак и нешто више.

Уђе Тушкевич и изјави, да цело друштво очекује играче крокета.

— Не, молим вас, не идите, — молила је Лиза Меркалова, дознавши, да ће Ана да иде. Стремов јој се придружи.

— Сувише је велики контраст, — рече он — ићи из оваког друштва старици Вреде. А затим, њој ћете послужити као прилика за оговарање, а овде ћете изазвати са свим друге, најлепше и најпротивније оговарању осећаје, — рече јој он.

Ана се за тренутак замисли у неодлучности. Ласкаве речи овог паметног човека, наивна детињска симпатија коју је изражавала према њој Лиза Меркалова и сав овај навикнути светски поредак — све је то било тако лако а очекивало ју је нешто тако тешко, да је она за тренутак била у неодлучности: да ли да остане и одложи још мало тежак тренутак објашњења? Али сетивши се, шта је очекује саму код куће, ако не прими никакву одлуку, сетивши се оног страшног, чак и у успомени, геста, кад се дохватила обема рукама за косу, она се опрости и оде

С руског преводи

М. Сретеновић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

ПЕСМА У ПРОЗИ

О НЕВИНОСТИ

Ја волим шуму. У вароши се рђаво живи: и сувише је упаљеника у њој.

Није ли боље допасти шакâ каквоме разбојнику него снова̂ упаљене жене?

Погледајте ми само те мужеве: око им вели, да на земљи ништа боље не знају него лежати крај жене.

Муња је на дну душе њихове; авај, ако муљ овај још и духа има!

Да сте бар као животиње савршени! Али животињи припада невиност.

Тражим ли да ваша чула умртвите? Ја вас само светујем на чистоту чулну.

Светујем ли вама невиност? Код неких је она врлина, али код многих скоро порок.

Истина, они се уздржавају; али чулност, та кучка провирује из свега што они раде.

Чак и до висина̂ њихове врлине, до самог леденог духа прати их ова звер својим немиром.

Па још како уме да проси парче духа, кад јој се не да парче меса.

Волите жалосне игре и све што срце цепа? Али ја сам неповерљив према вашој кучки.

Очи су ми ваше и сувише свирепе, и пожудно гледају за патницима.

Да се није то само ваша похота преобукла, па назива сажаљењем?

Ово вам у слици велим: многи, хотећи из себе ђавола истерати, одоше сами у свиње.

Коме невиност тешко пада, нека је се остави: да му не би постала пут паклени, а то је — муљ и упала душе.

Говорим ли о прљавим стварима? За мене има и много горега.

Не онда кад је истина прљава, већ кад је плитка, нерадо ступа сазналац у ток њен.

Ваистину, има невиних у основи: они су блага срца, те се радије и више смеју него ви.

Смеју се и самој невиности, и питају: „Шта је то невиност?

Није ли невиност будалаштина? Али она дође к нама, не ми к њој.

Дали смо тој гошћи уточишта; сад станује код нас; па нек' остане док јој је драго!“

Тако реке Заратустра.

С немачког,

Давид С. Пијаде.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Сима Пандуровић: **Посмртне почасти**. Мостар, 1909, стр. 106.

Чим отворите ову збирку и прочитате коју било песму у њој, одмах видите да је није написао човек простих осећања и ниже интелигенције, већ човек нежних и сложених осећања, развијених до префињености, културан и интелигентан у пуном смислу речи.

Песимиста у главном, мистичар и носталгичар донекле, Пандуровић моделира своја душевна стања у бестелесна бића, оживљава их својим мислима и духом, уноси у њих себе и своја осећања, и често му полази за руком да дâ верна израза ономе што се одиграва у дубини душе његове.

Он се не зауставља на површним опажањима него иде много даље, чак до специјализирања: уноси се цео у њих и износи оригиналне слике, а не копије, свога душевног света. У њему се креће тако лако, слободно и природно, јер у тој средини: мисли, времена, простора, музике, тонова, бојâ, идеја, снова̂, нада, осећања и предосећања стално живи и непрекидно одржава везу са њом.

Интелектуално развијен и обогаћен добром књижевном културом и савремен у сваком погледу, Пандуровић није хтео ударити оном стазом којом су слепо и неразмишљено корачали његови претходници. И, онда је природно, почео тражити нове стазе.

Сам тај факт, што се одважио на тако један неиспитани пут, и био смео да за увек раскрсти са старом школом и пређе новој школи, модернистима, довољан је да утврди, да

Пандуровић има нечега свога, да је индивидуално довољно јак да би могао и да може раскинути са стародревним калупима и шаблонима, којих су се стари песници придржавали као наши стари Светога Писма.

И баш зато, што се усудио да пође новим путем, његова збирка песама неће бити онако примљена како она то уствари заслужује. Једно стога, што је наша шира књижевна публика и данас још консервативна и нерадо прима нòвине. а друго зато, што извесни наши критичари безобзирно нападају целу млађу генерацију књижевникâ.

Један од њих, J. C., ставио је себи у дужност, да сваком приликом очита лекцију млађим писцима нашим; да им даје неке савете и прописује некакова правила, неку врсту књижевних заповести. У својим критикама непрестано кука како ово млађе песничко покољење „бунца као у врућици“, „тера шегу са самим собом и публиком“ и „пише књиге за опсенити престоту“ и т. д. И по њему би изгледало да је нашој поезији збиља откуцао дванаести час. Међутим, ако узмете и прегледате целокупан рад тих писаца, уверићете се одмах да су сва запомагања поменутог критичара само одушка личног нерасположења према њима, и ништа више, и да је он узео својевољно патент на то да напада млађе писце и свраћа са пута којим су пошли.

Да не би били одвећ дуги, навешћемо овде једну од бољих песама, из које се јасно види саркастични одговор самога песника критичарима. То је песма:

ИСПОВЕСТ

Изгубили смо осећање мере
И наш се разум жалосно коприца;
Немамо више старе добре вере,
Радости бола, храбрости ни срца.

Природа наша, болесна и тмура,
Завела нас је, ко беднике, с пута;
Живот нас тиштн, мрцвари, тетура;
Бог нам се руга свакога минута.

Некад се нисмо бојали пòрâза,
Борбе ни људи; уздигнуте главе
Ишли смо преко „трновитих стаза“,
Са добрим сном, без трепета од јаве!

Страсно смо живот свој волели тада,
Ал' страх од смрти није нас се примо;
Данас тај живот презиремо, ма да
Кукавно, срамно смрти се клонимо.

Расипна младост има још да страћи
Остатак плена својих авантура,
И к зрелости ће пут нам бити краћи
Ко време сунца за поднебља сура.

Ал' наговештај те епохе зреле
Оцртава нам ружне перспективе.
Руже и наде живота су свеле,
А обале му нејасне и сиве.

Ружне су већ нас оманђале чини:
Сити смо света, живота и свега;
Сумња нам сад је ослонац једини,
А мудрост глупа и простачка шега.

С људима другим и са самим собом,
Са тужним прахом старих идеала,
С рођеним својим и будућим гробом,
С врлином палом у каљугу зала.

Песме као што су: „Резигнација“, „Miserere“, „Истина“, „У изнуреном осећању једном“, „Илузија дуга сећања и наде“, „Алилуја“, „Крајалкова“, „У пролазу јуче“ и т. д., не само формом већ и садржином, долазе у најбоље песме испеване у последње време. Немогуће нам је све њих овде цитирати, али непомињемо да оне задовољавају и најстрожег оцењивача. Пуне су дубоких мисли, сложених осећања, музике, нарочито музике, на коју се до скора врло мало или ни мало није обраћала пажња.

Али не само горе именоване песме, већ већина њих имају добру технику и садржином су необичне, лепе, снажне.

И баш зато, када прочитате ову збирку, осећате потребу да је понова узмете у руке. И сваким новим прочитавањем наћићете у њој све више лепота. Отуда, утисак што га за собом оставља ова добра књига песама у самом почетку читања прост и обичан, бива све сложенији и необичнији у колико се примичете крају ове збирке, која у суштини није ништа друго до излив осећања лепих необичних, дубоких и чудних пуних мистике и егзотичности, у свима нијансама и варијацијама.

Нема сумње Пандуровић је мисаон човек, песник и философ своје врсте, композитор својих осећања и мисли, сликар пејсажа своје душе. Зато ће његово књижевно првенче, и поред свих мана и недостатака, без којих нису и најбољи књижевници, песници нарочито, радосно поздравити сви они који у књижевности гледају уметност, а и они „чији је бол и сувише дубок, да би могли не презирати друга, а живот и сувише јадан да би собом били задовољни“.

С. Д. Петровић

БЕЛЕШКЕ

„Глас“ Српске Краљ. Академије. — Изишла је из штампе LXXX књига „Гласа“ Српске Краљевске Академије са овим садржајем: 1 „Прилеп у првој поли XIV века, по трескавачким повељама краља Стевана Душана“, од Стојана Новаковића. — 2. „Прво научно дело о трговини Дубровчанина Бенка Котрољића“, од д-ра Мих. Вујића. — 3. „О Јужним Словенима у VI, VII и VIII веку“, од Ст. Станојевића. — 4. „Српске Калуђерице“, од Милојка М. Веселиновића. — 5. Јован Мушкатировић, од д-ра Јована Скерлића.

Летопис Матице Српске. — Изишла је 254 књига „Летописа Матице Српске“ са овим садржајем: I Тетка Злата, приповетка Борисава Станковића; II Из историје Срба у Угарској, од д-ра Алексе Ивића; III О Иву Војновићу, од Арсена Вегцелидеса. Затим д-р Јов. Радонић оцењује и приказује ове књиге: „Књижевна писма митрополита Стевава Стратимировића“, од Радослава М. Грујића; „Где је основ нашим народно-црквеним саборима“, од исог писца; „Византиски чинови и титуле у српским земљама XI—XV века“, од Ст. Новаковића: „Одговор на тужбу романске митрополије“, од д-р Косте Хаџије“, и А. В. приказује књигу „Буквар за одрасле неписмене“ од Љ. Јовановића, учитеља у Уљми. Међу „белешкама“ објављено је неколико нових књига. У одељку „Уметност“ је свршетак чланка М. Цара „Уметничка Далмација у Сњету“. Затим је кратак некролог о Милану Ђ. Милићевићу, од д-ра Јов. Радонића, и о Силвију Крањчевићу, од Б. Ловрића.

-- Изишла је из штампе и 255 књ. „Летописа“, са овим садршајем: I. „Прије ноћи“, драмолет Боже Ловрића; II. „О научном раду у проучавању књижевности“, од д-ра Уроша Петровића; III. „Кроз Јужни Банат“, путничке белешке и размишљања Јована Живојиновића; IV. „Из мађарске лирике. Две песме Шандора Петефија“, у преводу Благоја Бранчића; V. Књижевност: 1. Прикази, 2 Белешке; VI. Уметност: — „Наши уметници у Бечу“, од Б. Ловрића; VII. Гласник: — Божидар Петрановић, од М. Ц., и † Мита Калић, од А. В.; VIII. Извештаји о раду Матице Српске.

Годишњица Николе Чупића. — Изишла је из штампе XXVIII књига „Годишњице Николе Чупића“ са овим садржајем: „Стеван Д. Поповић као педагог“, од Јов. Мподраговића; „Ре-

лигија у историји“, од пок. Боже Кнежевића; „Велики људи“, од Добросава Ружића; „Из Скандинавије“. Путничке белешке: Норвешка, од Светозара Николајевића; „О српском јамбу“, од д-ра Владимира Ћоровића; „Манастир Св. Тројице у призренском округу“ од В. Грипића; „Жупа Конавли у историји града Дубровника“ (свршетак), од Петра Р. Косовића; „Вук Ст. Караџић и законодавство о порезу у Србија 1861—63“, од Данила А. Живаљевића; „Мисли“, неколико листића из нештампаног рукописа пок. Боже Кнежевића; „Некролог М. Ђ. Милићевићу“. од Јов. Миодраговића; „Некролози Стојану Бошковићу и Јовану Мишковићу“, од Момчила Иванића. — Ова књига „Годишњице“ има XI + 331 стр., у 8⁰. Цена 2 динара.

Град Клис у 1596 години. — Српска Краљевска Академија Наука издала је, као своје засебно издање, приступну „академичку расправу“ Јов. Н. Томића „Град Клис у 1590 години“. Академик Томић у овој својој „расправи“ описује борбе између Турака с једне стране и ускока и разних агената с друге стране око града Клиса у год. 1596; описује ову борбу детаљно, спомиње све до најобичнијих ситница, јер су му при руци многобројни акти из млетачког архива који говоре о овом догађају. — Клис је био знатно утврђено место у Далмацији, и око њега се водила дуга борба између Турака и ускока, докле га Турци нису сасвим заузели 1537 године. Академик Томић излаже укратко покушаје до 1596 год. да се овај град отме од Турака (стр. 1—36), па онда говори о борбама око њега 1596 год. Агенти аустријски и папски ковали су планове, плели завере, организовали чете, док најзад не заузеше Клис, да га те године поново изгубе. Причајући о овим догађајима, академику као да је била главна намера да покаже да на западу није било једнодушности у борби са Турцима; већ напротив било је сукоба, нарочито између Млетака с једне, папе и Аустрије с друге стране. Политичким аспирацијама аустријским противили су економски (трговачки) интереси млетачке републике. Тај је сукоб узрок што није било успеха у борби око Клиса, као што нису имали успеха ни остали покушаји да се подигну на оружје балкански народи и да се ослободе од Турака. — Књизи је цена 2 динара.

Наша хемијска номенклатура од проф. А. Станојевића. Београд. 1908. Нова штампарија — Давидовић. 8⁰, страна 33. Цена 0·50. — Проф. А. Станојевић, чија је Хемија с основама минералогије за IV раз. средњих школа недавно одобрена за школски уџбеник поред ранијих му уџбеника Минералогије за више разреде и Геологије за више разреде средњих школа, подухватио се да у овој значајној књижици прикаже колико је наша досадања хемијска терминологија, а посебице номенклатура хемијских тела, била несагласна с духом и особинама српског језика и колика је према томе потреба да се она остави и замени новом. Износећи историју назива, употребљених у овој науци у нас, Станојевић је нарочито показао да је наша хемијска номенклатура не само невешто него и с недовољно критицизма просто копирана немачка хемијска номенклатура. Осем тога писац је у овој књижици показао и колико шареница влада у том погледу у нас.

Угледајући се на друге народе, нарочито на Французе, који у овом погледу подешавају своју термиоло-

гију према особинама свога језика, Станојевић је показао како се досадања номенклатура може с незнатним изменама довести у потпуну сагласност с духом српског језика. Тако се н. пр. досадањи немачки изрази: калијум-хлорат, магнезијум-силикат и т. д. или варварске кованице: сребраоксид, оловонитрат и т. д. као и многи други типови сличних назива могу лепо заменити са: калијски хлорат, магнезијски силикат, сребрни оксид, оловни нитрат и т. д., као што се опет имена елемената: калијум, магнезијум, алуминијум и т. д. могу природно заменити називима: калија, магнезија, алуминија и т. д.

Ову своју реформовану номенклатуру писац је спровео и у свом недавно објављеном уџбенику Хемија за IV раз. сред. школа, затим у студији Пијаћа вода у Соко-Бањи (Беогр. 1908 оштамп. из Архива за целокупно лекарство) и т. д.

Књижица у том погледу заслужује пажњу и желети је да њене мисли усвоје и други стручњаци. Књижица је оштампана из Наставника, ма да то не стоји на корицама, а на првој страни забележено је још и то да је читана на 68 и 69 скупу Срп. Хемијског Друштва.

Д.

Меморандум муслимана из Босне и Херцеговине. — У фебруару ове године предан је турском парламенту „меморандум муслимана из Босне и Херцеговине“, па је преведен са турског и штампан у подлиску „Самоуправе“ и отуда оштампан у засебну књигу. Босански муслимани туже се парламенту на несносно стање своје у Босни и Херцеговини, које је за њих настало од како ове две покрајине заузе Аустрија. Доказују и наводе примере да им није у безбедности ни имање, ни личност, ни вера. Аустријска апсолутистика влада преко свога чиновништва систематски ради на томе да ослаби, па и уништи, морално и материјално муслимане и православне, а место њих потпомаже и доводи странце. Срби муслимани и православни заједнички и сложно бране суверенство султаново у Босни и Херцеговини, па су се надали да ће се нова, уставна, Турска постарати да поврати свој суверенитет у Босни. Међутим ствар је пошла саевим супротним путом. Нова уставна Турска продаје Босну за неколико милијуна! Против тога протествују и вапију муслимани у овим двема земљама. Они полажу наду у турски парламенат да их неће напустити! Једва чекају дан кад ће питање о Босни и Херцеговини доћи на дневни ред у парламенту, „кад ће — веле — османлиски народ преко својих заступника да каже цијелом културном свијету о нашим тегобама и да изрече пресуду о нама и нашој отаџбини“. Та осуда може гласити: или смрт, а то је оставити их под Аустријом, или живот, — а то је ослободити их од Аустрије.

Овај тужни и очајнички вапај наше браће муслиманске вере није чуо нико други на овоме свету, већ само његов по крви и језику брат. Он га је једини чуо и разумео. Турска влада и турски парлатенат жртвовали су више од пола милиона муслимана за неколико тричавих милиона динара. Овај је догађај несумњиво сада показао босанским муслиманима где ће наћи лека противу безакоња и неправди која се над њима врше. Нека само пођу одлучно и искрено тамо и нека буду тврдо уверени да ће бити топло и срдачно примљени у прави, најискренији и најтоплији братски загрљај; нека буду уверени да ће једино братска слога кад тад моћи раскинути ропске ланце.

Дубровачка трилогија. — Као 30 број „Књига Матице Српске“, штампане су три драме Иве Војиновића под именом „Дубровачка трилогија“. Ту су драмске слике „Allons enfants!...“, „Сутон“ и „На тераци“. Издање је веома лепо и стаје 2 круне.

Албум славног женскиња. — Као 129 свеска „Књига за народ“, које издаје Матица Српска из задужбине Петра Коњевића, штампана је књига Пере Радуловића „Албум славног женскиња“. Ту су биографије ових женскиња: Семирамиде, Алкесте, Антигоне, Лепе Јелене, Ифигеније, Пенелопе, Ветурије и Корнелије.

Из царства мрака. — Као друга књига издања друштва за школску хигијену и народно просвећивање штампане су неколико прича и слика Сретена Динића под натписом „Из царства мрака. I царство ракије — слика из народа о ракији и њеним последицама“. У Београду 1909. Штампано у штампарији „Доситије Обрадовић“ Цена 0·50 дин.

Србин. — Тако се зове веома леп календар који је издао вредни београдски књижар С. Б. Цвијановић. Поред обичног календарског дела, у овом календару има за сваки дан обележен дан рођења или смрти великих људи у науци, књижевности, политици и уметности заједно са по једном поучном изреком, и уза сваки дан остављено је на листу места за забелешке. Календар је украшен и лепим сликама знатних Срба и Српкиња. Ми га најтоплије препоручујемо нарочито ђацима. Календару је цена, у лепом платненом повезу, 1·50 дин.

Dr. inr. Александар Митровић, **Pactum antichreticum** у сјеверној Далмацији. Прештампано из Архива за правне и друштвене науке. — Наш сарадник Митровић у овој студији, по судбеним списима, даје нам грозни пример каматништва у сјеверној Далмацији. Није то једини и осамљени случај.

Један јуриста, **Адвокат и судија** у Аустрији. Прештампано из Архива за правне и друштвене науке. — Мала студија свега осам страница, непознатог правника, у којој су изнесени неповољни односи између адвоката и судија у Аустрији. Наши правници треба да је прочитају.

Власник и уредник **Др. Драгољуб М. Павловић**

(Дубровачка ул. бр. 17.).

Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

78242

AP
56
D38
knj.50

Delo; list za nauku,
književnost i društveni
život

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY